

ҲАКИМ НАЗИР

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

БЕШ ТОМЛИК

III ТОМ

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
„ЁШ ГВАРДИЯ“ нашриёти
Тошкент — 1979

ЛОЧИН ҚАНОТЛАРИ

р о м а н

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

...Иссиқ ёз кунлари. Чаман-чаман гуллар очилган ям-яшил ўрмон. Унда Фил ўз болаларини салқинлатиб, хотиржамгина сайр қилиб юрарди. Кутилмаганда қаршисидан Бўри ва Бўрсуқлар чиқиб қолди.

Бўри Филга чиранди:

— Ман сани ейман!

Фил мийғида кулиб, деди:

— Эсинг жойидами! Ман сандан ўн барабар каттаман-ку, оғзингга сизармидим!

— Оғзимга сизмасанг, бўлиб-бўлиб ейман. Манга манави Бўрсуқларим кўмаклашади. Дунёда мандан зўр маҳлуқ йўқ-а, биласанми!..

Фил пинагини бузмасдан, деди:

— Ман билан ўйнашма. Сан очкўз, қўшниларнинг қанчадан-қанча қўй-қўзиларини жиғилдонингга урдинг, тўймадинг! Шу қилғуликларинг учун ҳам таъзирингни ейсан. Бу бўрсуқлар қўрққанларидан ёнингга тушишган. Бир ҳамла қилсам, бариси ин-инига тумтарақай бўлади. Ўзингни бўлса хартумимга илиб, шундай улоқтирайки...

Зафар қўлидаги дафтардан кўз узди-да, атрофини қуршаган болаларга қаради:

— Бўлдими ё у ёғиниям ўқийверайми?

— Бўлди, бўлди,— дейишди болалар.

— Қани, бўлмаса бошланглар,— деди-да, Зафар режиссёрларча имо-ишора билан кўрсатиб турди.

«Фил» ва «Бўри» икки ёқдан дарахтзорга кириб келишди. Улар ўртасида юқоридагидай олишув бошланди. Зафар икки томоннинг ҳар бир сўзи, ҳаракатини синчиклаб кузатар, гоҳ уларнинг яқиниға бориб қулоқларига шивирлар, гоҳ бети,

қўли ва бутун гавдасини ишга солиб, ролларни бошқарарди. Баъзан берилиб кетиб, айрим ролларни ўзи ижро эта бошларди. «Бўри» билан «Фил» эса унга тақлид қиламан деб жонлари борича урнишар, қўлларига қогозга қараёлмай, сўзларни пойма-пой қилиб юборишарди.

Сариқ бетлари қизариб, малла сочлари остигача терлаб кетган Зафар тўнкага ўтириб, нафасини ростлади-да:

— Тўхтатларинг!— деди тажанглик билан. «Фил» билан «Бўри» картондан ясалган ниқобларини бошларидан олиб, ерга чўкиб, Зафарнинг оғзига тикилишди. — Сўзларни тузук ёд олмагансанлар. Гапириш ўрнига ўқияпсанлар. Ҳаракатларинг ҳам ўхшамаяпти. Сан-чи, Хусан, — у «Бўри» ролнини бажараётган жиккак, ликконбоз болага қаради, — вовилла-япсан кучукка ўхшаб!

— Бўри ҳам кучукка ўхшаб кетади-да, — деди чийилдоқ овоз билан Хусан.

— Кўрганмисан ўзинг бўрини?

— Ҳм. Сувратини...

— Суф санга. Кўрмаган бўлсанг ҳайвонот боғигами, цирк-ками бориб кўриб келгин аввал. Ҳа, йўқ! — деди қўлнини силкиб Зафар. — Дангалини айтсам, Хусанбой, сандан артист чиқмайди барибир. Ролни бошқага берамиз.

— Нега энди! — деди алам қилиб Хусан. — Бўлмаса... бошқачасини берақол манга, жон Зафар!

— Кўрамиз. Балки «Бўрсуқ» бўларсан, — деди дудмалроқ қилиб Зафар. Кейин «Фил» ролнини бажараётган лўппи, каллахум, лаби дўрдоқ Холдорга қаради. — Сандаги камчилик-чи, ўртоқ, ҳаракатда. Ҳаракатларинг енгилроқ. «Фил» жуда оғир ҳайвон, салмоқ билан ҳаракат қилади.

Холдор камчилигини тан олгиси келмади:

— Ахир «Бўри» акиллайвериб унинг жаҳлини чиқарворсачи? Шундайям тураверадими тепса-тебранмас бўлиб!

— «Фил»нинг нерви-чи, ўртоқ, — деб уқдирди Зафар, — пўлатдай. Унча-мунчага аччиги чиқиб бўпти!

— Аввал «Фил»нинг устига ниқобни ясаб кийгизгин, инакейин кўрасан ўхшатмаганимни! — деди баҳона толиб Холдор.

— «Ниқоб»ни яшаш ўзингга боғлиқ-да. Ким айтади сани ёш рассом деб.

Зафар бу гапини ўз одатича жеркиброқ айтган бўлса ҳам Холдорга хуш ёқди. Чунки отряд советининг раиси болалар олдига уни Хусанга ўхшатиб камситмади, аксинча рассомли-

гини рўқач қилиб қўйди. Буни Холдор ўз артистлик қобилиятига ҳам ишонч деб тушунди ва кўзлари фахр билан жавдираб, қалин лаблари тиржайиб кетди:

— Тагин, у ишимдан ҳам айб топмайсанми?

— Қойил қилсанг ким айб топарди!— Зафар яна унинг кўнглини кўтариб қўйди.—«Бош»ларни тузук ишлагансан. Нима дедиларинг, болалар?

Болалар «туз-зук» дейишди-ю, ammo Хусан аламзадалигини яширмай:

— Яхшироқ қаранглар-чи, — деди «Бўри»нинг «бош»и тасвирланган картон-макетни қўлига олиб.— Итнинг бошига ўхшаб кетмайдими?

Болалар хахолаб юборишди. Хусаннинг дами ичига тушди.

Холдор Зафарга «ниқоб»ларни ясаш учун аввал материаллар топиш ва бичтириш кераклигини айтиб:

— Ундан кейин ўхшатиб бўяш — биздан, ўхшатиб тикish — қизлардан! — деди.

Кейин, яна бир марта хомаки репетиция ўтказамиз деб турган эди, чорвоқнинг кунгай тарафидаги болохонадан овоз эшитилди. Қарасалар, болохона эшигида хўппа семиз, бақбақаси осилган кампир — маҳаллада эшон буви номи билан танилган Жаҳон ойн кўзларини чақчайтириб хирилла-япти:

— Ҳей, зумрашалар, ким қўйди сенларни чорвоққа? Нима масхаравозлик бу.

— Масхаравозлик эмас, бувижон, томоша тайёрлаяпмиз, — деди Зафар бу кўз таниш кампир олдида одоб сақлаб.

— Ё тавба! Қанақа томоша? Кимга кўрсатасанлар?

— Болаларга.

— Ё тавба! Пулгами, текингами?

— Пулга, — деди жўрттага Зафар.

— Пулни нима қиласанлар?

— Вой-воякни боласини оламиз! — деди Зафар, кампирнинг эзмалигидан энди ғаши келиб.

— Ё тавба, сен ҳам найрангбоз бўпсан-ку, камарейини невараси. Мактабнинг илм бериш ўрнига шунақа масхаравозлик билан пул топишни ўргатаптими сенларга! — деб жавраб кетди кампир.— Қани, ҳозирроқ жўнаб қолларинг, чорвоқни оёқ ости қилмасдан. Ҳожин амакинг кўрса нақ қулоқларинг тагида шавла қайнатиб қўяди. Кунин кеча бунда ит уриштириб, шовқин кўтарганларнинг етар.

— Билиб гапиринг, бувижон. Ит уриштирган бизмас.
— Санлар бўлмасанг ким бўларди. Таниб турибман.
Биттаси анув каллахум бола эди.

Ҳамма ўзини орқароққа тортиб турган Холдорга юзланди.
Зафар:

— Ия, ҳали сен ҳам қатнашганмидинг ит уриштиришга?— деб Холдорга ўдағайлади. Кампирнинг шовқинидан бе-
зиб болалар чорвоқдан чиқишди.

— Барибир билиб оламан. Гапира қол ўзинг,— деб
Зафар қистовга олгандан кейин, Холдор тилга кирди:

— Кечқурун мундоқ ўтиб кетаётсам, бу ерда қий-чув.
Ҳасан билан Турғун ит уриштиришяпти. Турғуннинг ити зўр
экан. Ҳасаннинг Олапарини ғажиб-ғажиб охири қочирди.
Инайкейин десанг. Ҳасан аламига чидолмади-да, Олапарини
«ғус-ғус»латиб Турғунни қопдириб олди. Оёғини қаттиқ узди
шекилли, кап-катта боланинг ерга юмалаб дод солганини
кўрсанг. Шунинг устига десанг, Турғуннинг дадаси Полвон
ака келиб қолди-ю, шартта Ҳасанни тутди. «Сен безорини
муаллимларинг олдида бир шарманда қилай!» деб қулогидан
чўзганча мактабга судради. Йўлда ҳайтовур Уктам ака учра-
ди: «Ҳасан бир янглишибди-да. Кечиринг, Полвон ака,
иккинчи мундоқ номаъқулчиликни қилмайди. Ўзимиз таъзи-
рини берамиз!» деб Ҳасанни зўрға ажратиб олди.

Ҳасаннинг қилғилигидан қаттиқ ғижинган Зафар:

— Ҳасан чиндан безорилик қилибди. Буни мактаб катта-
лари билмай туришсин, Уктам ака тўғри айтибди, ўзимиз
таъзирини бериб қўямиз!— деди.— Синфда ҳам бир марта
безорилик қилувди-я, эсингдами?

Тўртинчи чорак бошида Ҳасан бир куни дарс тайёрламай
келган экан. Ҳасан, бугун укамдан сўрамай қўя қолсинлар
деб, муаллима Раҳбархоннинг папкасидан билдирмай йўқла-
ма дафтарни олган... Буни Турғун сезиб, ўқитувчига айтган.
Ҳамма дафтарни қидириб юрса, дафтар тасодифан Турғун-
нинг ўз папкасидан чиқиб қолган-ку! Бу иш Турғуннинг
ёнида ўтирадиган Ҳасан чаққоннинг усталик билан ҳеч ким-
га билдирмай қилган ҳунари эди. Раҳбархон қанча диққат
бўлганини қўяверинг. «Нега шундоқ қилдинг, Турғунжон?»
деса, Турғун: «Улай агар, опажон, айб мендамас. Буни пап-
камга Ҳасан солиб қўйгандир!» деб онт ичган. Ҳасан бўлса:
«Мен эмас. Турғун ўзи мени аълочилигимни кўролмайди!»
деб тониб турди. Шундан кейин Раҳбархон: «Бу номаъқулчи-

ликни ким қилганини билиб оламан барибир. Яхшиси икром бўлсин. Мен кечираман», деди. Синфком Зафар мартга: «Ҳой, Ҳасан оғайни, ахир бу ишни ўзинг қилгансанку. Муаллимамингни диққат қилиб, яна синфга доғ туширишинг яхшимас-ку. Очигига кўчсанг-чи!» деб кўп кистади. «Бор, бор, сан аралашма!» деб уни силтаб ташлади Ҳасан. Раҳбархон синфда: «Мен сизларнинг орангиздан шунақа қўрқоқ бола чиқади деб ҳеч ўйламаган эдим!» деди энди Ҳасанга тегизиб. Кор қилмади барибир.

— Хўп, Ҳасан билан кейин гаплашамиз. Ҳозир ишга, — деди аччигини ичига ютиб Зафар. Чорвоқ болохонасида кампир шарпаси кўринмагач, болаларни ўз кетидан имлади. Холдорнинг оёғи тортмай, аранг болаларга эргашди. Зафар огоҳлантирди. — Энди шовқин солмасдан ишлаймиз...

Улар инсценировка сўзларини яна такрорлашга тушган эдиларки, тепадан Жаҳон ойининг бақирини эшитилиб қолди.

— Яна кирдиларингми-а, зумрашалар! Қани, туёқларинг-ни шиқиллатиб қолларинг-чи!

— Биз ит уриштираётганимиз йўқ-ку, холажон! — деди тажанглиги тутиб Зафар. — Чорвоқ ейилиб қоладими! Бу жой кимники ўзи?

— Кимники бўларди! Нега суриштириб қолдинг-а, сариқ маймун! Қорангни ўчир ҳозир! — деди кампирнинг баттар жаҳли чиқиб ва болохонада қўлига дуч келган кесакми, таппи-тезакми — болалар устига дўлдай тасира-тусур итқита бошлади.

Болалар нари-бери лаш-лушларини қовга тикишди-ю, эшик қолиб девор нахрасидан ўзларини таппа-таппа кўчага ташлашди. Зафар «дўл»га чап берганча бўғилиб кампирга гап қайтарарди. Шунда тупроқ аралаш муштумдай қоқ кесак тарс этиб пешанасига тегди. Қаттиқ оғриган пешанасини чангаллаганча қоқилиб-суқилиб кўчага чиқди-ю, ўтириб қолди. Унинг тупроқ сачраган кўзлари юмилган, пешанаси ёрилиб юзига қон оқа бошлаганди.

— Сув опкелиш керак, сув! — деди Холдор.

Икки бола икки ёққа югуриб кетди. Бирини ҳовучида, бирини дўпписидида сув келтириб, Зафарнинг юзини ювишаётганда, ўтган-кетганлар тўдаланди. Уларнинг шовқинини эшитиб Зафарнинг буваси — Акрам бува ҳам келиб қолди.

— Ия, ия, сенга нима бўлди, бўтам?.. Ниқилдимми ё биронтаси билан мушталашдимми, а? — деб бир кўзини қисиб синовчан назар билан болаларга боқди. Қариянинг қараша

болаларга галати туюлди. Чунки уни ҳар вақт хушчақчақ ҳолда кўриб юришарди. Ёши етмишдан ошганига қарамай соқол-мўйловини калта тарашлатиб, ёш-яланг билан чиқишиб, ҳазил-ҳузул билан кўнгилларини овлаб юрарди. Уни ҳозир болалар биринчи марта жиддий қиёфада кўриб, ийманганларидан дамлари ичларига тушди. Фақат Холдор дадиллик қилиб, бўлган воқеани айтиб берди.

— Шунақами? Аввал ўзларингдан ўтмадими? Ул-бул деб кампирни жигига теккан бўлсанглари-чи? — деди бува ўсмоқчилаб.

— Ҳеч ким жигига теккани йўқ, — деди Хусан, негадир Зафарнинг ёнини олиб.

— А-а, миттивой? Сенинг сўзингга ишонсам бўладими, ўтган кунги машмашадан кейин-а?..

Хусаннинг ранги қув ўчиб, тили айланмай қолди. Болалар: «Қанақа машмаша? Нима бўлганди?» деб уни туртишди. Хусан ҳеч нарса демай нари сурилди. Тирсаги билан ёнидаги гилай боланинг биқинига нуқиб қўйди. «Сен айбли!»

Зафарнинг эса пешонасидан ҳамон қон оқар, кўзлари қип-қизариб кетганди.

— Юр, бўтам, уйга бориб давосини қилайлик! — деди Акрам бува. Зафар юролмади. Холдор билан Хусан қўлтиғига киришди. Уйда бувиси Жаҳон ойини қарғай-қарғай Зафарнинг юз-кўзларини иссиқ сувда ювди, пешанасига пахта куйдириб бойлади-да, қўярда-қўймай ётқизди. Неварасидан сал кўнгли тинчигач, Акрам бува қаёққадир шошилди.

— Буванг Жаҳон ойн билан гаплашгани кетдилармикин-а? — деди Холдор.

— Қайдам, — деди, бувиси нари кетгач, ўрнидан туриб, кўзигача беситган докани ечаётган Зафар.

* * *

— Энди бунисини эшитинг, домлажон, — деди Акрам бува мактаб директори Ашуров билан суҳбатда. Унинг кулиб гапиришидан худди бирон қизиқ ҳикоя айтмоқчидай эди. — Ўтган кунни маҳалла идорасига боғ кўчаллик бир бева хотин йиғлаб келди. Ҳа, нима гап десам, жужуқлардан арз қилди: «Бу болакайлардан тинчлик борми-йўқми. Қўзанақ билан қантак ўругимни қийратворишди-ку. Бугун бўлса боғчамга довол ошиб тушиб гилосимни талашди. Узиб ейишгани-ейишган, таги билан битта қилиб тўкишгани ортиқча. Раҳматлигим экиб кетган қора гилос-а. Шунини сотиб етимларимни камини»

кўстига ёпиштирмоқчийдим, айланай!» деди. Бу бебошлик кимдан чиқди деб суриштирсам, биттаси анави уста Шоқосимнинг боласи...

— Қайси бири — кечаги ит уриштирганими? — деди Ортиқ Ашуров.

— Ушаниси. Бу болани топдириб келиб, «нега ундоқ қилдинг?» десам: «Уртоқларим билан кўчада копток тегишиб юрувдик, коптоғимиз боққа учиб кетди. Уни олгани тушдик», деди. Аммо шерикларнинг номини айтмади, шайтон. Агар бунақанги машмаша битта-иккита бўлганда садқайи сар, ахир бола бор жойда шўхлик ҳам бўлади-да, дердик. Аммо, — деди бува энди сал койинганини яширмасдан, — мунақанги тўс-тўполон тобора кўпайиб қулоқ-мияни еб юборапти. Худони берган кун чойхонага чиққанлардан арз-дод эшитаман: тирмизаклар шаталоқ отишиб, кўча чангитишиб, бир-бирлари билан ёқа бўғишган дейсизми, копток тегиб, кушларга сопқон отиб ойна синдирган дейсизми, йиқилган-суринганига қарамай дарахтларга иргиб, томма-том, деворма-девор сакрашиб каптар қувишган дейсизми... Ҳеч кимга тинчлик йўқ-да. Хулласи, домлажон, гарангсиз қолдим жу-да... Нима қилсак бўлади-а, бу талабаларингизни?

Кечаги ит уриштириш воқеасини эшитиб диққати ошиб ўтирган Ашуровга буванинг гаплари қаттиқ таъсир этди. Бува ўз одатича кула-кула мулойим сўзларди, шунда ҳам «талабаларингиз» деб уқтиргани «мана сиз ўқитган болаларнинг аҳволи!» дегандай, писанда бўлиб туюлди Ашуровга.

Ўқиш вақтида бунақа шикоятлар ортиқча эшитилмасди. Ҳозир июннинг ўртаси, кунлар исиб ҳамма соя-салқин жойлар, боғ-роғларни кўзлаган. Пионер лагери ва санаторийга жўновчилар, отряд-отряд бўлиб, шаҳардан ташқарига саёҳат уюштирувчилар кўпайган. Шаҳар марказидан оқадиган Салор, Анҳор, Қайковус дарёларигинамас, қуйи гузарлардаги ҳовузчалар, ариқларгача балиқдек биланглашган болаларга тўлиб-тошган. Офтобда пишиб, кўча чангитиб юрувчилар кундан-кунга хиёл сийраклашаётгандай кўринади. «Аммо бундан бизнинг Стахановчилар маҳалламиз холи, — деб ўйлади Ашуров. — Биз шаҳарнинг камсув ерида бўлганимиздан болалар ўзларини қаёққа уришни билмай қолишди.»

— Қирганингиз сиз бўлди-да, бува. Ўзимнинг ҳам бошим қотиб ўтирган эди. Соз болаларининг кўча-кўйдаги бевошликларини айтмасиз-а? Мактабнинг ўзидагисини бир кўринг. — деб Ашуров бувани коридорга бошлади. Ремонт қилиш учун

чиқариб қўйилган парталарга қараб бўлмасди. Уларга ҳар бало ёзиб-чизиб ташланган, синган-мертилган ерлари кўп эди. — Йилига қанчалар куч, маблағ сарфлаб ремонт қиламиз, тагин бояги-бояги бойхўжанинг таёғи...

Директор девордаги манзарага ишора қиларкан, буванинг яна ҳам қаттиқроқ юраги ачиди: оппоқ деворга қайси битта қўли қичиган кўмир билан ҳисоб ишлабди-я. Бошқаси бўлса ақллилик қиламан деб, «ҳисоб» тагига пичоқми, миҳми билан ўйиб: «Аҳмоқ!» деб ёзиб қўйибди.

— Буларнинг асосий сабаби нимада, буважон? Очиғи, болаларни ўз ҳолига ташлаб қўйганимиздан, шундаймасми?

— Ҳа, ўлманг, домлажон. Пода бору, қўйчивон, тўғрироғи, подани бошлаб борадиган серкаси йўқ...

Ашуров бунга қўшилди: болаларни ёзда бир жойга қовуштириш учун аввало бош пионервожатий зарур, мактабнинг бош пионервожатийси эса пединститутга имтиҳон бериш учун отпускага чиқмоқчи.

— Қўйчивон ҳайда-ҳайда қилмасданоқ кетидан эргаштириб кетадиган серка бўлсин дейсиз-да! Ана шунақасини топиш қийин бўляпти.

— Шунча комсомол бола ичидан-а?.. Ўзимизнинг лочиннинг ўғли-чи?..

— Ҳа... — Ашуров, буванинг «лочин» деб кимни айтаётганини дарров билди. — Рустам Ботировнинг ўғлини айтяпсиз-а. Уктамни? Дидингизга қойилман, бува. Менинг ҳам кўнглимга келганди. Лекин Уктамни бунақа ишга қўйиб бўлмас. Негаки, ўнинчига ўтган ўсмирларни ортиқча иш билан банд қилинмасин деган кўрсатма бор. Райкомкомсомол ҳам тасдиқламас дейман.

— Аттанг. Кўп дуруст бола эди-да, назаримда. Гаплашиб, аҳволни тушунтирсак бўлмасмикин-а райкомдагиларга, домлажон?

Ортиқ Ашуров ўйланиб қолди. Қария ҳақ. Уктам шу ўринга жуда муносиб. Аммо ўзи нима деркин? Агар кўндира олсак, райкомдан тасдиқлатиш бир гап бўларди.

Ашуров шу бугуноқ Уктамни топиб гаплашишга сўз берди-да бувани тинчлантирди.

2

Уктам ўз тенгдошлари билан охириги имтиҳонни топшириб чиққач, директор буларни қўл бериб табриклаганига бир ҳафта бўлди. Болаларни ўз ўғил-қизидай яқин кўрадиган,

катталар қатори болалар ҳам «домла» деб ўрганган бу улусифат одамнинг тўққиз йил давомида биринчи марта ўқувчиларга қўл бериши эди. Демак, энди булар кичкинтойлар эмас, булар билан катталарча муомала қиладиган вақт етибди. Шунда Уктам ўз кўнглини бир баҳа ўсгандай туйганди. Бугун эса директор уни уйдан чақирди ва «зарур гап бор» деб мактабга бошлади. Уктам бир ҳафтадан бери мактабга кирмай қўйгани, директорнинг ўзи негадир овора бўлиб келганидан ўнғайсизланди. Сабрсизлик билан директорнинг «зарур гапини» кутди. Директор уни қўлтигидан олиб, кабинетига бошлаганда ва:

— Утир, ўғлим, маслаҳат бор, — деб курсига ўтқазганда, Уктамдаги ўнғайсизланиш яна ошди. Ашуров Уктамнинг ёнига ўтирди-да, директордан ҳам кўра яқинроқ кишиси бўлиб сўради: — Ёзда нималар қилмоқчисан, Уктамжон ўғлим?

Уктам, қишлоқдаги қариндошиникида беш-олти кун ўйнаб келганидан кейин, Осовиаҳимнинг аэроклубига қатнашмоқчи. Шунини айтиши биланоқ, Ортиқ ака Ашуровнинг чеҳраси янада ёришди.

— Э, ҳа, эски орзу дегин?

Бўйчан, қорамағиздан келган, бароқ қош, ёқимтой ўспирининг тийрак қора кўзларида учқун чақнади.

Ҳа, директор Уктамнинг пионер ёшига етгандан бошлаб шаҳар пионерлар саройидаги авиамодель тўғарагига актив қатнашиб келгани, неча марта авиамоделчиларнинг шаҳар мусобақасига қатнашганини билади. Республика мусобақасида Уктам рекорд қўйиб мукофотланганда Ортиқ ака ич-ичидан қувонган, Уктамни Бутуниттифоқ пионерлар лагери «Артек»ка хурсандчилик билан кузатган эди. Уктамнинг мактабдаги доврўғи «Артек»дан қайтгач яна ошди. Чунки у, «Артек»да меҳмон бўлган машҳур учувчи Чкалов билан танишган, Чкалов ўз фотосуратини орқасига имзо чекиб Уктамга совға қилган эди. Бу қимматли суратни катта қилдириб, ўз уйидаги дарсхонасининг кўринарли ерига илиб қўйганди.

Уктам авиамоделчиликдан инструктор бўлгач, Ортиқ аканинг топшириғи билан мактабда тўғарак тузган, ҳаваскорларга ўз ҳунарини астойдил ўргатган.

Ҳозир буларнинг ҳаммасини бир йўла эсига туширган директор:

— Яхши ният ёрти мол, дейдилар. Астойдил кетига тушсанг орзуйингга етасан, ўғлим, — деб қўйди. Кейин асл мақсадига кўчди: мактаб бош пионервожатийси институтга ки-

риш ҳаракатида юргани, болалар қаровсиз қолиб, кўнгилсиз ҳодисалар кўпайиб кетаётганини куюниб гапирди. Гапи туга-масданоқ ҳамма ҳодисадан хабардор Уктам директорнинг мақсадини англади. Директор уни қўлидан иш келадиган катталардай билиб, азза-базза муҳим маслаҳатга чақиргани учун кўнгли кўтарилган бўлсада, бироқ оғир юк елкасига тушиб қолаётгандай чўчиди. Ҳозир директор шу вазифани юклайдиган бўлса ундан қутулиш учун қандай баҳона кўрсатишни ўйлаб кетди. У ўйлаб ўйинга етмасиданоқ, директор деди:

— Ёзги таътилда болаларни ўз ҳолига ташлаб қўйишга ҳақимиз йўқ. Ун қўшчига бир бошчи деган гап бор. Ким билан маслаҳатлашсам, сени кўрсатишяпти бошчиликка. Мана маҳалла отахони ҳам... — Директорнинг сўзи оғзида қолди. Бир қўлида чойнак тутиб Акрам бува кириб келди. — Ия, ия, буважон, овора бўпсиз-ку, — деб Ашуров унинг қўлидан чойнакни олди.

— Юрагим кўйиб чойхонага чиққандим. Сизга ҳам чой илдиндим, — деди бува, аслида директор Уктамни топиб келолдимми-йўқми, шунини билишга ошиққанди у. Уктамни кўриб, шодланиб кетган чол, қулочини кенг ёзди. — Келинг, келинг, ўртоқ комсомол, қозон-товоқ, сигир-бузоқ... — деб узоқ омонлашди. Уктам, бу хушчақчақ чолнинг ҳазилвонлик, синчковлик феъллини яхши билгани учун ортиқча ийманмади. Уктамнинг ўқувни қандай битиргани, уйдагиларнинг соғсаломатлиги, дадасининг қаерларда юрганигача сўради.

— Утган кунни командировкага кетдилар дадам.

— Вой-бў, тагин-а? Йигитнинг бунақа югуригини кам кўрганман. Фақат қўл-оёғимас, ақли ҳам югурик Рустам дачинни. Мудом кўзлагани иш, сафар... Ия, ия, бу қанақа нишон тагин? — Чол Уктамнинг катак чит қўйлаги кўксидиги «ВЛКСМ» значоғи ёнига қадалган Осоавиахим значоғига яқиндан тикилди. Қўй кўзларининг бир ёғини қисди. — Ўзинг ҳам қизиқроқ бир ҳўнарнинг кетига тушгансан-а, комсомол? Ҳа, биламан ўзим...

— Қаёқдан биласиз?

— У ёғини сўрасанг-чи, комсомол болам, бувангда тўртта кўз, тўртта қулоқ бор. Ҳа, маҳаллада қимирлаган жон борки, нима тирикчилик қилаётгани бувангга маълум беш бармоқдай. Ҳа, сен дадангдан ҳам олисроқни, осмону фалакни кўзлаб қолгансан...

— Ҳа, бўлди — деди Уктам очилиб кетиб. — Неварангиз Зафардан эшитгансиз.

— Майли, комсомол болам, илоё мақсудингга етгин, — деди чол дуо қилиб. Сўнг, буларнинг суҳбатига маҳлиё бўлиб чой ичаётган Ашуровга қаради. — Қалай, сўзлашиб олдингларми?

— Ҳозиргина Уктамжонга ҳаммамизнинг фикримизни айтиб ўтирувдим. Мана энди келишиб оламиз-да: бош вожатийликни сенга топширсак нима дейсан, Уктамжон?

Уктамнинг тўғридан-тўғри рад этишга тили бормади. Ўзинга тикилиб турган ҳар икки ҳурматли кишининг умидларини пучга чиқаришни одобсизлик билди. Фақат дадаси келгач маслаҳатлашиб, кейин жавоб айтмоқчи бўлди.

— Даданг, садағаси кетай, тушунган одам. Биз бир нарса десак йўқ дермиди, — деди ишонч билан Акрам бува. — Бунинг устига ўзи ота-оналар комитетининг раиси.

— Ҳа, — деди Ашуров қўшилишиб, — бизнинг таклифи даданг билан ҳам келишилган, деб ҳисоблайвер, ўғлим!

Уктамнинг дами ичига тушди. «Наҳотки адам ўзича розилик берган бўлса-а? Анчагача иккиланди. Уктам, «хўи» деб қўйса, бош вожатийликни удалолмасман деб қўрқар, бунинг устига аэроклуб машғулотидан қолиб кетаманми деб хавотирланарди. Бунинг яхши пайқаб турган директор унга далла берди:

— Ҳеч иккиланма, ўғлим. Неча йил отряд вожатийси бўлгансан, тажрибанг бор. Ёзда мактаб иши кўп бўлмайди. Пионерларни бемалол удалайсан. Аэроклуб машғулотига ҳам бориб келаверсан. Қийналсанг, даданг, мен бормиз қарашиб турадиган. Энг муҳими, болаларнинг тилини биласан, улар сендан жиндек ҳайиқишади, тўғрими?

Уктам ортиқча сўзга ўрин қолмаганлигини сизди. Фақат директордан илтимос қилди:

— Бўлмаса буйруқ чиқарманг. Ёз ичи шундоқ ишлашиб туравераман...

Ашуров, сўзини ерда қолдирмагани учун ўз сеvimли талабасига меҳри товланиб кетди, қўлини маҳкамроқ қисиб муваффақият тилади. Акрам бува эса, хурсандлиги ичига сиғмай, яна бир марта дуо қилди.

Эндиги суҳбат, ишини нимадан бошлаш масаласида кетди. Уктам ўз зиммасига масъулият тушганини сезгач, энди тортинини йиғиштирди. Катталардан биринчи галда жой талаб қилди. Шундай жой бўлганики, у ерга пионерлар ҳавас

билан келиб, бемалол ҳар хил кўнгил очар машғулотлар ўтказа олсинлар. Шунга келганда директор савол назари билан Акрам бувага қаради.

— Мактабнинг ўзига тўпланаверишса бўлмайдими? — деди бува.

Директор бошини сарак-сарак қилди: мактабда яқин кунда ремонт бошланмоқчи, мактабнинг кичкина саҳнидаги дарахтзорда эса бошланғич синфдагилар учун ёзги лагерь очилмоқчи.

— Ҳм... Ундоқ бўлса ёш кашшофларга ўзимиз жой топарканмиз-да, — деди бува хаёлга берилиб. Сўнг Уктамдан сўради.— Ёнларингдаги чорвоқ қалай бўларкин-а?

— Тузук-ку, бува... У ерда бўлган «томошадан» хабарингиз бор, — деди маъноли кулиб Уктам.

— Ҳа, хабарим бор, — деди буванинг ҳам кулгиси кистаб, сўнг авзойи ўзгарилди.— Кампиршога ҳайронман, ўзининг ҳайхотдай ҳовли-жойи туриб, ўша чорвоққа тикилмаса нима — гўрига орқалаб кетарканми-я. Бир вақтлар Жаҳон ойининг эри Қурбонхожи шу чорвоққа қўй қамарди. Чорвоқ кўпдан ташландиқ бўлиб қолган. Сенлар у ерни обод қиларкансанлар-у, биров йўқ дерканми? Қани ўша эрайим ҳожи билан бир сўзлашиб қўяй-чи. Сен унга бориб: «Ҳозир Акрам бувамни олдиларига чиқаркансиз, зарур ишлари боракан», дегин...

Кимсанхожи — Уктамнинг адаси Рустамжонга амаки бўлади. Ҳовлилари ёнма-ён. Фақат эшиклариди фарқ бор. Рустамжонларники кичкина, оддий эшик. Ҳожиники Қўқон арава бемалол сиғадиган росмана дарвоза. Унинг ёнида одамлар кириб-чиқиши учун чоғроқ эшик ҳам бор. Қаричга келадиган қалин тахталардан ясалган, киши зўр-базўр очадиган оғир дарвоза камдан-кам очилади. Ҳар замон, ўшанда ҳам қош қорайиб эл оёғи тинган пайтларда, Кимсанхожи эшакка оғир ва қўполроқ юк ортиб келганда очилади. Очилганда худди бойўгли овозидай хунук гийқиллаши борки, буни Уктамларникидагилар яхши ажратишади.

Уктам, дарвоза ёнига келганда, тўхтаб қолди. Оёғи тортмади. Яқинда Ҳожи амакининг хотини Адолатхон билан Уктамнинг ўғай онаси Раҳбархон ўртасида бўлган бир кўнгилсиз воқеа эсига тушди. Адолатхоннинг қизи Умри, ~~...~~ тинчи синфда икки йил ўтирибди. Бу йил тағин икки ~~...~~ дандан кузги синовга қолди. Адолатхон бунга чидолмай,

Муяссар чиндан ҳам Умри мандан араз экан, деб бақрай-ганча қолди. Умри ундан хафамас. Ҳар қанча зарур иши бўлгандаим ўсмага вақт топарди-я, аммо уйдагилар буни ёқтиришмаса нима қилсин. Ун олти ёшга қадам қўяётган бу кўҳликкина, дўсирагина, ҳар чоқ кўзлари табассумга мойил бўлган, содда қизчанинг интичкагина қошларига ўсма, лоақал ҳайитда қўлига хина қўйгани у ёқда турсин, сочларини жамалак қилиб юрганини ҳеч ким кўрганмас.

Қимсанҳожии Уктамни ўзи кутгандан бўлакча қарши олди.

— Қани, қани, келинг, жиян! — деб сизсераганча очиқ чирой билан Уктамни сўрига бошлади. Уктам ҳайрон, «жуда обрўйим шахт-ку, мунақа сийлаб туриб, секин наштарини суқмасайди», деб ҳайикқиброқ сўрига чиқди. Одатда Ҳожии уй ичида қопдай кенг иштон устидан эски бўз яқтак, нўхот-шўракчиларникидай исқирт дўппи кийиб юрар, пахмоқ соқо-ли қулоқ ва оғизларигача беркитиб юборган бўларди, бугун эса у сал ўзини тузатган эди. Иштонни ўша каламинка бўлса ҳам, бўз кўйлак сурп кўйлакка алмашган, отасидан қолган эски ҳожии дўппи ўрнида мошранг духоба дўппи, пахмоқ соқо-қол эса унча-мунча қайчиланиб, тароқ теккани билиниб турарди. «Бу, Акрам буванинг чақиргани шарофати билан шошилнич кўрилган тайёргарлик бўлса керак». Номоз жума кунлари-ку, Ҳожии тайёргарликни эрталабдан бошлаб, ҳозир-гидан кўра ҳам тузукроқ ва силлиқроқ бир тус оларди. Уни биринчи кўрган киши, оёғидаги эски чориги, тиззасидан пахта шалвираб тушган кўйлаги, айниқса калта бўйинни тўсган кетмон соқолига қараб олтмишларни урган чолга ўхшатади. Аслида энди қирқ беш-қир олтига борган, чағир кўзлари уккиникидай ўткир, қўллари мускулдор бўлиб, тоғни урса талқон қиладиган йигитлардай кучга эга эди.

Ҳожии, гапни нимадан бошлашни билмагандай, қайта-қайта томоғини қирди, кейин:

— Бормисиз, жиянча. Мундоқ чиқиб опоқ дадамни кў-рай демасиз. Узим чақиришга мажбур бўлдим бир кўрай деб. Ёки бир гап ўтдимиз, а? — Ҳожии Уктамнинг тоқатини тоқ қилиб анча чайналди. Унинг ҳар бир сўзидан ичи гина-га тўлиб, бўғилаётгани сезилиб турарди. Охири деди. — Эшитишимча, эрталаб мактаб болалари чорвоқча ўйнагани келишган экан, эшон бувинг қаттиқроқ гапирибдилар чамаси. Танимаганини сийламас деган гап бор. танимаганлар-да болаларни. Улар сенга тегишли болалармиди, жиян?.. Ундоқ

бўйса майли, бош устига. Сенлардан аяйдиган жойимиз йўқ. Бемалол келиб ўйнайверсин болаларинг.

Кимсанқожи маҳалла комиссия раисининг чорвоқдан болаларни ҳайдамаслик тўғрисида танбех берганини билдирмай, Уктамни ўзидан миннатдор қилмоқчи бўлди. Лекин шу заҳоти кетини маҳкамлади: болалар чорвоқдан ёз ичи фойдалана қолсинлар, кузда эса Ҳожи у ерни шудгорлаб, мева кўчатлари ўтқазмоқчи. Ундаги бузилиб-ёрилиб ётган ҳужрани эса тузатиб, ижаратага қўймоқчи.

— Ҳа, жиянча, ўзингизга маълум, жўжабирдай жонмиз, бир парча жой тирикчиликка ярар. Ҳали ёшсиз, кейин тушунасиз...

Уктамнинг тили қичиб: «Шунча замондан бери керак бўлмаган чорвоқ энди керак бўб қолдим!» дегиси келди. Шунда биров қулоғига: «Енгиллик қилсанг, битиб турган иш бузилади. Кузгача ҳали анча гап бор-ку» дегандай бўлиб, ўзини оғирликка солди. Ҳар қалай шунча сахийлик кўрсатиб, яхши муомала қилган опоқ дадасига тил учида бўлса ҳам раҳмат айтиб, Уктам сўридан тушди. Шу чор даҳлиздан Жаҳон ойининг:

— Ҳой, болам, бу ёққа қара! — деган. хирилдоқ овози эшитилди. Сўридаги суҳбатни эшитиб ўтирган экан, Уктамга алоҳида тайинлади. — Болаларинг келса-келсину, аммо қаттиқ шовқин-сурон қилишмасин, юрагим ёмон. Иккиламчи, девор-тошларни бузмасдан, дов-дарахтларга шикаст етказмасдан ўйнашсин. Шунини бу қулоғинг билан ҳам, у қулоғинг билан ҳам эшитиб олгин, болам. Хўпми?

— Хўп бўлади, — деди заҳарханда билан Уктам.

Учоқ бошида овқат пишираётган Умри дадаси билан бувисининг негадир Уктамга анча юмшоқ муомала қилишганидан хурсанд эди. Ўзи ҳақида ҳам гап бўлишни кутаётган эди. Буни Уктамнинг эсига солиш учун бўлса керак, унинг яқинига келди-да:

— Уктам ака, шошманг, овқат пишяпти, — деб қўйди.

— Раҳмат, — деди Уктам, Ҳожи билан кампир тикилиб туришгани учун гапни қисқа қилиб, тайинлади. — Эртага Муяссар билан чорвоққа чиқинглар-а, иш бор...

Буни эшитиб қолган кампир хириллади:

— Умрини чалғитма, болам, юмуши кўп. Қиз бола деган ҳа деса кўчага ликиллаб чиқавермайди!

«Мунчаям болаларга бераҳм-а, булар!» Уктамнинг дили гашланди...

Эрта билан болалар бир тўда бўлишиб Уктамнинг уйига кириб келишди.

— Акам директор билан райкомга кетдилар, — деди Муяссар. — «Болалар чорвоққа тўпланиб туришсин, тезда келаман» дедилар.

— Биз акангни табриклагани келсак, бу ёққа ўтиринглар, дейиш ўрнига ҳайдаяпсанми? — деб ҳазилга олди Зафар. Унинг пешанаси бойлоқ, кўзларининг қизили кетмаган эди.

— Вой, бу ёққа келинглар, унақа бўлса, — деди шошиб Муяссар ва болаларни беҳи остидаги супага таклиф этди.

— Супангга сиғмаймиз «унақа бўлса», — деди Зафар Муяссарни изза қилиб, болаларни кулдириб. — Кетдик «унақа бўлса...»

Болалар чиқишаркан, Муяссар «вой анувлани!» деганча қолди. Зафар чорвоққа қадам босгиси келмай, шерикларини мактабга бошлади.

Кўп ўтмади. Уктам директор билан мактабга кириб келаркан, копток тепишиб юрган болалар бирданига «ура, бош вожатийимизга ура!» деб ёпирилиб келишди... Уктамни ўраб, осмонга иргитишмоқчи бўлди.

— Бўлди, бўлди! — деб Уктам ёпишқоқ чангаллардан зўрға қутуларкан, болалар:

— Ухў, оғир экансиз! — деб халлослашганча таппа-таппа на ўт устига ўтириб олишди.

— Агар Уктам енгил бўлганда-чи, — деди Ашуров болалар яқинидаги тўнкага келиб ўтираркан, — Ҳожи амакингиз билан орангизни бузиб қўярди. Балки, — деди Зафарга кулиб, — сенга ўхшаб пешанасини гурра ҳам қилиб оларди. Мана энди бошчингиз ҳам бор, жойингиз ҳам. Бизга райком-комсомолдаги ўртоқлар яхши бир маслаҳат беришди: маҳаллада пионер форпости тузинглар деб. Аллақайси шаҳарда тузилган экан. «Пионерская правда» мақтаб ёзибди. Форпост ёз ичи уйида қолган пионерларни бир жойга уюштириб ҳар хил фойдали, кўнгилли ишлар билан шуғулланаркан, тўғараклар тузаркан, маҳаллада болалар қаровсизлигини йўқотишга ёрдам бераркан. Шунақа форпостни ташкил этиш қўларингиздан келмасмикин-а?

— Нимага келмасакан? Чорвоқда ташкил этсак бўлади-а, болалар? — деди Уктам.

— Хўпам қойил бўларди-да! — дейишди болалар қизиқи-
шиб.

— Бу ёғи ўзларингда қолди, болаларим. Умид қиламиз-
ки, бундан кейин ҳеч ким бизни уятга қўймас. Тўғрими,
Уктамжон?

— Албатта, — деди Уктам, болаларни огоҳлантириб. —
Қимки пионер қонун-қондасини бузса, топшириққа бўйсун-
маса, айниқса безорилик қилса — аямаймиз. Бунга қўши-
лишмаганлар ҳозирданоқ айта қолсин!

Уктам ҳар қайси болага бир-бир қараб олди, ҳеч ким
чурқ этмади.

Уктам болаларни чорвоққа бошлади. Кириб, чорвоқнинг
у ёқ-бу ёқларини кўришди. Бу ташландиқ жойни қандай қи-
либ ҳамма ҳавас қиладиган бир майдончага — пионер фор-
постига айлантириш режасини тузишди.

— Энг олдин бу ерда спорт майдончаси тузамиз-а?

— Футбол майдончаси ҳам! — дейишди баъзилар.

— Йўқ, футболга жой торлик қилади, волейбол майдон-
часи қурсак бўлади! — Уктам чорсигина чорвоқнинг тўкилиб
турган деворларини, ўнқир-чўнқирларини кўрсатди. — Ол-
дин буларнинг ҳаммасини бутунлаб, текислаб олишимиз
керак. Ундан кейин-чи, — болаларни чорвоқ тўридаги пешай-
вонли эски, увада ҳужрага бошлади, — бу ерни яхшилиб ре-
монт қилсак, мана мундоқ клуб бўлади! — деб бош бармо-
гини кўрсатди.

Энди Уктамни кўпроқ ўйлантираётган нарса — ремонт
учун куч топиш эди. Бу гап оғзидан чиқиши билан, болалар:

— Узимиз-чи? Узимиздан чиқади уста-мардикор! — де-
йишди. Бири ўзини лой устаси деса, бири — гиштчи, бири —
сувоқчи деб мақтанди.

— Бўёқчидан ҳам ғам еманг, — деди Холдор оқлаш, мой-
лаш ишларига тайёрлигини билдириб.

Хусан бир нима дейишга оғиз-жуфтларди-ю, Уктамнинг
кўзига кўпда илинмаслик учун четроқда юрарди. Уктам
пайқаб, уни ўз яқинига чақирди.

— Хўш, нега даминг чиқмаяпти, сен қатнашмайсанми?

— Нега? — деди чўчиб Хусан. — Қатнашаман. Нима де-
сангиз шунни қиламан.

— Ҳамма ишни ўзимиз қилганимизда ҳам, барибир бит-
та уста керак бўлади-а?

Хусан Уктамнинг шамасини яхши англади ва анча дадил-
ланди:

— Албатта-да! Бизнинг дадага айтамыз. Уктам ака, ўзингиз бир оғиз «шундоқ, шундоқ» десангиз, йўқ демайдилар.

— Бўпти, гаплашамиз. — деди Уктам. Ремонтга кетадиган материалларни катталарга айтаман, деб кўнглига тугиб қўйди. Кейин Зафарга қаради. — Қани, ўртоқ режиссёр, бош қалай, ишлашга ярайдим?

— Репетицияга қатнашадиганларнинг ярмидан дарак йўқ-ку, ҳали! Юлдуз, Умри, Ҳасан... Азонлаб хабарловдим ҳаммасини! — деди Зафар елкасини қисиб.

— Юлдузнинг ойиси Фотима-Зухра туғибди, — деб хабар берди биттаси.

— Нима, Юлдуз доялик қилармиди! Кечаям бир кўринди-ю, куён бўлди...

— Қариндошларини хабарлагани юрибди-да!

— Суюнчи йиққани, дегин. Умри-чи, Умрининг кими туғибди! — Зафар зардаси қайнаб Уктамга қаради. — Уша Умрингиз жуда интизомсиз. Пионер иши деса, тескари қарайди. «Нега унақа қиласан?» десам, «пионер ёшидан ўтганман» эмиш. «Барибир отрядимиздасан, унча-мунча қўшилишгинда», десам, «вақтим йўқ» эмиш. Иннайкейин, эшитгансиз, Турғунни ит қопиб ётибди. Ҳасан қочқоқ, итига қопдириб, ўзи думини тутқизмай юрибди. Ҳали айтдингиз-ку, Уктам ака, ичимизда безориларга ўрин йўқ деб. Ҳасанни масаласини сборга қўйиб, пўстагини қоқиш керак. Тузалмаса пионердан ўчирайлик. Қачонгача уни деб катталардан дакки эшитиб юрамиз! Иннайкейин Умрига ҳам чора кўрмасак бўлмайди.

Уктам ҳақиқатан Ҳасаннинг қилмишларини ёқтирмаган, Зафарнинг гижвишини тўғри деб билса ҳам, аммо Умри ҳақидаги гапларини ўйлаб қолди.

— Кўп қизишма, Зафар! Отряд советининг раиси деган сгирроқ бўлади. Бировни айблашдан олдин, яхшилаб аҳволни сурштиришимиз керак.

— Мунақада мен ишни... — деб Зафар гапининг ярминини ичига ютди.

— Ҳа, «эплоймайман» демоқчимисан? Жаҳлнинг чиқса бурнингни тишла! — деб Уктам ҳаммани кулдирди. Аммо ўз ичиди: «Аҳвол шу бўлса, булар билан ишлаш чиндан қийин экан» деган фикрга келди. Зафарга ва болаларга деди:

— Хабарларингиз бўлса керак: мактабларда, отрядларда бадний ҳаваскорлик олимпиадасига тайёргарлик кетяпти.

Мусобақа катта бўлади. Мен бўлсам райкомдагиларга «биз олимпиадага яхши инсценировка билан қатнашамиз» деб сўз бериб келдим. Уялиб қолмайлик тагин!

— Ҳаммага овоза қилсак-ку, чиқаролмасак ундан ёмонийўг-а, Уктам ака! — деди ваҳимага тушиб Зафар.

— Нега чиқаролмас эканмиз!

— Ахир мана, иш бошидан хом бўляпти-ку!

— Менга қара, Зафар, — деди Уктам далла бериб. — Хом бўлса пишириш ўз қўлларингда.

— Уктам ака, — деди Холдор, — мусобақада ютсак нима бўлади?

— Мукофотга нима беради, дегин, — деди ўртоғининг соддалигидан кулиб Зафар.

— Район олимпиадасида ким ютиб чиқса августда катта саёҳатга юборишади, — деб тушунтирди Уктам. — Бир қисмини Москвага, бир қисмини «Артек»ка...

Бу гап болаларда катта қизиқиш туғдирди.

— «Артек» қанақа? Сиз боргансиз-а, Уктам ака? Яхши жойларми?

— Э-ҳе! — деди Уктам ширин хотираларни эслаб. — Шундоқ Қора денгиз қирғоғи. Гўзал тоғлар, ўрмонлар, боғлар... Кемаларда сайр қилиш... Қайси бирини айтай...

— Хўб маза экан! Борганга яраша ўшанақа жойга борсанг! — дейишди орзуга берилиб болалар.

— Бу ёғи сизларга, мана режиссёрингизга боғлиқ, — деди Уктам Зафарга имо қилиб.

— Режиссёр ўзингиз, Уктам ака! — деди елкасига оғир масъулият тушаётганидан чўчиб Зафар. — Пьесани танлаб берган ҳам Раҳбар опам билан ўзингиз-да.

— Мен маслаҳат бериб тураман. Асарни саҳнага қўювчи режиссёр Зафар Акрамов бўладилар...

Бундан Зафар ичида ғурурланган бўлса ҳам, сир бой бермай:

— Сиз бош режиссёр. Мен ёрдамчи. Бош режиссёр аввал ками-кўстларни тўғрилаб берсинлар, кейин ўз ёрдамчиларидан иш талаб қилаверсинлар! — деди кетини пишиқлаб. — Бизга ниқоблар учун материал зарур.

— Бўпти, ўртоқ ёрдамчи, — деди Уктам Зафарнинг талабчанлигига таз бериб. — Ҳаммаси жойида бўлади.

— Ҳа, ундан кейин бизга тикувчи ҳам зарур!

— Умри-чи? Қўл ҳунар тўғарагида биринчиликни олган чевар қизимиз.

— Чеварингизини уйидан чиқариб олишга бизнинг кучимиз етмайди. Ўзингиз рухсат оберасиз-да опоқингиздан...

— Ҳм... — деди Уктам, худди тишига муз тегиб сирқиргандай жим қолиб. Кейин бор болгалар билан репетицияни бошлаб туришни буюриб, ўзи «қочоқ»лардан хабар олгани кетди...

* * *

Ҳасанларнинг эшигига қадам қўяркан, Олапарнинг ёмон ҳуриганини эшитди. Остонада тўхтаб, чақирди. Рангпар, ориққина хотин — Шарофат опа чиқди-ю:

— Келинг, Уктамжон иним, келинг. Нима гап, тинчликми ўзи? — деди кўзлари хавотирли жалаңглаб.

— Ҳа, тинчлик. Нимадан хавотир оляпсиз, опоқи?

— Нимадан бўларди. Шу укаларингдан доим жон титроғидаман-да. Бўйнинг узилмагурлар, ҳа деса бир ташвиш бошлаб келишади-да. Эшитгандирсан, кўшнимнинг боласи Турғун билан бўлган жанжални. Ҳали қулоғим тингани йўқ. Ҳусан-ку сал-пал муомалага юради. Ўзимга тортди бола пақир. Бай-бай Ҳасанинг! Жуда шўх! Худо урган қайсар. Тутганини кесама, дейди.

— Униси кимга тортди, опоқи? Дадасигами? — деди ҳазил қотиб Уктам.

— Йў-ўқ, иним, дадаси жилла унақамасла. Болаларга ж-жа бўшла. Кексайганда кўрган фарзандим, деб ж-жа елкаларига чиқарвордила. Нима деса, «хўп» деб ройига қарайдила. Уриш-сўкишни билмайдила. Бола дегани мундоқ... — деб Шарофат опа, суяклари биливиб турган ориқ қўлини муштлаган эди, Уктам:

— Қўйинг, урмаган яхши, опоқи. Урсангиз баттар даққи бўб қолади, — деб қўйди.

— Сирасини айтаман-да, иним, — деди дарров муштини ёзвориб Шарофат опа. — Ким ўз ичидан тушган боласини жонини огритиб, дилини вайрон қилгиси келади, дейсан. Куйдирганидан айтаман-да. Мактаби тугади-ю, думини тутқизмай қўйди. Шу мактабларинг тугамай қўяқолса нима қиларди, дейман. На ерга сигади шўхликлари, на кўкка...

— Қаёққа кетганиди ўзи?

— Ҳойнаҳой Бешёғочдаги катта кўлга кетган. Эртаю кеч сувдан чиқмай қўйди. Ҳў алламаҳалда оч-наҳор, ранги рўпак, лаблари гезариб келди. Уша кўлда бир бола чўкканмиш деб эшитдим. Шундан буён нақ жон ҳовучлаб ўтираман...

— Қўрқман, опоқи, келиб қолади. Келса дарров менга юборинг.

— Юбораман, иним. Худоё умринг узоқ бўлсин, шуни ўзинг бир қулоғидан чўзиб мулла қилиб қўйгин!

Уктам Ҳасанни албатта «мулла» қилиб қўйишга сўз бериб, хайрлашди.

Йўл-йўлакай Турғунни кўриб чиқди-да, чорвоққа қайтди. Ҳусанни велосипедига мингазиб, кўлга жўнатди.

Кўп ўтмасданоқ, Ҳусан чаққон изига қайтиб, Уктамга деди:

— Чақириб келдим.

— Қани? Нима қилаётган экан?

— Болалар билан ким ўзарга сузишаётган экан. «Уктам акам чақиряптила» девдим «қаердала» деди «Чорвоқдала» девдим, «чорвоққа Турғун чиқдимми?» деди. «Йўқ» девдим, «бўпти, ҳозир бораман» деди. Трусигини қуритяпти. Кеп қолади.

Ҳусаннинг содда ва ростгўйлигидан Уктам билан болалар маза қилиб кулишди.

Узоқ кутдирмай, Ҳасан нафаси оғзига тиқилганича етиб келди. Шошганидан қуритиб улгурмаган трусиги сонига ёпишиб турар, ранги қум ўчган, қисиқ кўзларини Уктамга ҳадик билан пириллатарди.

— Қилган ишингни биласанми, Ҳасанча?— деди Уктам, унинг юрагини синамоқчи бўлиб.

— А.. ҳи...— деди тутилиб Ҳасан.— Йў-ў-қотиб қўйибман...

— Нимани йўқотибсан?

— С-сў-зимни...

— Қанақа сўз?— деди, ҳамма қатори ажабланган Уктам.

— Б-бўри-чи?

— Ҳа, Бўрининг сўзини унга ҳам ёздиргандим, синаш учун,— деди тушунтириб Зафар.— Нима қилиб йўқотдинг?

— Т-трусигимга қистириб юрувдим, ёд оламан деб... Чў-милганимда...

Бу боланинг аломат феълени яна яхшироқ билаётган Уктам, кулгидан ўзини аранг тўхтатиб турарди.

— Сен бизни лақиллатяпсан, шайтон!— Зафарнинг тажанглиги тутди.— Қочиб юрганингни сабаби бошқадир?..

— Ҳа, бошқа!— деди Холдор билағонлик қилиб ва Уктам олдида дадилланиб.— Турғундан бекиниб юрибди!..

Уктам, ҳали йўл-йўлакай Турғунникига кирганда ундан ит

уриштириш воқеасини сўраган. Турғун эса жуда қисқа жавоб берган, Олапар қопган оёғини боғлаб ётган бўлса-да, Ҳусандан бир оғиз шикоят қилмаган эди. «Ҳа, ўзига етгудай мағрур экан» деб қўйган эди ичида Уктам. Ҳозир у Ҳасан билан жиддий сўзлашиб, гуноҳини юзига солмоқчи, агар бўйнига олмас вақтинча ишдан четлатиб қўймоқчи эди. Аммо эндигина бошланаётган иш бузилмасин, олдин топшириқ бериб синаб кўрайлик, деган фикрда гапни бошқа ёққа бурди:

— У ҳаммас, бу ҳаммас. Ҳасанча чўмилишга берилиб у ёқда ойисини хавотир қилган, бу ёқда пионер топшириғини унутган.

— Бошқа гуноҳлари-чи!.. — Зафар Уктамнинг сўзини бўлиб қўл кўтарди. — Менда таклиф бор!..

— Уктам ака! — деди Ҳасан, Зафар тажангнинг оғзидан бирор ёмон таклиф чиқиб кетишидан чўчиб. — Бу-бу сафарча кечиринглар! Зафар кечирсин!..

Уктам «қўяқол!» деб Зафарга имо қилди. Зафар бўғилганича:

— Ҳа, шайтон, муғамбир! Осон қутулмоқчисан-а! — деди-да, ноилж қўлини туширди. Шундан сўнг ўқрай-ўқрай Зафар Ҳусандан «Бўри»нинг сўзини Ҳасанга олиб берди.

Репетиция бошланди. Бу сафар энди Зафарнинг режиссёрлигига Уктам аралашди. Уктам, «артист»ларнинг ўйинини бирпас кузатиб, баъзиларининг сўз ва ҳаракатларини тузатиб турди-да, секин Зафарга деди:

— Она «Фил» билан болалари ўртасида фарқ йўқ-ку. Нима дединг?

— А?.. — Зафар ролдагиларга қараб олиб, ўз хатосига иккатор бўлгандай деди. — Тўғри. Нима қиламиз энди? Катта одамни қаёқдан топамиз?

Уктам ўйланиб олгандан сўнг:

— Бўлди. — деди Зафарнинг елкасига қоқиб. — Яхшиси, бир катта ҳайвон топшимиз керак. Нима дединг?

— Туяни? — деди Зафар кўзларини бақрайтириб.

— Э, туяни қаттан топасан шаҳар жойда! Иннайкейин туя беўхшов ҳайвон, анқов. Ролга ярамайди.

— Ҳа, топдим, топдим, Уктам ака! Ҳожи амакиннинг эшағи!..

— Э, ундан баттар беақл!

Шу чоғ, болохона орқасидан эшакнинг ҳанграгани эшитилиб қолди. Ҳанграганда ҳам етти маҳаллага эшитиладиган қилиб, узоқ ҳангради.

— Ана Уктам ака, сўзимни эшитиб дарров жавоб қилди-ку! Ақли бор эканми?

Ҳамма хахолаб юборди. Репетиция бузилди.

— Бўмаса от топамизми, а Уктам ака?

— Бу ёғини менга қўйиб бер. Бир иложини топаман,— деди ишонч билан Уктам.

4

Шу пайтда девор наҳрасидан Умрининг боши кўринди. Ҳамма бирдан:

— Умри! Умри!— деб чақирди. Аммо Умри ҳеч кимга қарамай, пилдираб ўз уйи томон борарди. Зафар билан Уктам югуриб чиқиб йўлини тўсишди.

— Ҳа, бозорчи, қатиқ неча пул бўлди?— деди Зафар мас-хараомуз.

Зафарнинг кесатиғи қаттиқ ботган бўлса-да, Умрининг сузук кўзлари ҳар вақтдагидай табассумга мойил эди. Зеҳн солиб қаралса, кўз қорачиғининг ич-ичида уялиб қимтнинишни ака эттирган учқунни пайқаш мумкин эди.

Уктам Зафарга ер остидан хўмрайди-да, «нишингга бор» деди. Ҳа Умрининг бошидаги зил халтанги олиб қўлтиғига қистирди-да, «бу ёққа юр» деб четроққа бошлади. Умри бодиринг, хандалак пўчоқлари, карам чиқиндилари тўла қатиқ юқи пақирни кўтарганча, сўз қайтармасдан Уктам кетидан юрди. Юраркан, уйдагилар кўриб қолмасмикин, деб ҳурка-ҳурка дарвозасига қараб оларди. Уктам уни болалардан четга — тол соясидаги тўнкага ўтқизди. Умрининг қўнғир соч толимлари тердан оқ-сарик пешанаси ва бетларига ёпишган, ўзи эса калта-калта нафас оларди.

— Роса чарчабсан-а?— деди ачиниб Уктам. Кейин қаттиқ ботмайдиган тарзда сўради.— Нималар қилиб юрибсан, ўзинг?

Умри ҳеч нарса деёлмай узоқ ер чизди. Уктам қўймагандан сўнг, ноилож:

— Кўриб турибсиз-ку,— деди.

— Бозорга бориб қатиқ сотиб келаётганга ўмшайсан-а?

— Билиб туриб нега сўрайсиз?— деди Умри гина оҳангида.

— Сенга нима бўлди ўзи?

— Нима бўларди?— деди Умри яна қаттикроқ зарда қилиб.

Уктам Умридаги гина сабабини англолмай бақрайиб қолди.

— Очиқроқ гапиравермайсанми? Бозорга қатнаганингни биринчи кўриб туришим. Ким мажбур қилди боришга? Гапир. Сани синглимдай кўраман-ку, сир бекитасанми?

— Синглим дейсиз-у,— деди Умри тўлиқиб,— бир марта кириб, нималар қиляпсан, демайсиз. Кеча кирганингизда озингизни пойладим. Дадам билан бувимга ҳеч нарса демадингиз!

Ҳа, гап бу ёқда экан. Чиндан Умри Уктамни ўзига ҳаммадан кўра яқинроқ суянчиқ, сирдош деб биларди. Улар орасидаги ака-сингилларча яқин алоқа кичкина болаликдан бошланган бўлса-да, бўйлари чўзилган сари бу яқинликка нимадир халақ бераётгандай эди. Бунинг сабаби Уктамга яхши англашилмаса ҳам, Умрига аён эди. Халал бераётган нарса ўша катта эски дарвоза орқасига яширинган эди. Уктам-ку, Умрини бир дақиқа хаёлдан чиқармасди, ammo нима қилсинки, назарида бу дарвоза олдингидан маҳкамроқ ёпилгандай, унга кириб чиқиш қийинлашгандай сезиларди. Шундай бўлса-да, у Умридан кейинги кунларда беҳабар қолгани учун ўзини айблади.

* * *

Олтинчи синфда имтиҳонлар тугаган кунини Уктам Умрининг синфдан хомуш чиқиб келганини кўрди-ю, бир нима деб унинг кўнглини кўтаргиси келди.

— Бўлди, ўқишдан қутулдик. Энди Тўқойга бориб ўйнаб келамиз,— деди.

Ҳақиқатан ҳам, Уктам кўпдан Тўқойдаги аммасникига боришни кўзлар, бу саёҳатга Муяссар билан Умрини олиб боришни мўлжалларди. Энди саёҳат чоғи етди деганда, Уктамнинг ўзи мактаб ишига боғланиб қолди. Умри ҳам унинг ваъдасини эсига солмади. Чунки Жаҳон ойи ўқишнинг тугашини кутиб турган экан. Умрини ўз олдига ўтқизиб, насиҳат қилишга тушди:

— Қизгинам, мана энди худога шукур, бўйинг ҳам чўзилиб қолди. Катта қиз бўлиб мундоқ уй юмушларини қўлга олгин энди. Сендай қизлар бемалол рўзгор юритяпти... Ойингга кўпроқ фойданг тегсин ёз вақтида...

Кампир шу насиҳатни қилган куннинг ўзидаёқ, Қимсанҳожини аллақадан каттагина оқ говмуш эчки етаклаб келди.

Эшакнинг ёнига эчки қўшилиб, оғилхонада яна иш кўпайди. Эртасидан бошлаб эса Адолатхон эчки соғишга тушди. Унинг сутидан оқ чойгагина лойиқ олиниб, қолганидан қатиқ ивителиди. Қатиқни икки кунда бир сотиб келиш Умрининг елкасига тушди. Қатиқ сотилгандан кейин пақирни ва халтани пўчоққа тўлдириб келиш шарт, албатта. Кунора бу қайтарилади. Шундай қилиб, Умрининг илгари ҳам етарли бўлган иши ёнига янгиси қўшилди. Умрининг ташвиши, қатиқни ачитмасдан вақтида сотиб келишнинг ўзи билангина тугамайди. Яна у, тушган пулни тийин-тийинигача кампирга санаб ўтказиши керак. Агар бир тийин-ярим тийин нари-бери бўлса балога қолади.

«Ҳойнаҳой сан нафси бузуқ попукми, обакидандонми олиб егансан. Ана кўзинг ҳам айтиб турибди, ҳа яшшамагур!»— деб нақ қора ерга тириклай тикқудай бўлади кампир.

Шу сабабли Умри қорни оч қолсаямки, сариқ чақани но-буд қилмайди, бувисига ҳисоб бериб қутулгунча юраги зириллаб туради. Умрига бу вазифа қанчалик оғир кўринмасин, бундан бўйин товлашга қўрқади. Бўйин товлагудай бўлса, бу оғир иш ойисининг зиммасига тушиб қолиши турган гап эди.

Ҳожининг муомаласи ундан баттар совуқ эди. У уриш-маса-сўкмаса ҳамки, бирон марта Умрини қизим деб эркаламаган, олдига солиб юрмаган, лоақал байрам кунлари янги кийим олиб бериш у ёқда турсин, «мана санга ҳайитлик» деб бир танга-ярим танга узатмасди. Эркаланиб сўраб қолса, «бололикдан пулга ўрганиш ёмон» деб қутуларди.

Умри, гўдаклик чоғидан оғир меҳнатга, қаттиқ-қурум гапларга кўникиб, чиниқиб ўсганди. Иш қилиб чарчашни, чарчаганда эса нолишни билмасди. Аммо бувисининг бўлар-бўлмасга қарғаб-сиқташлари, айниқса силтаб камситишлари оғир ботарди. Оғир ботганда ҳам ичидагина эзилиб, ўксиниб кўярди-ю, ҳеч қачон сиртига чиқармасди.

Умрининг бирдан-бир ҳимоячиси, боқиб олган онагинаси Адолатхон эди.

Умри нимаики ғам-ташвиши, эркалиги бўлса онаси билан бўлишарди, у билангина юпанарди. Адолатхон тиш-тирноқли чевар хотин бўлгани учун ўзининг ва қизининг уст-бошини ўзи битказар, маҳалладаги тикув артелида ишлаб топган ва бўш вақтида жияк тикиб сотган пулидан уй-рўзғорга ҳам қўшиб турарди. Маҳалладаги хотинлар орасида энг кейин паранжи ташлагани ҳам Адолатхон эди. Қайнанаси ва эрининг раъйига қараб олдин у артелдан уйга чок оладиган бўл-

ди, бир оз этлари ўлиб ва топган пулини қўлларига ушлашиб кўргандан кейингина, қатнаб ишлашига кўнишди.

Умри жуда юраги қизиб кетса, фақат онаси уйдалик пайтидан фойдаланибгина, кўчага чиқиб айланиб келарди. Ойиси йўғида ҳатто амакиваччаси Муяссарларникига чиқиб келиши ҳам амри маҳол эди. Баъзан у икки ҳовли ўртасидаги деворга шоти кўйиб, девор тепасидан Муяссар билан бирпас-яримпас сўзлашиб оларди, холос.

Умри, бировга сир айтиш, уй аҳволларидан нолиб юришни ёмон кўради. Ҳозир Ўктамга айтаётгани уни азбаройи яқин дўст билиб, туғишган акасидай сўнгинганидан.

Кейинги вақтларда Жаҳон ойи янги одат чиқарди. Эрта-лабки, пешинги ё кечки намозини ўқиб бўлгач, Умрига кўча эшикни тамбалатади, кейин олдига имлаб чақириб жойнамоз четига ўтқизади-да, дуолар ўргатади. Биринчи марта шундай қилганда Умри кулиб, жойнамоздан туриб кетган эди, буви си «жуванмарг! Жойнамоздан юз ўгирсанг кофир бўласан!» деб пўписа қилди. Шунда ҳам Умри бўйин эгмаган эди, буви си унинг сочидан бураб олиб келиб ёнига ўтқизди. Дуоларни ўқиб, такрорлашга мажбур этди, Умри, сирқираб оғриган бошини чангаллаб, пиқ-пиқ йиғлаганча, сира тили келишмаса ҳам, бувисининг: «Апалам... заал... хевамим... зўхам...» деб айтганларини зўр-базўр такрорлади.

Шундан кейин Жаҳон ойи ҳар намозга ўтирганда, Умри унинг кўзидан узоқлашишга ҳаракат қиладиган бўлди. Уқишлар тугаб уйда қолгач, энди бувисининг қўлига кўпроқ тушяпти...

Умри бу сирни аллақачон Ўктамга айтмоқчи эди. Аммо кўрқади. Буви си айтган:

«Сенинг бедин, шаккок бўлиб ўсаётганинга фақат мактабингмас, ойинг ҳам сабабчи. Узики намоз ўқимайди, калимага тили келмайди, сени ҳам ўргатмайди. Майли, гуноҳга ботаверсин бетавфиқ. Мендан ҳеч нарса қолгани йўқ: тилини келиштиришга ҳўп уриндим, келиштиролмадим, тили қотиб қолган: «аузи билло» десам, «оғизу булло» дейди, «қулазу» десам, «қулогим зув» дейди-я, кўр-басир бўгур. «Кўй-е,— дедим ахири,— каломилло сўзини бузиб сениям, ўзимниям гуноҳи азимга ботирмай» дедим. Сен бўлсанг ёшсан ҳали, тилинг қотмаган. Сени ўргатиб йўлга солиш — менинг вазифам. Аммо-лекин буни зинҳор-базинҳор бировга айта кўрмайсанлар. Мабодо айтсаларинг, бу даргоҳдан қадамларинг қирқилади!..»

Умрининг тилини боғлаб турган нарсa — мана шу!

Агар бу сирни Уктам билса, жим қараб турармиди.

Умри ўзидан кўра ойисини кўпроқ ўйлайди. Умрини деб ойиси бечора бу ўйдан қувилсинми!

Бусиз ҳам Уктам Умрининг аҳволи оғирлигини билиб қатиқ ачинди, гижинди. Умрини юпатди:

— Қўявер, Умри, гама ема. Дадам сафардан қайтсинлар, айтаман, ўзлари йўлни топиб гаплашиб қўядилар. Биласан-ку, уйингдагилар дадамдан кўрқишади. Лекин...— деди Уктам ўйланқираб,— сен қатиқфурушликни эртаданок йиғиштир. Агар уйингдагилар гиринг-пиринг дейишса, «мактабимиз буйруғи шундоқ бўлди» дегин. У ёғига мен турибман. Ҳа, ўзинг ҳам унақа далаймагин!— деб Уктам Умрининг пучуққина бурнини икки бармоғи билан қайчилаб қўйди...

5

Уктам ётган сунага офтоб ёйиллиб қолди. Буни кўрган Раҳбархон, қалин чойшабни беҳи билан ўрвк ўртасига тортиди-да, офтобни тўсди. Уктамнинг юз-кўзларидаги пашшани кўриб, юзига дока ташлади. Қорни очиб кетган Муяссар бувиси билан ойисини шоширди.

— Чойга келақолсанглар-чи. Битта одамни кутиб ўтира-мизми!

— Обдон уйқуга тўйиб олсинла акангиз. Кўп юриб чарчаганла,— деди Раҳбархон.

— Ким унга кўп юрсин, дебди. Уйғотаман ҳозир, бўлди бойваччалик!— деб Муяссар сунага бораётган эди, онаси йўлни тўсди:

— Бирпас сабр қилинг.

— Вой-бў, мунча энди!

Раҳбархон Муяссарнинг раъйига қараб, дастурхонни очди. Уч киши ўтириб чой ичишди. Муяссар қаёққадир шошиларди. Раҳбархон нари-бери чойини ичди-да, унинг кўйлаги билан лентасини дазмоллашга тушди.

Муяссар ясашиб олиб энди чиқиб кетмоқчи бўлиб турган эди, Уктам уйғониб, уни кўриб қолди.

— Йўл бўлсин?

— Кинога.

— Ҳозирмас. Бошқа иш бор.

— Нима иш эди?

Уктам аста тушунтирди:

— Умри ойисига материал топдирмоқчи эди, ниқоб учун. Шунни билиб чиққин. Топдирган бўлса, уни Холдорга обора-сан. Холдор театрга бориб бичтириб келади.

— Тагин нима буюрасиз, ўртоқ бош вожатий, ўртоқ бош режиссёр?— Муяссар худди сафда тургандай қаддини тиклаб, қўлларини ёнига туширди.

— Майнавозчилик қилма, чиқиб кел,— деди Уктам уйқу-ли кўзини уқалаб.

— Э, чиқмайман,— деди Муяссар тихирлик қилиб.— Бу-виси бўлса, одамни...

— Нима, еб қўядими? Бор, тезроқ!

Кеча Умри билан очиқ суҳбатлашгандан буён Уктамнинг дили гаш. Умрига ачиниб, унга қандай ёрдам кўрсатишни ўй-лай-ўйлай кечаси узоқ ухлолмади. Ҳозир уларниқига сингли-сини қистаб чиқаришдан мақсади, материалнинг топилгани-ни аниқлашдан ҳам кўра Умридан хабар олиш эди. Умри бугун қатиқ сотишга бордим, бормаган бўлса уйдагилар ни-ма дейишди экан?..

Муяссарнинг хўмрайганча ҳовли бетида турганини кўриб, Уктам жерикди:

— Сенга нима дедим?

— Чиқмайман...

— Кинога ҳам бормайсан!

— Хоҳ! Нуқул буйруқ, буйруқ! Бош вожатийлигингиз уйда кетмайди!— Муяссарнинг ўпкаси тўлди, кўзларида ёш филтиллади.

— Ўртоқлари кутиб турган бўлса, Муяссархон кинога бораверсинлар,— деди Раҳбархон Уктамга қараб.— Менга айта қолинг ишингизни, Уктамжон.

Раҳбархон нима ишлигини билганда, балки уни ўз устига олмасди. Уктам ҳам онаси ўртага тушгандан кейин индамай қўя қолди. Муяссар, опасидан пул олиб кинога жўнаркан, Раҳбархон Муяссарнинг фартуғи чўнгагидаги дастрўмолини олиб кўрди. Дарров уни ҳам дазмоллаб берди-ю:

— Қиз бола деган кийим-кечагига қараб юради,— деб қўйди.

— Кечирасиз, она,— деганча Муяссар чиройи очилиб жў-нади.

Хушчақчақ ва меҳрибон кампир Тўти буви дастурхон тўрида, келини билан неваралари ўртасидаги гап-сўзларни жилмайганча тинглаб ўтирарди. Бетидан нур ёғилиб турган, етмишдан ошган бўлса-да, зуваласи пишиқ, кўпни кўрган,

оқила, тадбирли, ширинсухан кампирни ёшу қари ҳурматларди. Ҳзи инсофли бўлгани, ўйлаб-топиб сўзлагани учун ҳақим унинг сўзини икки қилмасди. Ҳозир Тўти буви келинининг муомалаларини кузатаркан, бир нима дейишга оғиз жуфтлаб турарди. Уктам бет-қўлини ювгани ҳовузчага кетгач, кампир келинини имлади.

— Ҳа, ойижон,— деганча Раҳбархон унинг ёнига бораркан кампир салмоқланиб деди:

— Бири қора тунда қайтиб пешингача ухласа, иккинчиси рухсатсиз кинога кетса индамасангиз, нима деса йўл қўйиб бераверсангиз, оқибати нима бўлади? Она деган қадеб ипак ойим бўлавермай, вақти келганда болани ўз измига юргинши ҳам керак эмасми? Сизга ҳеч ўргатгулиги йўқ, қизим, ўзингиз ўқиган отинсиз, болани қандай тарбиялаш устида ҳамма сиздан йўл-йўриқ олади. Ўзингиз бўлса... Бетга айтганни заҳри йўқ, отин қизим, бир сўз десам хафа бўлмайсиз-а?

— Йўқ, йўқ, ойижон, бемалол,— деди астойдил Раҳбархон.

Тўти буви давом этди:

— Сиз ҳалиям ўзингизни бу хонадонда худди меҳмондай тутаясиз. Нуқул болаларни сизсирайсиз, раъйига қарайсиз. Мунақада болалар талтайиб, сизни менсимайдиган бўлиб қолади, деб қўрқаман-да.

Раҳбархон у ёқ-бу ёққа қараб олди-да, қайнанасининг пинжигга кириб, овозини пасайтириб деди:

— Гапларингиз тўғри-ку, ойижон, нима қилай, кўнглим бўш. Бу балки... фарзанд доғини кўрганимдандир. Болаларга ҳеч қаттиқ-қурум гапиролмайман, сансирашга ҳам тилим бормаиди. Ўзингиз-чи, ойижон. Қачон қараса, «оппоқ болам», «қоқиндиқ», дейсиз. Ўзингиздан қиёс-да,— деди Раҳбархон эрқаланиб кулган ҳолда.— Ана шу феълим учун мактабда ҳам гап эшитаман: «Муаллим деган қаттиқ қўл бўлмаса болалар елкасига чиқиб олади» дейишади. Тўғри, баъзи болалар сийлаганни билмайди, юмшоқ гапирган саринг ўзидан кетади, ножўя қилиқлари билан одамни қийнайди. Аммо Уктамжон билан Муяссархоннинг йўллари бошқа. Бунақа одобли болаларга жонимни берсам дейман. Бу хонадонга нима учун келганимни, очиги ўзингиз яхши биласиз, сизни онам ўрнида она, невараларингизни бўлса йўқотган болам ўрнида болаларим деб келдим...

...Раҳбархон бу хонадондан ўз бахтини толганига энди уч ойча бўлди.

У ёшликдан ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотди. У асли туркистонлик деҳқон қизи бўлиб, тўлиқсиз ўрта мактабни битирмасданоқ отаси уни эрга берганди. Куёв Тошкент шимолидаги қирларда мол боқарди. Бундан ўн икки йилча бурун қурғоқчилик бўлиб, дон битмади, моллар, одамлар нобуд бўлди. Раҳбархон тиф касалига учради. Куёв эшак аравада амаллаб уни Тошкент касалхонасига етказиб қўйди. Кейин Тошкент бозорида киракашлик қилиб юриб, касалдан хабар олиб турди. Раҳбархон сал кўзини очгач, бир таниш подачининг ўтовида қолдирилган уч ёшли қизчасини йўқлади. Куёв болани келтирай деб қирга борса, таниш ўтов ҳам, бола ҳам йўқ. Боласини ахтарганча ягир эшакда қирдан-қирга ҳамшиб узоқ юрди, пировардида йўлни йўқотди, бедарак кетди...

Бир йўла эри ва боласидан ажралган Раҳбархон куйди, ёнди, фойда чиқмади. Яхши одамлар паноҳида парвариш топиб дармонга кирди, ишлаб, ўқиди. Хотин-қизлар техникуминни битириб, муаллима бўлди.

Оғир кунлар ўтди-ю, аммо юрагида фарзанд доғи қолди.

Онаизор ҳамон боласини ўйлайди, юраги ўртаниб қўмсайди.

Раҳбархон синф раҳбари сифатида ўз ўқувчиларининг уйларига тез-тез бориб турарди. Ушанда Тўти буви билан она-бола, келини Хосият билан дугона тутиниб қолган эди. Баъзи шумтака, безорижон болаларнинг уйларидан дили намозшом бўлиб чиқса, Тўти бувиникига кириб ёришарди. Уктам билан Муяссарни ҳам аълочилиги, ҳам одоблилиги учун алоҳида ҳурмат қилар, ҳаммага намуна қилиб кўрсатар, худди ўз укаларидай суярди уларни. Дугонаси Хосият бетоб бўлиб қолганда Раҳбархон унинг олдига тез-тез кириб турди, тепасида соатларча ўтириб далда берди, кампирга боқишди...

Суйган келинидан бемаҳал жудо бўлган Тўти буви қаттиқ қайғуга ботган эди. Аммо сабр-чидам билан аламини ичига ютди, онасиз қолган икки норасиданинг ғамини еди, уларнинг тақдирини ўйлади. У энди Раҳбархонга суяниб қолган, унга бор умидини боғлаган, уни етимларига она қилиш муддаосини дилига туккан эди. Бора-бора кампир ўғли Рустамжонни ҳам шу фикрига мойил қила бошлади. Бир кун келиб, Тўти буви ўз муддаосини рўёбга чиқарди — келини ўрнига Раҳбархонни келин қилиб олди...

— Қоқиндиқ,— деди Тўти буви, келини чой қўйиб бериб нари кетгач Уктамга,— асалдан ширин синглингни хафа қилишга қандоқ кўнглинг борди, а?

— Ўзини кўрмайсизми! Айтишаверади.

— Акам деб эркалик қилса қилибди-да, ҳар замонда.

— Ҳар замонда эмш. Сиз билан опамни олдида ҳамма вақт шунақа қилади. Уни эркалатиб юбораётган — ўзларингиз!— деди опасига ҳам эшитарли қилиб.

Ҳали синглисига иш буюриб турганида Раҳбархоннинг ўртага тушгани Уктамга алам қилганди. Бу хусусда у ўзини ҳақ, опасини ноҳақ сезарди. Ўзининг бугун кеч турганига эса муҳим сабаблар бор эди. У кеча аэроклубда узоқ қолиб кетди. Трамвайдан кечиккан, ҳориб-чарчаб пиёда қайтган эди.. Афсуски бунга опаси қизиқмади, бувиси ҳам суриштирмай гина қилди. Уктам адасидан кейин оиладаги иккинчи эркак бўлгани ва балогат ёшига етиб қолаётгани учун ўзи билан ҳисоблашишларини истарди. Ахир мактаб директоридан тортиб Акрам бувагача у билан худди катталардек гаплашаптику. Адаси бўлса кунйга энди: «Ўқийданима баҳо олдинг, ўқитувчидан гап эшитганинг йўқми?» дейиш ўрнига, «хўш, ўғлим, ишлар, аҳволлар қалай?» деб сўрайдиган бўлиб қолди-ку!

— Ака-сингил бир-бирингга сира озор бермасанг дейманда, қоқиндиқ! Ахир кўзимнинг оқу-қораси, жигаримни пораси сизлар-ку! Қандай қилай, ўругидан данаги тотли бўлса...

Тўти буви ҳиссиётга берилиб, бошини тебратганча, ўзининг севган «алла»сини айта бошлади:

Отанг билан онангни қора кўзи, алла,
Сайраб турган булбулдай ширин сўзи, алла
Тез ўсиб катта бўлгин, жоним болам, алла,
Менинг тилак-мақсадим шунинг ўзи, алла...

— Ҳамма нарсани шеърга соласиз. Ичингиз тўла шеър-а, бувижон!— деди Уктам завққа берилиб ва ҳазиллашди.— Ўзингиз шунақа бўб туриб, нега адамни шоир қилмагансиз-а?

— Адангми? У ёғини сўрасанг, у ҳам ўз ишининг шоири. Шоирлик нимадан? Бир ишга сидқидилдан берилиш, меҳр қўйиш, завқдан келиб чиқади-да. Даданг ўз ҳунарига шунақа берилганки, ҳатто ўзини ҳам, гоҳида бизни ҳам унутиб қўяди... Буванг раҳматликнинг ҳам...— Кампир бир хўрсиниб олди. Овозидаги қувноқ оҳанг ўкинчга айланди.— Умри сафарда ўтган. Тоғ-тошларда мудом...

— Нима, кончи бўлганмила бувам?— Уктам бувисининг ажойиб ҳикоясини қайта-қайта эшитган бўлса ҳам, яна сўради.

— Бо-о, кошкийди кончи бўлганда, мунчалик умри тез хазон бўлмасди, навқиронлигида сўлмасди. У вақтларда босмачи деган олабўжи чиққан, қанча бегуноҳ мусулмонларни ёстигини қуритган. Буванг раҳматлик ана ўша олабўжиларни йўқотаман деб тоғ-тошларда юрган, душманни қирган, пировардида ўзини қурбон берган... Ушанда Рустамжоним сен тенги ўспирин эди. Утли-шудли, чаққон — лочингина чиқди бахтимга. Белимга қувват, жонимга малҳам бўлди. Фақат энди ҳадеб олис-олисларга кетиб қолавериши юрагимни увиштиряпти.

— Юрагингиз нега увишади, биз бормиз-ку!— Уктам бувижонига далда берган бўлди.

Аммо Уктамнинг ўзи дадасини жуда тоқатсизлик билан кутарди. Унинг кутиши хавотирлангани, юраги увишганиданмас. Дадасидан ҳар вақт кўнгли тўқ, дадаси қаерга, агар дунёнинг нариги бурчига борса ҳам омон-эсон қайтишига кўзи етади. Унинг бетоқатлиги кейинга суриб бўлмайдиган жуда-жуда зарур гаплари, маслаҳат ва ташвишлари йиғилиб қолганидан эди.

* * *

Рустамжон кечга яқин, ҳовлига сувлар сепилиб, ўчоққа слов ёқилган пайтда, ўз одатича шовқин-сурон билан мотоциклининг пуфакли сигналинини дудутлатиб кириб келди. Бир ёқдан Муяссар, бир ёқдан онаси ёнишиб, нақ ялаб-юлқашаркан, Рустамжон бароқ қошларини кериб, йирик қора кўзлари жилмайганча:

— Оббо, ўртоқ кампир-е! Нима, мен борса-келмасга кетибмидим, мунча ичкиб қолмасангиз. Ниҳоятини бир ҳафта-я!— дерди.

— Борадиган жойларинг кошки мундоқ одам топадиган жойлар бўлса. Аллақайси тупканинг тагида. Қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган ерлар деб эшитаман.

— Ҳеч хавотирланадиган ери йўқ, ўртоқ кампир. Ҳозирги иш жойимиз шундоққина тоғлар орасида. Бир ёғи ўрмонзор, бир ёғи булоқлару сойлар...— Рустамжон ўз сўзи ўзига наша қилиб, хахолади.— Гаштини суриб, ўйнаб-кулиб ишлаймиз. Вақт ўтганини ҳам, чарчаганини ҳам билмайди одам.

— Вой, мени алдаётгандирсан, болам. Тоғ ичида бўлса, у ерда нима иш қиласизлар?

— Бизми, тоғ ағдариб, сой йўлини бурамыз! Сув омбори очиб, кўприк қурамыз!

— Вой, худойим-е, тоғ ағдариб-а?!— Худди ўғли устига тоғ ағдариладигандай кампирнинг ўтакаси ёрилди.— Шундан кўра тинчроқ иш йўқмиди, болам. Наҳотки ҳаммага топилган сенга топилмаса. Ўзинг-ку, мактабхонада бинойидай ишлаб юривдинг. На шогирд болалардан, на ота-оналардан бирор нолиш эшитганинг йўқ. Каттадан-кичик иззат қилиб, соянгга салом берарди. Нега энди ўз ихтиёринг билан шундоқ иссиққина ўрнингни совитдинг-а?

Рустамжон қизиқ устида «тоғ ағдариб»дан сўз очиб, она-сини баттар хавотирга солиб қўйганидан пушаймон бўлди. Ҳовузчада ювиниб, Раҳбархон тутган оппоқ сочиққа артинардан, онасини юпатишга тушди:

— Сизни тушунган одам деб гапирсам, ўртоқ кампир, ваҳимачи бўб қолибсиз-ку, а? Ўзингиз бир вақт мени нима деб мақтардингиз: «Худога шукур, лочиним учқур чиқди, ҳар қанча учсаям қаноти қайрилмайди». Шу эсингиздан чиқдими, ишонмай қолдингизми ўғлингизга? Ишонаверинг, ҳозирги иш жойим, ҳали айтганимдай, шундоқ роҳатижонки, курорт дейсиз. Ҳа, ишонмасангиз, бир кун олиб бориб кўрсатаман.

— Бизни-чи, бизниям оборасиз, адавой!— деб Муяссар эркаланганча, дадасининг бўйнига осилди.

— Бўпти, қизим, бўпти! Олдин қоринни тўйғазиб олайлик, иннайкейин кетамиз,— деди қулиб ва ошхонадаги хотинига қаради.— Паловхонтўра бўляптими, дейман-а, Раҳбархон? Қойил! Коваток қилиндими ишқилиб? Янги токдан-а? Қани?

Рустамжон ошхона яқинидаги ёш ток сўриси олдига борди. Ям-яшил новдалар **янги сўри** бағазларига илашиб тирмашиб анча баландга кўтарилиб қолганди. Рустамжон шу йил кўкламда бу тоифи узум кўчатларини Унқўрғондаги бир муаллим дўстининг боғидан ишқибозликка келтириб ўтқазганди. Кўчат унда-мунда шўра ҳам чиқарган эди. Буни кўриб Рустамжон нақ болалардай қувониб кетди:

— Қойил! Уни қаранг, ойижон, нишона қилибди-я! Бу токнинг узумини емабсиз, оламга кемабсиз! Ўзи ҳасайнидай йирик, шаробдай қизил, асалдай тилёраб бўлади.

Рустамжон ҳужрадан гулқайчини олиб чиқиб, токнинг ортиқча — «эркак» новдаларини қирқиш, осилиб кетган новдаларини чипта билан боғлашга киришди.

— Бугун етиб келганингиз яхши бўлди-да, ада,— деди Уктам, дадасига ёрдамлашар экан.

— Ҳа, нима гаплар? Ишларинг қалай?— деди у, ўғлининг гаплари йиғилиб қолганини пайқаб.

Уктам, ўзига бош вожатийлик вазифаси юкланганини айтarkan, дадасига ўпқалангандай деди:

— Сиз шу ишга ўтишимга розилик берибсиз-да, ада?

— А-а?— Рустамжон ўғлига маъноли тикилди. Уктам жилмайиб турарди.— Тўғриси, ўғлим, директорнинг буни менга маслаҳат солганди. Лекин мен қатъий розилик бермай, ўзингга ташлаган эдим. «Уктам энди ёш боламаски, устидан ҳукм чиқараверсак. Ўзи билан гаплашинг, нима деса шу», дегандим. Ҳар ҳолда сени танлаб янглишмабди, а?

— Шунақа дейсиз-у, ада, қийин бўладиганга ўхшайди. У ёқда аэроклуб машғулоти ҳам бор...

— Фақат,— деди Рустамжон алоҳида уқдириб,— шикоят қилмасанг бас. Шошилиб, ишга кўмилиш бўлса менчалик бўлар. Лекин мен ҳеч қачон ҳеч кимга шикоят қилган эмасман...

— Шикоят қилаётганим йўқ, ада,— деди Уктам, гапни ўнглаб. Сўнг Акрам бува ва директор билан бўлган суҳбатни, чорвоқ билан боғлиқ ҳангомаларни, фэрпост ташкил этиш планини айтиб берди. (Кўнглининг бир чеккасини хира қилиб турган Умри хусусидаги гапни қулай фурсатга қолдирди.)

— Қойил, ўғлим, хўб яхши ишларни бошлабсан,— деди Рустамжон, Уктамнинг ташаббусларини астойдил маъқуллаб.

— Агар,— деди Уктам писанда қилиб,— планларимиз маъқул бўлса, ёрдам берасиз-да, ада?

— Хўш, қанақа ёрдам?

Уктам, чорвоқни ремонт қилиш учун зарур бўлган материаллар ҳақида сўз очган ҳам эдики, супадан Тўти бувининг овози эшитилди:

— Ҳой, боғбонларим, қўлларингни ювинглар, ош дамланган.

Ариқча бўйидаги гул, райҳонларни ўташга тушган ота-бола:

— Ҳозир, ҳозир,— дейишганча гапни чортанг қилаверишди.

— Ҳой, Рустамжон, ўзинг-ку шу тобда сафардан келдинг. Бирлас тинсанг-чи. Худо берган дастёрлар бор-ку, ўташар ўз-

лари. Аввал таом, баъдаз калом. Қани, кела қолинглар!— деди яна кампир.

Рустамжон, бўйи қаричга келиб қолган оқ сада райҳоннинг нозик шохчасини ендириб, кўзларини юмганча, маст бўлиб ҳидлади-да, қулоғига қистирди:

— Қани,— деди ўғлига,— қолган гапни ош устида гаплашамиз.

Аmmo ош устида гаплаша олмадилар. Эшикдан Ортиқ Ашуrow кириб келди.

— Қайнанаши суйган одам ош устига келади. Қани, марҳамат!— Уни тўрға ўтқазиб, ошга таклиф этишди.

— Оббо, Рустам Ботирович-е, жуда соғинтириб қўйдингиз-ку, одамни. Маслаҳатлар тўпланиб қолувди. Бемаҳал бўлса ҳам киравердим, қайтганингизни эшитиб...

Ўктам, тезроқ қўл артиб, ўзини четроққа тортган эли, Ашуrow:

— Қаёққа жилипсан, Ўктамжон. Маслаҳатимизга сен ҳам бир тансан энди. Чойдан қуйиб ўтир!— деб пиёлани узатди.

Ашуrow, бу ҳонадонни жуда ўзиники қилиб олган, бу ерга тез-тез кириб, аҳвол сўраб, кенгашиб, сирлашиб турарди. Чунки Рустамжон билан бир мактабда кўп йиллар бирга ишлаб, ака-укадай бўлиб қолганди.

Рустам Ботировнинг ёши ҳозир қккам қирққа борган бўлса, шундан ўн беш йилчаси мактабда ўтди. Тарих ва географиядан даре берар, айни пайтда мактаб партия ташкилотининг секретари эди. Ишлаб юриб, институтнинг кечки бўлимида ўқиди. Йўл қурилиши инженери, деган ном олди. Мана энди, уч-тўрт йилдики, аксари вақти сафарда ўтади. Республиканинг қир-даштларида карвон йўллари очади. Мактаб коллективи бу уддабуро, хушмуомала йигитни кўп ҳурмат қилар, ота-оналар, болалар уни жон-тандан яхши кўришарди. Мактабдагилар Рустам Ботировни сира ўзларидан узоқлаштирилари келмасди. Шу сабабли уни ота-оналар комитетига ранс қилиб қўйишди. Рустамжон ҳар гал сафардан қайтди дегунча мактабдан хабар олар, ота-оналар мажлисидан тортиб, байрам кечалари, пионер сборларигача иштирок этарди. Иштирок этардигина эмас, шу маросимларнинг яхши, кўнгилли ўтишига қўлидан келганча кўмаклашарди. Неча марта ёз ойлари пионерларни тоғларга, тарихий жойларга саёҳат қилдирганини болалар ўқувчилик йилларининг энг яхши хотираси сифатида эслаб юришади.

Ашуrow ҳозир Рустамжон билан навбатдаги ота-оналар

комитети йиғилишини маслаҳатлашиб олишга кирган экан. Йиғилишнинг вақт-соати, жойини ҳамда кўриладиган масалани кенгашиб олишди. Сўнг Ашуров:

— Сафардан чарчаб қайтгансиз, Рустам Ботирович, энди дам олинг,— деб ўрнидан кўзгалди.

Барибир Рустамжон бемалол дам ололмади. Уктамдан Умрининг аҳволини эшитиши билан, у жиддий тус олиб:

— Ҳожимга қизи масаласида илгари бир таъзир бериб қўювдик-ку, эсидан чиқибди-да,— деди-ю, ҳовлининг этагига қараб юрди. Қадимдан, ҳовли этагидаги — дарахтлар орқасидаги деворда Ҳожиникига туйнук бор эди. Рустамжон сафардалик вақтида бу туйнукка нариги томондан негадир тахта қоқиб қўйилибди. Рустамжон тушунолмай кифтини қисди-да, кўчага юзланди...

6

Рустамжон амакисиникига кирганда қош қорайганди.

Кимсанҳожини подвал эшиги олдида хотини Адолатга пилта чироқ тутқизиб қўйиб, эшакдан юк тушираётганди. Ҳовлисига Рустамнинг кириб келиши етти ухлаб тушига кирмаган Ҳожини довдираб қолди:

— И-и... келинг, иним... Мен ҳалиги... рўзгор учун озроқ дон-дун... Қишлоқ ерларда арзонроқ-да, ҳарқалай...

— Ҳа яхши, яхши. Ердამлашворайми?— деди Рустамжон яқин бориб.

Худди Рустам унинг халталарини ковлаб кўрадигандай, Ҳожини баттар ўзини йўқотди:

— Йўқ, йўқ, иним... Ўзи озгина... Енгил...— деб шоша-пиша халталарни подвалга киритиб олди.

Рустамжонга эшитилар-эшитилмас салом бериб ўтган Адолат эшакни оғилхонага бойлаб чиқди-да, самоварга унади. Ибо-ҳаёли, камган, қотма жувон ўттиз бешлардан ошмаган бўлса-да, пешонасига эрта тушган ажинлар унинг ёшини каттароқ қилиб кўрсатарди.

Ҳожини қалами бўз яктагининг чангини қоқиш ва қўлини ювишни ҳам унутган ҳолда эгилиб келиб, Рустамжоннинг қўлини тутди, уни айвонга таклиф этди.

— Кўндан буён кўришолмадик, Ҳожини амак, аҳволлар қалай?

— И-и... Худога шукур, юрибмиз, иним, тирикчилик, бола-лақа ташвишлари дегандай...

Рустамжон айдантирмади: «Ҳожи амак»нинг нима таши-вишларда, қаерларда юрганини Рустамжон билмасмиди? Зангиотадаги бир дуохон кетида қишлоқма-қишлоқ юриб назр-ниёз тўплаши, хуржун ва халталари мош, нўҳат ва лавияларга тўлгандан кейин бир эшак юк билан уйига келиб, уларни чаканалаб сотиши Рустамжонга сирмиди? Неча марта хотинини артелдаги ишидан қолдириб, дон-дун билан бозорга туширгани, шунинг орқасида эр-хотин ўртасида жанжал чиққанидан наҳотки Рустамжон беҳабар бўлса? Қоплари тироғлиқ, хумларда ёғи тўла туриб, кундалик овқатга дон ва ёғни ўлчаб берган одам ана шу «Ҳожи амак» эмасми!

Ешлигида бойвачча бўлиб ўсиб, бирон касб орттирмаган Қимсанҳожиди, отаси қулоқ-қулоқ вақтида думини хода қилиб Қашқарга қочгандан сўнг, бирмунча вақт ундан қолган қўрқут билан яшади. Кейин эса носфурушлик, бўзчилик, мол бозорида даллоллик қилди, рўзада нишолда пишириб сотди. Ешлигидан у кўкнорига ўрганган эди. Бора-бора кўкнори қургур одамлар ўртасида Ҳожининг бурдини кетказиб қўйди. У ўзини овлоқроққа тортди. Зангиота қабристонидан паноҳ топди. Шайхга қўл берди...

Бир пайт «ишсиз одам шўрога ҳақсиз қилинади» деган сўз чиққанда, Рустамжон Ҳожини (унинг бола-чақасига раҳм қилиб) носвой артелига қоровулликка киритиб қўйган эди. Қўл ўтмай, у ердан бўшади. Рустамжон, «нима бўлди?» деса, «касалман» деди. «Ундоқ бўлса юринг, докторга боқизди-раман» деб мажбуран мотоциклга мингаштирди-да, поликлиникага олиб борди. Доктор хотин у ёқ-бу ёғини кўрди ва ирмига дори ёзиб берди-ю, кейин Рустамжонга: «Амакингиз балонинг ўқидай. Ҳар қанақа ишга ҳам ярайверади», деди. Шундан сўнг, Рустамжоннинг ўз амакисидан ихлоси беш баттар қайтди. Ҳожи ҳам Рустамжонга ортиқ ботинолмайдиган бўлиб, иложи борича чап бериб юрди. Улар ҳафталаб, ойлаб кўришмайдиган бўлишди.

Рустамжон ногаҳон бўлаётган суҳбатни бошлашга баҳона қидираётган эди. Адолат хонтахтага нон, бир косада қатиқ келтириб қўйиши билан гапга илмоқ топилди.

— Моро бўсин, амак, сигир келиб, озингиз оқариб қолганга ўхшайди-я?— деди Рустамжон ўсмоқчилаб.

— И-и, сигирга кучимиз етармиди, иним. Эчки обера қолдим болаларга эрмак бўлар деб.

— Эчкининг ҳам говмиши сигирдай бўлади. Серсутгинами ишқилиб?

- И-и... энди рўзгорга яраб турибди...
- Менимча, сотишгаям ортса керак-а?
- И-и, жудаям унчаликмас, иним...

— Ҳожин амак!— деди Рустамжон, энди Ҳожининг мўлтонлигидан тоқати битиб.— Нима қиласиз, ҳамма билган нарсани мендан яшириб! Мен бегона одамманми? Азбаройи худо, очик гапираверсангиз бўлмайдами? Майли, эчки олибсиз, буюрсин... Лекин... ўзингиз топаётган чакана даромадлар камлик қиляптими? Келиннинг топиб келаётганлари етмайтими? Устига-устак болани савдо-сотиққа мажбур қилиш инсофданми?

— И-и... ким мажбур қилибди?— деди нозик жойидан тугилган Ҳожин, ўтакаси ёрилиб.

— Қани Умрининг ўзи?

Умрин уйда йўқ эди. Адолатнинг айтишича, уни бувиси аллақаярга тугун кўтартириб кетган экан.

— Амак!— деди Рустамжон, Ҳожининг ўсиқ қошлари остида бесаранжом ўйнаётган кўзларига қаттиқ тикилиб.— Қизингизнинг ўқишига тузук қарамаётганингизни битта мен эмас, ҳамма билади. Шу хусусда неча марта сизга гапирганмиз, огоҳлантирганмиз-а? Барибир билганингизни қиляпсиз. Агар қизчага тузук қараганингизда, у бу йил еттинчини битириб олган бўларди. Укаларига тенг болалар ичида иккинчи йил ўтирибди, бундан уялиб ўқиб юрибди. Шуниси етмагандай, бу йилги имтиҳондан ҳам кузга қолибди. Қим сабабчи буларнинг барига?

— Иним,— деди Ҳожин бетини сидириб ташлаб,— боланингни ўзида ҳаракат бўлмаса, худо юқтирмаса, нима қилайлик энди?

— Ҳа, бундан чиқди, бутун айб қизининг ўзида экан-да? Фарзандингизни бунақа камситишга қандай тилингиз борди-а? Билиб қўйинг, Умрини зеҳни паст деб айтишга ҳеч ҳаққингиз йўқ. Ахир бошланғич синфларда ўртоқларидан қолишмасдан туппа-тузук ўқиганди-ку. Ўзим ўқитганман ахир, биламан. Ҳатто баъзи фанлардан «аъло» баҳолар олиб юрган эди. Каттароқ бўлиб, қўлидан иш келадиган бўлувдики, уй юмушларига ўралаштириб қўйдинглар. Судралиб қолишининг асосий сабаби мана шу!

Ҳеч қачон қаттиқ гапирмайдиган Рустамжоннинг бугун авзойи бўлакча эканини кўрган Қимсанҳожин сувга тушган мушукдай шалвайди, кепчик соқолини деракадай қорнига тегишиб, бошини қўйи солди. Пешайвон сарровига осиб қўйил-

ган ўнинчи керосин лампанинг хира нурида Рустамжоннинг кўзига, Ҳожи мункиллаб қолган чолдай аянчли кўриниб кетди. У билан ади-бади айтишиб ўтиришни ортиқча билиб, ўрнидан турди.

— Эшитиб олинг, амак. Мактаб: ўқувчиларнинг ёзги дам олишини, кузги имтиҳонга қолганларнинг уй шароитини текширмоқчи. Директорнинг ўзи ҳам уйма-уй юрмоқчи.

— Худо хайрингни берсин, иним,— деди Ҳожи. Рустамжоннинг юмшаганидан сал дадиллашиб.— Бу гани вақтида айтганинг яхши бўлди. Шаронт бўлса яратамиз. Ишқилиб, улуғларимиз нима деса қулоқ қоқмай бажариб келямиз. Мана, маҳалла раисининг бир оғиз сўзи билан бутун бошанқ чорбоғни болаларнинг ихтиёрига бериб қўйдим. Майли, ўйнаб яйрашсин, мендан нима қолади, шу болалар хурсанд бўлса бўпти, дедим...

— Ҳа, эшитдим, буни дуруст қилибсиз,— деди Рустамжон ва Ҳожининг шу билан қутулиб қолмоқчи бўлганини сезиб, огоҳлантирди.— Умри кузги имтиҳонга тайёрланиш олдидан дам олсин ўртоқларига қўшилишиб. Ҳа, бола нарса яйраб қувнаши керак. Эртага ота-оналар комитетининг йиғилиши бўлмоқчи. Шунақа гаплар ўртага тушади. Сизни огоҳ қилиб қўяй, дедим...

Ҳожи икки қўлини кўксига қўйиб, Рустамжонни эшиккача кузатиб келди. Кейин тинкаси қуриб ўйлади: «Огоҳ қилиб қўяй дедим...» Бу нима дегани бўлди. Сиз ҳам мажлисга чиқинг, деганими? Шу ёғини сўраб олишга тилим бормади-да. Мажлисга чиқсам... Борди-ю, ўрнимдан турғизиб: «Хўш, Ҳожи ака, сиз уйда қизингиз учун қандай шаронт яратиб бердингиз?» деб сўрашса, нима дейман. Э худо, қандоқ аломат замонлар бўлди-да. Болангни қандай боқаетганинга ҳам аралашинса-я!..»

Туни билан Ҳожининг уйқуси қочди, тўшагига тикан сочилгандай у ёқдан-бу ёққа ағанаб чиқди. Сира дўконга чиқмайдинган одам, нон олиш баҳонасида гузарга чиқди. Мақсади— азмойиш олиш. Дўконда ул-бул харид қилиб, ўзаро гурунглашаётган хотинларнинг гапларига қулоқ солди. Паранжи ёпинган хотин малла дастурхон ёпинган хотинга дерди:

— Хабарингиз борми, эгачи, бугун оқшом камарсия чақирбди ҳаммани...

— Ҳа, нима қилармиш чақириб?..

— Гўдагини тузук-қуруқ боқмаганларни майлисга солиб, оқ-қора қилармиш...

«Э, худо, қандай замонлар бўлди-я!..» Кимсанҳожини олишни ҳам унутиб, ҳалиги хотинлар кетидан эргашганча ташқарига чиқди.

«Кимни майлисга солиб, оқ-қора қиларкин?.. Ҳа, менга нима. Боласига ёмон қараганлар бошқа-ку. Менинг болам кўчама-кўча тентираб бировга зарар етказибдими, ё бировни итга қопдирибдими. Худога шукур, тинчгина уйда ўтирибди-ку. Мунча элбурутдан юрагингга гулгула тушмаса, Кимсан!..»

7

Кечкурун идорага ҳаммадан олдин Рустамжон, Уктам ва Ашуров келишди. Уларни мажлис олдидан соқол-мўйловини янада бежирим қилиб тарашлатган Акрам бува худди тўй-бошидай бағрини кенг очиб қарши олди. Мактаб ота-оналар комитети йиғилиши маҳалла идорасида ўтказилмоқчи бўлганидан буванинг оғзи қулоғида эди.

— Яхшиларнинг садағаси кетсанг арзийди. Қаранглар-а, сизларнинг шарофатингиз билан идорага қандай файз кириб кетди!— деди Акрам ва самоварчига имлаб, «қўлбола» чой дамлатди, седаналик ширмой нон билан пашмак-холва олдириб келди.

Рустамжон комитет аъзоларига бугунги йиғилишнинг кун тартибини айтаётган, Уктам эса майдонча ременти ва уста масаласини эслатаётганда, Ҳасаннинг дадаси Шоқосим ака кирди. У, ориқ, аммо зуваласи пишиқ, паст бўй, умри офтоб тигида иморат қуриш билан ўтгани учун аъзойи бадани чўян-дай қорайиб, йилтираб кетган, чувак соқол, содда бир киши эди.

— Касал тузаламан деса табиб ўз оёғи билан келади,— деди Акрам бува.

Нимадандир ҳаяжонга тушган ва девор тагидаги «эшак»-ка омонатгина ўтирган Шоқосим уста, буванинг сўзи кимга тааллуқли эканини англамай, савол назари билан ҳаммага бир-бир аланглади.

— Йўқлатган экансизлар, худо хайрингизни бергурлар. Ишқилиб инсоф қилсаларинг бўлгани. Узим битта камсавод меҳнатчи, қўл кучиминан кун кўриб келаётган одамман. Му-

сурмон зотига асти зарарим теккан бўлса, мана нон ҳурма-ти, ҳар нима бўлий. Энди, худо хайрингизни бергурлар...

— Тўхтаг, ўзи нима гап, устажон?— деди Акрам бува, чой узатиб. Ҳамма ажабланиб, устага қараб қолганди.

— Худо хайрингизни бергур, оқсоқоллар,— деди уста чойдан бир хўплаб,— наҳотки халойиқ олдида «оқ-қора» қилиб, носиримни ерга буксаларингиз, битта гўдакни шўхлиги деб... Умрида судга иши тушган инсонмасман-а, худо ҳақи...

Бирдан хонада қаҳқаҳа кўтарилди.

— Оббо, устаси тушмагур-е, кимдан эшитдингиз «оқ-қора», «суд» деган гапларни?

— Хотинлардан,— деди чуқур нафас олиб уста.

— Ҳали хотинлар миш-мишига лақиллаб юрибман денг? Гўл бўмий кетинг-е!— деди бува ичаги узилгудай кула-кула.— Бу ерда ўтиришганлар суд эмас, уста, чўчиманг. Лекин-чи,— бува ҳушёрликни қўлдан бермади,— болаларнинг ҳар бир қадамини, тарбиясини назорат қилиб туришга булар ҳозир нозирлар. Болангизни қадами тойилгудай бўлса, аввалбор сиздан сўрашади.

«Оқ-қора» қилишмаслигига кўзи етгач, уста сал ўзини босиб олди:

— Тўғри, Ҳасаним беадаблик қилибди. Умримда чертмаган эдим, кексайганда кўрган фарзандим, шу сафар тузуқки-на таъзирини бердим. Тағин ҳам онаси ўртага тушди...

— Нима, урдингизми?— деди Рустамжон бароқ қошларини чимириб.

— Йўқ...— Уста дудуғланди.— Т-тол хивич билан... сал...

— Ҳа, урмаганлар-у, калтаклаганлар-а?— деди Ашуров, ўзини кулгидан аранг босиб.

Уста, болагинасини урганига ўзи пушаймон бўлгандай, ўкинч билан ерга боқди.

Рустамжон унга маслаҳатомуз деди:

— Ҳасанингиз Салим полвоннинг ўғлини атайин итига қондирибди. Шундайми? Турғун ётганмиш. Агар полвон сизни «қолоғон ит асради», деб милицияга чақса, сизни ҳимоя қилолмаймиз, уста. Ундан кўра иссиғида узр сўранг.

— Бўпти, ўғлим энди ундай номаъқулчилик қилмайди. Мен полвонни боласидан хабар олиб турибман. Ўғлимни гуноҳини ўтинлар, худо хайр бергурлар.

— Узрни бизданмас, полвоннинг ўзидан сўрашингиз керак, устажон,— деди уқдириб Рустамжон.

Уста қовурғаси қайишиб, ўзига тикилганлардан кўзини

1951 йили Москвада бўлган Ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги лойиҳада СССР ёзувчилар соҳибада Ўзбек ёзувчиларининг асарлари муҳокамаси.
Суратда (чапдан): Ҳақим Назир, Иззаг Султон, Ойдин, П. Павленко, Рафур Ғулом, Раҳмат Файзӣ.

қасерга яширғини билмай қолди. Акрам бува баландроқдан келди:

— Полвон «Олапар»ингизни қутурган деб, йўқоттириш пайида юрибди-я, хабарингиз борми?

— А-а? Итим қутурганмас. Мана ишонмасанглар, дўхтирга кўрсатинглар,— деди уста, итига астойдил жони ачиб.

— Итингиз овга дурустми, дейман-а?— деди Акрам бува унга синовчан тикилиб.— Локин шунча овга бориб турсангиз ҳам, ўлжасини ҳеч кўрмадик-да, уста?

Кутилмаганда устанинг чеҳраси ёришди:

— Мана энди, худо хоҳласа...

— Қирғовул жуда маззалик бўлади-а, уста?— Акрам бува томоғини тақиллатиб қўйди.

— Қирғовул бўлмаса ўрдак бўлар,— деди уста камсуқумлик қилиб. У энди қутулдим шекилли, деб чиқиб кетишга чоғланган эди, Рустамжон «ўтириг, мажлис бўлади» деб тўхтатди.

— Тағни, домлажон, мажлисда ҳалиги...— деб чўчинқираган уста чайнала бошлаганди. Рустамжон пайтдан фойдаланди — пионерлар майдончасига устанинг ёрдами кераклигини айтди.

— Ҳа, бўпти, ўз фарзандларимиз учун экан, жон-таним билан қарашаман,— деди уста.— Нима, бир-икки ҳордиқ, овнинг баҳридан ўтсак ўтибмиз-да...

— Яшанг, уста ака!— деди Рустамжон ва кетини пишиқлади:— Ҳозир одамлар олдида ҳам шу сўзингизни айтасиз, хўпми?

Мажлисларда гапириб ўрганмаган устани ғам босди. Ўзини кўпчиликнинг назаридан четроққа тортиб, нос отиб олди.

Охирги келган кишиларнинг ёнига Ҳожи оёқ учиде астагина кириб қисилди. Кўзини аланг-жалам қилиб, аввал Рустамжонга, кейин бошқаларга эгилиб-букилиб салом берди. Ҳожининг келишини Уктам ҳаммадан ҳам ошиқиб кутган, келмай қолса қақриб келаман, деб аҳд ҳам қилиб қўйганди. Уни кўриб, кўнгли жойига тушди. У «оппоқ дада»сининг ҳар бир ҳаракатига синчиклаб разм соларкан, Ҳожининг юраги Умри ҳақида сўз очилишидан кўрқиб, чумчуқ боласидай титраб турганини ҳадикли кўз қарашлари ва ҳаракатларидан сездди. Ҳожи бирон хунуқроқ гап бўлиб қолса сирғилиб чиқиб кетишни чамаладими, аста остона яқинига сурилиб пастга чўкиб олди. Буни кўрган Рустамжон:

— Ҳой, Ҳожи амак, нега ерга ўтирасиз! Ана, жой бор-ку! — деб унга «эшак»ни кўрсатди.

Ҳожининг юраги «шув» этиб кетди: «Нега у мени юқорига ўтқизяпти? Е обло, ўзинг шарманда қилма!..»

Хийла тинчланиб, нос кайфини сураётган Шоқосим уста бехосдан биров тургандай, тебраниб тушди. Ялғаре гавдали, темир йўлчилар белгиси бор қора кўйлак кийган кўшниси — Салим полвон боши шифтга етгудай бўлиб, унинг нақ рўпарасига қараб келган эди. Устанинг ширин кайфи бузилди. Устига-устак полвон устага орқа ўгириб ўтириб олганини айтмайсизми. Бу «хап саними, қўлга тушдинг-ку!» дегани-масмикин.

Бу девор-дармиён қўшниларнинг кўпдан ораси яхшимасди. Полвоннинг ҳовлисида катта балх тут бўлиб, унинг шохлари ўртадаги деворга эгилганди. Болалар узун ёғоч қуриб кетгандай, деворга миниб, тутга осилавериб, деворни нура-тиб юборишди. Шундан сўнг уста девор тепасига беш-олти қават лўмбоз босди. Бу полвонга ёқмади: «Деворни осмон баравар қилиб, экинимга офтоб туширмай қўйдингиз-ку!» деб жанжал кўтарди, нақ лўмбозларни уриб қулатгудай бўлди. Айниқса, болалар ўртасидаги ит воқеасидан кейин полвоннинг феъли бузилиб, уста салом берса ҳам алиқ олмай қўйди. Уста Шоқосим хавотирга тушиб қолди. Гўёки бир кунмас-бир кун полвон гурзидай қўллари билан устанинг суяқлари туртиб чиққан елкасига тушириб, бусиз ҳам калта бўлган бўйини ер бағирлатиб қўядигандай. Полвоннинг важоҳатига яраша кучи ҳам бор-да. Ахир, юртга донғи кетган Жалол полвон, Маҳкам полвонларнинг оёғини ердан узиб, кўтариб ургани бежизми! Дунёга танилган Ҳожимуқон билан ҳам беллашмоқчи бўлиб юрганини ким билмайди, дейсиз. Ҳа, устанинг чўчиганича бор. «Урса ҳам яккама-якка учрашганда урса майлига-я, ҳозир майлисга солиб урмаса бўлгани. Иш-қилиб худо инсоф берсин» деб қўйди ичида уста. Шу орада полвон, худди қўқон аравадан шағал тўкилгандай, бесўнақай овоз чиқариб бир йўталган эди, устанинг юраги нақ орқасига тортиб кетди.

Рустамжон, мажлисни давом этдириб, болалар ўртасида тартибсизликни йўқотиш учун нималар қилсак экан, деган саволни ўртага ташлаган эди, полвон тўрт киши бемалол сиғиб кетадиган яғринини кўтариб дабдурустдан:

— Бисмиллосига маҳалладаги ярамас қопогон итларни йўқотиш керак, ўртоқ Ботиров! — деб юборди.

Томдан тараша тушгандай айтилган бу гап тагида жон борлигини сезган Рустам Ботиров, «нима дейсизлар?» деган савол билан одамларга бир-бир қаради. Шоқосимга қаттиқроқ тикилган эди, уста ич-ичидан келаётган ғазаб қалтироғини базўр босиб, ўрнидан турди ва фақат ўз ити ҳақида сўз кетаётгандай куйиниб:

— Б-битта камбағал меҳнаткашнинг итига кўз олайтириш инсофданми, худо хайр бергурлар!— деди-ю, ўтириб олди ва жимжима тикинлик носқовоқдан кафтига икки дамлам чойдай нос қоқиб, зарда билан оғзига отди.

— Бундан чиқди, сизнинг итингиз қопоғон экан-да?— деди Рустамжон.

Уста оғзи тўла нос билан қийналиб, жавоб қилди:

— Мушурмонликка ишоншанг, акаши, менинг «Олапарим» ҳалиги... умрида бировни қопган эмаш...

— Қопмасаям тишлайди, денг-а, уста?— деди ҳаммани кулдириб Акрам бува. Полвон авж олди:

— Сизлар кулманглар. У ёғини сўрасанглар, бу одам тирикчилигини ит устига қўйган. Қуён отиб келиб сотганини кўрганлар бор!..

— Қўйинг-е, полвон.

— Ж-жа қуюшқондан ташқарига чиқиб кетилмасин!— деган овозлар кўтарилди.

— Нима қилай, бўш вақтда овчилик қилсам айбми! Ўз итингиз овга ярамаса айб мендами?— деди уста ҳам энди андишани йиғиштириб.

Икки ён қўшнинг даҳанаки жангги тобора авжга минаяётган эди, Рустамжон ёнидаги Ашуров ва бува билан шивирлашиб олди-да:

— Бошқаларда қандай фикр бор?— деди.

Баъзилар устанинг ёнини олиб гапирди. Аммо полвоннинг тарафдорлари кўпроқ чиқди. Шундан шиханг кўтарган полвон:

— Агар уста яхшиликча итни йўқотмаса, милиса чақириб, отдириб ташлайман!— деб кўтара савдо қилди.

— Зўрлик даврлар ўтиб кетган!— деди шанғиллаб уста.

— Бўлмаса шундай таклиф бор,— деди жанжални босиб Рустамжон.— «Олапар»нинг қутурган-қутурмаганини аниқлаш учун уста ёнларига иккита гувоҳ олиб, итни докторга кўрсатиб келсинлар. Ундан кейин маҳаллада ит уриштиришга бутунлай барҳам берилсин. Қимда ким бу қарорни бузса ўз итидан умидини узсин...

Бу таклифга уста билан полвондан бўлак ҳамма қўл кўтарди.

Қўшнилари ҳангомаси қанчалик чўзилган бўлса, асосий масала шунчалик тез ва силлиқ ҳал бўлди. Ашуров, бу йил мактабда ўндан ортиқ бола кузги синовга қолган экан, бунда ота-оналарнинг ҳам айби бор, деди. Унинг сўзини Рустамжон қувватлаб: «Ўз болаларининг ўқиши ва дам олишига парвойи-палак бўлган ота-оналар ҳам бор» деган эди, Ҳожи бир қалқиб олди. Рустамжоннинг ҳар сўзи унга ўқдай тегиб, «ё обло, ўзинг шарманда қилма» деганча жонини ҳовучлаб турди. Уктам буни пайқаб, ичида «ана энди навбат келди сизга, опоқ дада, ҳозир пўстагингиз қоқилди» деб қўйди. Рустамжон, баъзи оталарнинг ўз боласини савдо-сотиққа аралаштираётганини айтиб, гапнинг нишабини Ҳожига тўғрилаб келди-ю, фақат отини айтмади. Отини айтмаса ҳам, ўтирганларнинг айримлари сезиб, Ҳожига бир қараб олишди.

Сўнг, Ашуров, ёш болаларни савдо-сотиққа ўргатувчи кишиларни қаттиқ қоралаш ҳақида ота-оналар комитетининг қарори чиқарилсин, деб таклиф киритган эди, кўпчилик қўл кўтарди. Ҳожи ҳам, у ёқ-бу ёғига қараб олгач, қўлини кўтаришга мажбур бўлди.

Навбат ёзги пионер майдончаси тузишга келганда Акрам бува очилиб кетди.

— Боланинг раҳмати ҳам, лаънати ҳам ота-онага. Кимки, фарзандим ахлоқли-одобли бўлиб этишсин, биров кўрганда «отасига раҳмат» деб ҳаваслансин, ўзим ҳам, қўшним ҳам тинч-хотиржам яшайлик деса, мана шу хайрли ишга ҳисса қўшсин.

Акрам бува пионерлар бошлаган бу ишга ўзи бош-қош бўлиб турмоқчи, зарур бўлса устачилик ҳам қилмоқчи эканини айтувди, одамлар бирдан гуруллашди:

— Мана биз ҳам ёрдамга тайёр. Биз ҳам ҳашарга бир тан...

— Сиз, ҳорма-бор бўл қилиб турсангиз бўлди, оқсоқол. Устачилик ўзимиздан қолмайди,— деди тили бурро бўлиб Шоқосим уста.

Салим полвон ўз қўшнисидан орқада қолишни истамади.

— Ҳовлида ремонтдан ортиб қолган қум, оҳаклар сочилиб ётибди. Болаларингга айтгин, ташиб олишга қолсин,— деди Уктамга қараб.

«Майлиседа оқ-қора» бўлишдан худо сақлаб қолганига шу-

кур қилиб, Ҳожини ҳам ечилди: Уктамга бир эмас, икки қоп сомон ваъда қилиб юборди.

Майдонча масаласи силлиқ ҳал қилинди-ю, барибир мажлистан Уктамнинг кўнгли унча тўлмади чиқди. Дадасига:

— Ҳожини амакининг ўз қизларига ёмон қарашларини очиқ айтмадингиз-ку! — деди.

— Хабаринг йўқ, Ҳожини кеча уйида анча тузлаганман, — деди Рустамжон кулиб. — Бугунги гаплар ҳам яхши сабоқ бўлар унга.

— Агар сабоқ бўлмаса-чи?

— Унда ота-оналар комитетининг қарори асосида таъзини берамиз!..

8

Шифтга қараб чўзилиб ётавериш Турғуннинг жонига тегди. Умрида тиним нимаю касал нималигини билмаган болага бир ҳафта қаравотга қапишиб қолиш ҳазилми. У неча марта ўридан туриб юришга уринди. Онаси қўймади. Дадаси бўлса, «то қопган итни дўхтирга текширттирмагунимча, ўрнингдан қимирламайсан», деб кунига мўмиён аёл, тагин алланималар тониб келиб мажбуран ичирарди. Олалар қопган чап сонига додлатиб малҳам суркарди. Кейинги кунларда Турғун оёғини сал-пал ерга босадиган, ота-онаси йўғида эшиккача чўлқоқлашиб чиқадиган бўлди. Гоҳо кўчадан гурпаклашиб ўтган болаларнинг шовқин-суронини эшитса юраги қизиб кетади. Чиқа қолсаю уларга қўшилса. Кеча дадасидан мажлисда бўлган гапларни эшитгач, айниқса ичига ўт тушди. Болалар бошлаган янгиликлардан, репетициядан четда қолаётгани ўзига алам қилди. Уртоқлари нима деб ўйлашаётган экан? «Турғунбой арзимаган касални баҳона қилиб, ишдан ўзини олиб қочяпти» дейишаётган бўлса-чи. Ундай деса, нима учун биронтаси келиб хабар олмайди: на Зафар, на Холдор, на бошқаси... Турғуннинг кўнглига бир гап келиб, юраги орқасига тортиб кетди. «Наҳотки мени ёмон кўришса. Ҳасаннинг ёмон кўриши маълум. Бошқаси-чи?...» Тагин ўзини юпатди: «Вақтлари бўлмаётгандир-да». Сўнги фикри қисман тўғри, лекин унга ўртоқларининг яқин йўламаётганликларига ўзи ҳам сабабчи эди.

Турғун ўз дадасига ўлғаш суяги бузуқ, пичагина гердайдган. Уртача ўқувчи-ку, синфдошларидан ўзини баланд олиб юриши бор. Оиланинг арзандаси. Яхши кийинади. Дадаси буюртма қилиб тиктирган фарчи амиркон этигини ёзда ҳам

кўз-кўз қилиб оёғидан қўймас, сариқ чий духоба шимини тиззасидан этик қўнжига бир қарич тушириб қўяр, ўқитувчилар таъқиқлашига қарамай, соч ўстириб чаккасигача осилтириб юришни яхши кўрарди. Кўпчиликка унча аралашавермасди.

Мана энди унга ўртоқларининг қадри билиниб қолди. Бутунлай четга чиқиб қолишдан қўрқди. Ким нима деса даяр, деб оқсоқланганча аста-секин чорвоққа чиқиб борди.

— Туппа-тузуксан-ку!— деди Уктам унинг ёнига келиб.— Мен бўлсам, Турғунбой артистлик у ёқда турсин, томошабинликка ҳам ярамайдими, деб хавотирланиб қолгандим.

— Ўрнимга бошқасини топибдими Зафар?— деди гумонсираб Турғун. Унинг гапириш оҳангидан пьесадаги ўз ролдан кечгиси йўқлиги билиниб турар, аммо буни очиқ айтишга бўйни ёр бермаётганди.

— Режиссёр сенга ролни тўғри танлаган. Касал бўлиб қолганинг учун ролни вақтинча Холдор бажариб турган. Бошда шу ролни ўзинг хоҳлаган экансан. Шундоқми?— деди Уктам уни ҳозирдан ишга тортмоқчи бўлиб.

Турғун бирмунча кутдиргандан кейин:

— А... анув-чи?— деди, тенгдошлари ичида чаққонлиги билан ажралиб терлаб-пишиб кетмон чопаётган Ҳасанга кўз қирини ташлаб.

— Ҳасанчамми? Ҳасанча «Бўри» ролини ўйнайди. Сен — «Фил»...

— Бўмийди!— деди Турғун бошини чайқаб,— Ғирром у!..

— Ғирром бўлса ўзига,— деди Уктам кулгиси қистаб.— Ахир сен у билан ит уриштирмайсан, ролда ўйнайсан-ку!

— Йў-йўқ!— деди, ролда ҳам Ҳасан билан дуч келишни истамай Турғун ва нари кетди.

Уктам кетидан чақириб, огоҳлантирди:

— Агар бу топшириқдан кечсанг, пионер ташкилотига ишинг тушишини ўйлаб қўй.

— Ишим тушмайди,— деди ўжарлигини қўймай Турғун.

У чиқиб кетаётган эди, эшикда тугун кўтаришган Умри билан Холдорга дуч келди.

— Э, менга қара, ўртоқ «Фил», гап бор,— деди унинг йўлини тўсиб Холдор.

— Нима ишинг бор?— деди дағаллик билан Турғун.

— Ҳозир, ҳозир,— деди-да, Холдор Умрининг қўлтиғидаги тугунни олиб ечди. Ундан эчки пўстаги, кул ранг чойшаблар тушди. Холдор билан Умри ажабланиб турган Турғун.

нинг устига чойшабни ёпишди-да, елкасини, бўйини қаричлаб ўлчаб олишди.

— Нима қиляпсан, эсинг жойидами ўзи?— деб жеркиб берди Турғун...

— Ўзинг эсингни йиғиб ол, ўртоқ «Фил». Терингни бичиб олмоқчимиз. Эрта-индин тайёр бўлади. Терини ёпиниб эшак мингандан кейин қарабсанки, ҳақиқий филсан-да. Мазза қилиб ўйнайверасан.

Холдор бу гапларни тўппа-тўғри ва жиддий қилиб гапирарди. Турғун эса, артистга ниқоб кийгазиш ва бирон ҳайвонга мингизиш ҳақидаги кейинги маслаҳатдан беҳабар эди. «Мени мазах қиляпти» деб гаши келди. Ҳеч нарса демасдан жўнаб қолди.

Нима бўляпти, деб югуришиб келган болалар орасидан Ҳасан ажралиб чиқиб:

— «Бўри»войники қани, ўртоқ, «Бўри»войники?— деди.

— Шошманг, «Бўри»вой, ҳозир,— деб Холдор ердан пўстакни кўтариб, Умри кўмагида Ҳасанга ўлчаб олди.— Буни кийгандан кейин Ҳасанча эмас, «Бўри баковул» бўласан-қўясан!

— Қани, пўстакни тагин бир ёпиниб кўрсин-чи! Ёпиниб тўрт оёқлаб юриб боқсин-чи!— деб болалар кулгига олишди.

Ҳасан пўстакни икки қанотидаги тешигидан қўлларини ўтқазиб ўз устига ёпиб олди-да, тўрт оёқлаб эмас, икки қўл билан ерга тиралиб, оёғини осмонга кўтарганча юрди, сўнг бир неча қадамгача ўмбалоқ ошиб борди. Болалар қойил қолиб, чапак чалишди. Шундан сўнг Зафар:

— Хўп, «томоша» тамом. Қани, ишга!— деб болаларни ишга солиб юборди.

Ўктам эса Холдор билан Умрига тайинлади:

— Сизлар ўз ишларингни қилаверинглар. Ниқоблар икки-уч кунда тайёр бўлиши керак.

Холдор билан Умри, териларни «Бўри» ва «Фил»га мослаб бичтириб келиш учун кўгирчоқ театрига қараб кетишди.

Ўктам, чиройи очилиб, ҳаракатлари чаққонлашган Умрининг кетидан қараб қоларкан, жилмайди: «Демак, мажлисдаги гаплар опоқ дадамга сабоқ бўпти!..»

* * *

Якшанба куни чорвоқда катта ҳашар эълон қилинган эди. Эргалаб ҳаммадан бурун Ҳасан-Ҳусанни бошлаб Шоқосим ака келди. У кеча саз тупроқли ердан лойхонага икки бўй-

рача жой ажратиб чегарасини кертиб берган, лой қилиш қондасини ҳам тушунтириб ўтган эди. Кечқурун болалар қориштириб кетган лойни уста дарров кўрди-ю, кўнгли тўлмади:

— Болага иш буюр, кетидан ўзинг югур... Лой яхши қоришмаган, йирик кесаклари ўлмаган, сомонлари ҳам илашмаган. Хуллас, дам емаган ошдай... Ишонмаяпсанми?— деб уста Ҳасаннинг елкасидан кетмонни олди, лойнинг у ер-бу ерига уриб кўрди. Ҳамма ери ғўраша, таги бўлса саёзгина эди. Ҳасанга уста қошини керди.— Хўш, лойкаш, қалай экан?

— Ер жудаям заранг. Уч-тўрт кишилашиб роса чолдик, қани иш унса. Кейин-чи, дада, сувни ҳов дамариқдан ташиб келгунимизча қоронғи тушиб қолди.

Уста жомакорини кийиб, лойга тушиб кетди. Ҳасаннинг кичик кетмонини олиб, Ҳасан ҳам бир чеккадан тушди. Отаси қайтарди.

— Сен қўй, ўғлим, ундан кўра сув ташиб кел..

Кеча узоқдан сув ташиб адабинин еган Ҳасан қовурғаси қайишиб турувди. Шу чоғ Ўктам, унинг кетидан эса чувурлашган бир тўда бола кириб келди. Улар тўрва, пақир ва тоғораларда ремонт учун «топган-тутган»ларини кўтаришиб келганди. Муяссар билан Юлдуз эса самовар келтириб унга сув, ўт ташлаш ҳаракатига тушишди. Зафар қўярда-қўймай устанинг қўлидаги кетмонни олиб лойга тушаркан, Ўктам лойкашга сув келтириб туриш учун Ҳасанга уч-тўрт болани қўшиб берди.

Уста толзор салқинида носнинг кайфини суриб, сўнгра аччиқ чой дамлатиб ичиб олгунча Зафар билан Ҳасан лойни бир ағдариб ташлашди. Уста андава билан кетмон кўтариб ҳужра тепасига чиқди. Ёнига Ўктамни чақириб, қамиш устида ярим метрча тупроғи бўлган томни кўрсатди:

— Томнинг семириб кетганини қара. Нишаби ҳам йўқдай. Тупроғини енгиллатиб, нишабини яхшиламасак, қишда чакка ўтиб, босиб қолиши мумкин. А, чироғим, ишнинг пухта бўлгани яхши-да?

Ўктам унга қўшилишди. Уста кетмон билан томнинг тупроғини кўчиришга тушаркан, Ўктам белкурак билан унга боқишди. Пастдаги чувур-чувур орасидан Зафарнинг:

— Лой ҳалимдай лишиди, усталар! Сузаверайликми?— деган овози келди.

— Дам олиб турунглар, чироғим. Чарчагандирсизлар.

— Иш бошламасдан бурун чарчайдиган ялқов мардикорлардан эмас булар,— деди тупроққа беланган Ўктам.

— Шунинг айтиш, Уктам ака!— деди қизғалдоқ бўб кетган бетларининг терини енгига артиб Зафар.— Биз бировнинг ишини қилаётганимиз йўқ-да.

Ярим соатчада уста томнинг олди томони тупроғини тушириб нишабини тўғрилагач, Уктамга:

— Сен кўча тарафни қириб турсанг, мен бу томонидан сувоқни бошлайверсам бўлади,— деди-да, лойнинг «дам еган-емагани»ни текшириш учун пастга тушди. Лойга битта кетмон уришдаёқ деди:— Ҳали ҳалимдай етилишига сал бор, чирроғларим. Яна сомон ейди.

— Ҳожи амаки икки қоп сомон ташловдилар. Энди кимдан сўраймиз-а?— деди Зафар ташвишга тушиб.

— Биронтасниқидан топиш керак. Негаки лой камсомон бўлса том ёрилиб кетади. Кейин ўзларинг: «уста бувам ишимизни нари-мада қилиб кетган эканлар» деб ранжиб юрасизлар.

— Устака, дейман,— деди Зафар тегишиб,— бозордан пулга келган уста ҳам мундақа нижиқ бўлмайди-ку?

— Гап инжиқликдамас, чирроғим,— деди уста ҳазилни чин қабул қилиб.— Умрим бино бўлиб, бировни қарғишини эшитган эмасман. Хоҳ сувоқ, хоҳ дурадгорлик бўлсин, қилган ишимдан ҳамма рози, «қўлингиз дард кўрмасин, бола-чақангизни роҳатини кўринг» деб дуо қилиб келишяпти. «Олтин олма — дуо ол», дейишган ота-буваларимиз. Мана, худога шукур, ёмон бўлганим йўқ.

— Уста, сиз айтганча иш бошидан пухта бўлавергани яхши, албатта. Ҳозир сомон топамиз,— деб Уктам пастга иргиди. Ҳужра деворига қўйилган кичкина нарвонни олиб бориб Ҳожининг болохонасига қўйди, у баланд болохонанинг ярмисига ҳам етмади. Уктам, нарвоннинг тепасига чиқди-да, Ҳасанни имлади, уни бир амаллаб ўз елкасига чиқарди. Ҳамма унинг бу «муаллақ» ўйинини ҳайрат ичида кузатиб турарди.— Энди чиқоласанми, Ҳасанча?

— Албатта,— деди Ҳасан, болохонанинг туйнуғи остидан чиқиб турган тўсин учига тирмашиб.

Уктам эса ёнбошини деворга тираган ҳолда қўли билан Ҳасаннинг товонидан кўтариб турди. Хуллас ҳарсиллаб-гурсиллаб Ҳасан ўзини туйнукка урди. Уктам унга қоп иргитди-да:

— Ичкарига қарагин, сомон бор. Ушандан тўлатиб ташлайсан. Майдасидан яхшилаб бос!— деб қўйди.

Ҳасан қизик устида чиқишга чиқди-ю, туйнук оғзида ўтириб олди:

— Кўриб қолишса нима бўлади?

— Ҳа, Уктам ака, тағин Жаҳон ойи кўриб қолса, Ҳасанчани чирпирак қилиб отиб юбормасин!— деди ваҳимага берилиб Зафар.

— Дарвоқе, ўғлим,— деди нима бўлаётганини энди англаган уста,— Ҳожи амакинг феъли торроқ одам, тағин ранжиб юрмасайди.

— Бир қоп сомон билан Ҳожи амак камбағал бўлиб қолмайди,— деди Уктам парво қилмай,— у ёғига ўзим жавоб берман.

Ҳасан кўринмай қолди. Бирпасдан сўнг туйнук оғзига келиб:

— Қоронғи экан, одам кўрмаяпти,— деди.

— Қўрқаетган бўлса керак. Ана «Бўри баковул»нинг аҳволи!— деди Зафар.— Ердамга чиқайми?

— Чиқа қол,— деди Уктам ва уни ҳам боягидай қилиб кўтармоқчи бўлувди, у оғирлик қилди. Суркалавериб Уктамнинг ҳамма ёғига лойини юқтирди. Кейин Ҳусан нарвонга ёпишди ва бир ирғишдаёқ Уктамнинг елкасидан ошиб чиқиб кетди.

Ҳасан-Ҳусанининг гамлаб тушган сомонини сочиб, устанинг ўзи лойини обдан ағдарди.

— Ана энди бирпас дам еса ҳалимдай пишади. Унгача биз ҳам озроқ дам оливолайлик. Қоринлар ҳам сурнай чалворгандир-а, чирроғлар? Иш иштаҳа очади-да.

Толзор тагини қизлар супуриб, бўйралар солишган, дастурхон ёзиб нон ва туршак-жийдалар қўйишган, катта самовар биқиллаб қайнаётган эди. Уста билан болалар қўллари-ни чайиб, энди бўйрага гир айланиб чордона қуришган эди. Ҳаммани ажаблантириб чорвоққа: «Бисмиллоҳи раҳмонир раҳим!» дея Ҳожи амаки кириб келди. Бир қўлида пачоғи чиқиб занглаб кетган мис кашкул, бир қўлида сопол тоғорача, ёғоч қошиқлар. У болалар билан, айниқса уста билан қуюқ омонлашгач, бўйранинг бир чеккасига чордона қурди-да, икки қўлини очиб:

— Қани, ҳаммангизни шу ердан ўтганларнинг арвоҳи қўлласин, омин!..— деб фотиҳа ўқиди. Кейин кашкулдан тоғорачага мошхўрда қуйиб, қошиқлар билан ўртага қўйди.— Қани, устажон, жиянчалар, олинглар, тушки насиба. Шундоқ корхайрга уннабсензлар, худо қувват берсин. Бу ишла-

рингда ҳикмат кўп, жиянчалар. Обод қилган обод бўлади, деган машойихлар...

Болалар зўр иштаҳа билан мошхўрдани туширишаркан, Ҳожи устага зўр бериб узрини баён қилмоқда эди: у устанинг келганини Умри қизидан ҳалигина эшитибди. Узи эрта билан «тирикчилик важдан» бозорга тушиб кетган экан.

— Нарҳи-наволар қалай, Ҳожи?— деди уста, жим ўтириш ноқулай бўлгани ва Ҳожининг дон бозорига айланишини билганидан.

— Нима десам экан... Сотаман десангиз арзон, оламан десангиз қиммат.

Уста бошқа айлантирмади. Овқат учун Ҳожининг ҳақиға: «Ош берганга бош берсин» деб дуо қилди-да, болалар билан ёппа турди.

Том сувоқ бошланди. Зафар пақирларга лой солиб берар, Ҳасан пақирни арқон учудаги илмоққа илар, Ўктам тепага тортар. Ҳусан дадаси кўрсатган ерга тўкарди. Бу ҳаракат қайтарилган сари болаларнинг қўл-оёқлари илдамлаша борарди. Уста эса: «Ҳа, баракалла, баракалла, чироғларим, умрларинг узоқ бўлгурлар!» деб, уларнинг ғайратига ғайрат кўшарди. Майдон бурчагида ҳамон ер текислаётган болалар сувоқчиларнинг ҳаракатига қизиқиб қолишди. Келиб, ўрин алмаштирмоқчи бўлишди. Булар орасида, режиссёрнинг топшириғини бажариб ҳозиргина келган Холдор ҳам бор эди. Ўктам, ўрин алмаштиришга рози бўлса ҳам, ёрдамчилари ўринларини бериша қолмади. Уста пастдагиларга қараб, сўради:

— Ким лўмбоз ясашни билади?

— Мен!— деб қолди Холдор, устага ўзини кўрсатгиси келгандай.

Негадир болалар хахолаб юборишди. (Улар, Холдорнинг қўлидан расм чизишдан бошқа нарса келмайди, деб ўйлашган эди-да).

— Ундоқ бўлса-чи, чироғим,— деди уста Холдорга,— сен шерикларингга ўнбоҳисан: лой четидаги ғўрашадан лўмбоз ясаб турунглар. Биз тезда сувоқни тугатамиз-да, девор ремонтига ўтамиз.

Холдор ҳозиржавоблик қилиб: «Мен!» деб қўйганига пуншаймон бўлса-да, ноилоҳ ишга тушди. Нима қилсин, келишга келдим, шунча ўртоғи лойга буланиб ётганда у қўлини қовуштириб тура олармиди!

Ҳаммадан ҳам, кашкулни олиб чиқиб кетган Ҳожи амакининг қайтиб келиши болаларни ҳайрон қолдирди: узун, жулдур бўз кўйлак, бошига нўхотшўракчилар киядиган яғир дўпписини тескари кийиб олган, қўлида ёғоч андава. Болаларга «ҳорманглар!» деди-да, тўғри келиб «ё бисмилло» деганча, ҳужра деворидаги нарвонга оёқ қўйди. Болалар, ўзларини кулгидан аранг тўхтатиб, қараб туришарди.

— Ҳўш, Ҳожи, нима ҳаракат?— деди уста Шоқосим ҳам ажабланиб.

— Ҳашарга, савобдан қуруқ қолмай деб чиқдим,— деб Ҳожи устанинг ёнига ўтди ва том сувашга тутинди.

Уста билан Уктам бир зум индамай қараб туришди. Ҳожининг ҳаракатлари ҳеч қовушмас, қўлидан андаваси тушиб кетай дер, суваган жойи ғадир-будур бўлиб қолаётган эди.

— Қўя қолинг, Ҳожи, уринманг. Озгина жой қолди, ўзимиз эвлаштириб қўямиз!— деб уста қайтарди. Ҳожи кўнмагач, уста йўлини қилди:— Астойдил ҳашарга чиққанмисиз-а?

— Ҳа-да, мана кўриб турибсиз-ку, устажон,— деди Ҳожи, кўпдан ишлатилмай унниқиб ётган жомакорларини аzza-баzza кийиб чиққанига ишора қилиб.

— Бўлмаса, Ҳожи, сиздан илтимос: пастда лўмбоз тайёрлаётган болаларга бош бўлиб турсангиз...

Кимсанҳожи бўшашинқираб ўтириб қолди: гуё устачилик қўлидан келатуриб, жўн ишга тушиб қолишни ўзига ор билгандай. Уста Шоқосим эса, лойи қотиб қолмасин деб, Ҳожи ғадир-будур қилиб кетган жойларни текислашга тушди. Унга сари Кимсанҳожининг кўзлари аланг-жаланг бўлиб кетарди... У, ҳижолатдан қутулиш йўлини ахтарарди.

— Устажон, сомон қалай экан?— деди, ўзининг ҳотамтойлик қилганини эслатиб.

— Ҳа, чаккимас,— деди уста, сомоннинг йирикроқ эканини юзига солиб ўтирмасдан.

— Агар яна керак бўлса...— деб Ҳожи сўз бошлаган эди, устанинг эсига кейинги сомон тушди ва пайтдан фойдаланиб уни «ҳалоллаб» олмоқчи бўлди:

— Ҳа, дарвоқе, Ҳожи, сомонингиздан болалар яна олишди. Рози бўлинг...

— А? Ким?— деди кўзи ола-кула бўлиб Ҳожи.

— Мен!— деди тап тортмасдан Уктам.— Ўзингиз мажлисда «ремонтга сомон биздан» дегандингиз-ку, опоқ дада. Аввалги берган сомонингиз юқ бўлмади. Яна бир қоп олишга мажбур бўлдик.

— Ҳа, майли, яхши қилибсан. Писабиллалло розиман,— деди Ҳожини ўзидан миннатдор қилиб.— Наҳотки сендан шунини аясам, жиянча...

— Ўзингиз учун ишлатаяпмиз опоқ дада. Айтган эдингизку, ҳужрани қишда ижарага қўяман деб. Мана ремонт қилиб бераймиз,— деди болаларга кўзини қисиб Уктам.

Ҳожининг нафаси ичига тушди. «Ижара» сўзини эшитмаганга олиб:

— Кори хайр учун аяш йўқ,— дея мингиллаб қўйди.

Уста, Уктамни дадасига ўхшаш хушмуомала, ўйлаб сўзлайдиган деб биларди, шу тобда амакисига қилаётган муомаласи ғалатироқ туюлди. (Ҳақиқатда Уктам ўз табиатидаги тезлик ва дангалчиликни кўп вақт ақл кучи билан босиб юрса-да, Ҳожига келганда босолмай қоларди.) Ҳожининг ўгли тенги болага ялиниб-ялпоқланиши эса устага янада аянчлироқ туюлди. Салгина бўлса-да, Ҳожининг кўнглини кўтариб қўйгиси келди:

— Барака топинг, Ҳожини. Кори хайрга қарашган савоб. Мана сизнинг орқангизда мактаб болалари ажабтовур бир жойга ёлчиб қолдилар...

Соддадил устанинг самимий гапидан Ҳожининг кўнгли кўтарилди ўрнига, бутун бошлиқ чорвоғидан буткул ажралиб қолаётгандай юраги увишиб кетган эди.

Шу кунини қош қорайгунча ҳашар чўзилди. Деворларгача бутунланиб, лой ишидан қутулиб олишди.

Кўпчиликнинг қўли теккан сари чорвоқ очилиб кенгайгандай кўзга яхши кўрина берди. Шунинг учун ҳам болалар устанинг корхонадаги ишидан бўшаб келишини ёки катталарнинг буюришини кутмасданоқ, кунинга тўпланишар, чорвоқнинг у ёқ-бу ёғини текислаш, пардозлашга киришиб кетишарди. Яна икки-уч кун ичидаёқ, ҳужранинг ичи-таши-ю, атроф деворларигача оқланиб бўлган эди. Энди қайишиб-майишиб ётган эшик билан деразани тузатиш, ойна солдириш ва мойлаш қолган эди. Бу иш, албатта, устасиз ва харажатсиз битмайди. Уктам бунинг аввал дадасига айтмоқчи эди. Аммо дадаси кеча яна «Тешик тоқ»қа кетди — қачон келиши номаълум, Акрам бувага айтсамикин?

Уктам болалар билан чорвоқнинг очиқ саҳнини ўлчаб чишиб, спорт майдончаси тузиш ҳаракатида эди. Акрам бува одатдагича: «Ҳорманг, ўғлонлар!» деб кириб келди. Чорвоқнинг кун сайин ўзгарилиб бораётганини кўриб, чол ўзида йўқ хурсанд эди. Уктам унга қолган ишларни бирма-бир айт-

ди. Бува ҳужрага кирди-да, у ёқ-бу ёғини кўздан кечириб, пешанаси тиришиб кетди.

— Шифтини кўрганмидинг, ўғлон?— деди сарғайиб, униқиб кетган тўсин, тоқиларни кўрсатиб.— Бунга фанерми, чий лампами ёпиштирмаса бўлмайди.

— Гулқоғоз тута қолсак-чи, бува?— деди Уктам, ишнинг жўнроқ битишини кўзлаб. (Унинг мўлжалича, ҳужра артистлар хонаси бўлса, айвон — саҳна. Қанча тез тайёр бўлса, шунча яхши!)

— Бўлганга яраша, ўғлон, дуруст жой бўлсин-да. Ахир одам тўпланади, у ёқ-бу ёқдан меҳмон-измон келади. Стахановчилар маҳалласи пионерларининг майдончаси, роҳат боғчаси... Ҳа, бошқа от ҳам топгандингларми?

— Пионерлар форпости...

— Ҳа, антиқа ном. Ана шу номга муносиб жой бўлсин деяётгандим-да!

Акрам бува чиқатуриб, Уктамдан:

— Бошқа камчиликлар йўқми?— деб сўраган эди, Уктам ўйланиб қолди.— Сув масаласи-чи, ўғлон? Ремонт вақтида сувдан роса қийналганларингни кўриб турдим, пақир кўтаришиб гоҳ у ёққа-гоҳ бу ёққа шўлтиллашиб юрдиларинг. Киройи роҳат боғча бўлгандан кейин, ичидан сув шарқираб оқиб турганга не етсин-а?

— Қани энди,— деди Уктам ҳам орзуга берилиб,— унда ишимиз «беш» бўларди-я! Лекин сув келтиришнинг иложи йўқ-да.

— Иложи бор, ўғлон, ўйлашдик буни. Саратон келиб, маҳалла ариғида сув озайиб қолди. Ариқларни тозалаш, Янги маҳалладаги тўғонни кўтариш керак. Шу ишга эрта якшанба маҳалла аҳолисини чиқарамиз. Болалар ҳам қатнашса яхши бўларди.

Сухбатга қулоқ солиб турган болаларга қараб, Уктам:

— Эшитдингларми, нима дейсизлар?— деган эди, улар ҳар чеккадан севинч билан қичқиришди:

— Бўпти! Ариқ очиб майдончамизга сув келтирамиз!

— Ҳовуз ҳам қурамиз чўмилишга!

— Балиқ боқишга!.. Ура!..

9

Азонлаб Уктам Тўқойга отланди.

Унинг аммасини кўргани бориши бувисига жуда хуш келганди. Уктамга анчагина совға-саломни юк қилиб берди. Ук-

тамнинг кўлдан дала саёҳатига чиққиси, соя-салқин боғларни кезгиси, муздай сой сувларида мириқиб чўмилгиси бор эди. «Амма, тоғаларингни кўриб келсанг-чи», деб бувиси ҳам қистаб турарди-ю, унинг қўли тегмасди. Энди бормаса ҳеч иложи йўқ — пьеса репетицияси кечикяпти. Чорвоқ эпақага келтирилгунча ҳам анча-мунча вақт кетди. Эшакка Турғун ўла қолса минмайди. Уктамнинг ўзига ҳам эшак маъқулмас. Бу бефаросат махлуқ томошабин олдида ролнинг қадрини тушириб юборади. Тойча топиб келиш фикри Уктамни қишлоққа отлантирганди. Борди-ю, тойчани келтиргандан кейин ҳам Турғун таранг қилаверса, бу асосий ролни Уктамнинг ўзи ўйнаб юборса ажабмас. «Ўзинг ҳам роса хомтама бўпсан-да, Уктамбой. Ҳали Жўрабой тойчасини ишониб берди-ю, сенинг минининг қолдимми!»

Ана шундай хаёллар билан у, офтоб ёйилганда дала йўлларига кириб борди. Аммаси турадиган Чоштепа қишлоғи шаҳардан унча олис бўлмаса ҳам, иссиқда, тагин оғиргина халта кўтариб юриш қийин эди. Айниқса ёз кунлари бу йўлларнинг тупроғи тиззагача чиқиб кетарди. (Қишда-ку, ҳамирдай билқиллаган лойдан пиёда юришнинг сира иложи йўқ — араванинг ҳам филдираги ярмигача ботиб кетади).

Уктам кўк брезент туфлисини халтага солиб, оқ каламенка шимини тиззасигача қайириб, бошига газетадан қалпоқ қилиб олиб, тупроқ кеча кетди. Тупроқ йўллари тугаб, экинзорлар, дарахтзорлар бошланганда, Уктам пастликда ёйилиб пишқириб оқаётган сойга тушди. Бу сой унга болалигидан таниш — аммасиникига ҳар ёз неча марта келса, бунга тушмасдан ўтолмасди. Ҳозир ҳам бу шўх сойнинг зилол сувига шўнғиб-шўнғиб олгач, чарчоғи ёзилиб, қушдай энгил тортди.

Қишлоқ чеккасидаги четан дарвозали кўрғончага кирганда, уни айвон тўла дасталарга ўралиб, қизи билан бирга пилла тераётган хотин кутиб олди. Эллик беш ёшларга борган, оёқ-қўли чаққон, бетлари ширмон нондай қип-қизил бу қувноқ хотин Уктамнинг аммаси — Роҳат хола эди.

— Вой амманг ўргилсин, вой бўйгинанга қоқий! Қандай шамол учирди. Нучук, худо ярлақаб кеп қолдинг!— деб Уктамнинг юз-кўзидан чўлл-чўлл ўлди, шаҳардагиларни бир бошдан сўраб бўлмасданоқ, ёзғиришга ўтди.— Ҳамманг жа олим бўволиб, биз қишлоқиларни унутиб юбординглар, деб ўтирувдим. На бузингдан дарак бор, на дадангдан...

— Дарров гинага тушманг-да, ойн! Меҳмонни шунақа кутиб оладими!— деб Гулнор гап қўшди. Аммо ўзи «Муяс

Ўртоғимни опкелмабсиз-да!» деб ўпкалаб олди. Қишлоқ қизларига хос пишиқ, «қовириб олгандай» бийрон бу қиз дарров айвонга кўрпача ёзди, меҳмонни ўтқизди. Ошхонадаги гувала ўчоққа қумғонни қўйди-да, югургилаб акасини чақиргани кетди.

Роҳат амма дастурхон ёзиб, биқиллай бошлаган қумғондан чой дамлашга тутинди. Худди шу пайт эшикдан, ёз бўлса-да, бошига оқ кигиз қалпоқ кийган, кўйлаги устидан белбоғ бойлаган ўспирин қора брезент этигини ғирчиллатиб кириб келди. У, оёғидан олдин ўзи ҳаракат қилиб, елкасини чиқариб лапанглаб юргани учун ёшига нисбатан каттароқ кўринарди. Бу — Роҳат амманинг кичик ўғли, Уктамнинг тенгдоши, лекин юриш-туриши, кийиниши ва гап-сўзлари билан ўзини катталарча тутнишга ўрганган Жўрабой эди.

— Э, оғайним, оламда бормисан! — деб Уктам билан қучоқлашиб кўришди у. Яна, ёш болани эркалагандай, Уктамнинг елкасига уриб қўйди. — Катта киши бўб қопсан-ку, оғайним!

— Ўзингни айт! — деди, тоғаваччасининг қилиқларидан ғаши келиб Уктам. (Ичида эса ўйлаб қўйди: «Қишлоқ болалари шунақа тез ўсарканми, дейман»).

Жўрабойга эргашиб келган айиқдай ит ўпкадек тилини осилтирганча яланиб турарди. Жўрабой унга бир бўлак қанд отди. Ит «хап» этиб илб оларкан, эгасининг:

— Бўлди энди, обрў борида жўнаб қол. Шалпангқулоқ! — деганига тушуниб, кўздан ғойиб бўлди. Жўрабой «Шалпангқулоқ»нинг кўп ақлли, хушёр ва зўр ит экани, бўрини изидан билиб бориб ғиппа бўғиши, яйловдаги қўй-қўзилардан биттасини ҳам бўрига олдирмаганини мақтаб кетди. — Ҳозир Шалпангқулоққа янги ҳунар ўргатдим: далада ғўза пайкали атрофида айланиб юради-да, экинга мол зотини йўлатмайди. Сигирми, қўйми яқинлашгудай бўлса, титрақайлатиб, неча чақирим жойга қўйиб келади.

— Жуда ошириб юбормадингми? — деди ишонқирамай Уктам.

— Йўқ, ишонмасанг одамлардан сўра. Кеча рансимиз: «Итни қайтиб берақол. Бош чўпон илтимос қиляпти», деди. Мен «мукофотга теккан нарса қайтарилмайди», дедим.

— Қанақа мукофот?

— Хабаринг йўқмиди? Утган йили пахта теримида биринчи бўлганман. Ушанда: «Нима мукофот берай?» — деб сўраб қолди раис. Яйловдаги шу итни таърифини эшитиб

юрардим, ўшани бера қолдинг, дедим. Раис, хўп деб юборди. Ййловдагилар бўлса: «Бунн бермаймиз. Ўрнига танлаган қўйнингни олақол» дейишди. Раиснинг ваъдасини рўкач қилиб туриб олдим. «Майли, бўлмаса вақтинча ола қол» дейишди. У вақтда Шалпангқулоқ кичкинтой эди, ҳозир мана шундоқ қилиб ўстириб қўйганимда, энди «қайтариб бер» эмиш. Қайтариб бўпман!..

— Мактабинг нима бўлди?— деди Ўктам, Жўрабойни ўқимай қўйган гумон қилиб.

— Саккизинчини битириб олдим. Ҳозир колхозда звеновойман. Дадам бригадасидан беш гектар ер ажратиб берган. Ўзим билан саккизини битирганлардан ўнтасини тўплаб, ишлаяпман. Табелчи ҳам, сувчи ҳам, тракторчи ҳам ўзимиздан...— Жўрабой «тракторчи» сўзини айтганда кўрсаткич бармогини ўз кўкрагига нуқиб қўйди. Қошларини кериб бақрайиб ўтирган Ўктам, Жўрабойнинг охириги сўзи ва ҳаракатидан кулиб юборди.

— Ҳа, ишонмаяпсанми? Юр далага, ишларини кўрсатиб қўяй,— деди Жўрабой ҳозироқ қўзғалмоқчи бўлиб.

— Ҳой, болам, ҳовлиқма,— деди мис баркашда ўрик, гилос кўтариб кириб дастурхонга қўйган Роҳат амма.— Ахир Ўктамжон йўл юриб келган. Пича ҳордиқ чиқарсин. Олдин меҳмон деганни мундоқ чой ичириб, қоринини тўйгазиш керак. Ол, Ўктамжон. Ўртоғинга қарасанг, оч қоласан. Бу вишим шунақа, амал тегди деб босар-тусарларини билмай қолганлар.

Барибир ойнсининг гаши кор қилмади. Жўрабой, ўқиб юрган вақтида акасидан трактор ҳайдашни қандай ўрганиб олганини оғиз кўпиртириб ҳикоя қилди. Ўктамга ўртоғининг мақтанчоқлиги маълум. Лекин илгари кўпроқ дadasининг шуҳрати, олган мукофотлари, орденларини мақтагувчи эди. Энди эса «ман, ман»дан нарига ўтмай қолди. Нарибери чой ичиб, ўривдан туришди. Жўрабой Ўктамни этаги томорқага туташган кенг ҳовлида айлантриб, шовул ҳосил туккан беҳисоб дарахтларни, сабзавотларни кўз-кўз қилди. Ўктам буларни кўриш баҳонасида сгилхонага, сигир-бузоқлар ўтлаб юрган томорқа чеккаларига синчиклаб қаради — негадир тойча кўринмади.

Ўктамнинг дарров тойчадан сўз очишга тили бормади — келишдан мақсаднинг фақат шу экан-да, дегулик бўлмасини деб...

Эшикка чиқишаётганда, Жўрабой пастаккина пешайвон

қозықларига қаторлаштириб илиб қўйилган милтиқ, тұрқовоқ, исириқ ва аллақандай ҳайвон териси ёнидан чарм қинли пичоқни олиб, белбоғига тақди.

— Нима қиласан пичоқни?

— Гап бор...— деди Жўрабой сирли қилиб. Уктамнинг жуда қизиқаётганини кўриб, катталарча тушунтира кетди.— Пичоқни деҳқонлар нега тутади десанг, бунинг сабаблари кўп. Айтайлик, мол боқиб юрибсан, тўсатдан бир молинг касалланиб, таппа ўзини ташлади. Шунда бақрайиб турасанми — йўқ, шартта калласини узасан. Ёки арава миниб кетяпсан, юкинг оғир, нима бўлди-ю, отинг жонвор чуқурга мункиб кетди. Унда нима қилиш керак — дарров қоринбоғини қирқиб юбориш керак. Хўш, борди-ю, узоқ сафарга чиқдинг. Қорнинг очиб қолди. Йўлда на ошхона бор, на чойхона. Ўзинг овқат тайёрлашга мажбурсан, шунда ҳам пичоқ иш беради... Ҳа, иннайкейин-чи, тўқай, ўрмон, чўлларда юрганингда доп этиб олдиндан бўрим, арслонми чиқди, дейлик. Нима қиласан — қочиб қутулолмайсан, ўйлаб ўтирсанг-чи, сени тилка-пора қилиб ташлайди. Ушанда пичоқ жонингга ора киради. Биласанми, бир куни дарё бўйидаги қамишзорда каклик овлаб юргандим. Лип этиб ёнимдан бўрсиқ чиқиб қолди. Шалпангқулоғим десанг, уни таппа босди. Кейин мана шу пичоқ билан бўрсиқнинг терисини шилиб олдим...

— Роса қуруқ аравани опқочадиган бўпсан-а!— деди охири Уктам ўзини туюлмай.

— Ҳей, ишонмадингми, оғайни? Хоҳлаган одамингдан сўра, ҳамма билади. Ҳа, айтмоқчи, ҳали қозыққа осиелиқ турган териға кўзинг тушдими — ана ўша биз ов қилган бўрсиқ териси бўлади.

Уктам ҳамон ишонмай, ичида «балки дадаси ё акаси тутгандир» деб қўйди.

— Пичоқнинг яна битта вазифаси бор... Уни ҳали чанқанингда кўрасан,— Жўрабой бу ёғини қисқа қилди.

Пахта майдони бошланиб, болаларнинг чувур-чувури эшитилиб қолганди. Ердан икки қаричча кўтарилиб, дала бетини яшил беқасамдай қоплаган ғўза ораларида ўғил ва қиз болалар ўтоқ, чопиқ қилишарди. Жўрабой, Уктам олдида звеновойлигини кўрсатиб, болаларга бор товушда:

— Ҳорманглар-ов!— деб қўйди.

«Бор бўлинг!» жавобини эшитгач, ғўза оралаб юрди. Пайкалнинг қоқ ўртасидаги тутга илиб қўйилган қизил байроқни кўрсатиб:

— Бизники!— деб қўйди кўкрагини кериб, кўзини ўйна-тиб.

Болалар ичидан кичик кетмон тутган дуккибош, новчаро-гини чақириб, Уктамга:

— Бизнинг ўринбосар Зокир, звено сувчиси. Иннайкейин ўзи чемпион,— деб танитди-да, Зокирга тайинлади:— Мен шаҳарлик меҳмон билан бандман. Утоқни сифатига яхши қа-ра. Биттаям ёввойи ўт қолмасин. Ёввойи ўт ҳашаротнинг уя-си бўлади. Таг-томири билан юлинглар. Ҳа, тагин ўйинга алахсиб, ишларни бўшаштириб қўймагин-а, чемпион!

— Нега бўшаштирарканмиз!— деди Зокир, Жўрабойнинг меҳмон олдида ҳадеб ўргатаётганига ори келиб.

— Қўшнилар ҳам кучи борича тиришяпти, байроқни қай-тариб оламиз деб. Хабаринг борми?— Жўра пахтазор ўрта-сидан ўтган зовур нариёғида ишлаётган бошқа звено бола-ларига имо қилди.

— Хотиржам бўл,— деди Зокир гердайиб.— Яганда би-ринчи бўлиб, «Хурмат тахтаси»га ёзилдикми, ёзилдик! Би-ринчи чопиқда ҳам баримиз икки-уч норма бажариб, олдинга ўтдикми, ўтдик! Энди байроқни қўлдан чиқарадиган анойи йўқ.

— Белинг бақувват-ку, чемпион! Бугун палов ейилган-да, а?

— Еганда ҳам икки нормадан ошириб сган!— деб қўйди у ёқдан бир бола.

— А? Қани, кучини кўрай-чи!— деб Жўрабой «чемпион»-нинг белидан тортди.

Икки ўспирин куч синаша бориб, гўза эгатларидан четга чиқишди. Кураш бошланди. Атрофга тўпланган болалар қий-қиришиб, гоҳ Жўрабойнинг, гоҳ Зокирнинг томонига ўти-шарди. Зокир олдини рақибини бир кўтаришдаёқ ағдариш пайига тушди. Аммо Жўрабой оёғи ердаи узилай деганда, бақалоқ гавдасини тошбақадай гужанак қилиб, оғирлигини солиб олар, Зокирни ҳолдан толдириб, чирпирак қилишни кўзларди. Кейин Зокир ўзини қўйиб берган бўлиб кўринди-да, пайт топиб, Жўрабойни даст кўтарди. Жўрабой оёқлари-ни Зокирнинг сонига қаттиқ тираб олди.

— Зовурга отайми, ё тан бердингми?— деди Зокир уни зовур лабига олиб бориб.

— Бўлди, бўлди!— деди Жўрабой ноилж.

Иккаласи ҳаллослашиб, тут соясига ўтириб олишди. Бо-лалардан бири ҳазил қотди:

— Жўрабой, энди белбоқни ечиб қўйсанг ҳам бўларди!

— Меҳмонни олдида уялтирмай дедим-да,— деди Жўрабой яна кучайиб.

— Қани, тур бўмаса!— Зокир бошқатдан хезланди.

Жўрабой, энди омади келмаслигига кўзи етди шекилли, кўнмади. Болалар, меҳмон бор, деб ўтирмай жирттак чалиб юборишди:

— Жўрабой енгилди! Жўрабой енгилди!

— Бўпти.— Жўрабой ўрнидан турди.— Ҳали келаман,— деди-да, Уктамни бошлаб жўнади.

Анча вақтгача Жўрабойнинг дами чиқмади. Уктам ҳам унинг енгилганини юзига солмади, фақат:

— Уринбосаринг бало экан-а?— деди.

— Ҳа, чаккимас. Мактабда кўп курашиб «чемпион» номини олганди.

Уктам: «Ҳар ҳолда тузук, ўзидан зўр чиққанга тан бераркан Жўра, шунча ман-манлиги билан»,— деб кўнглидан ўтказди.

...Кўп юрилмай полиз келди. Ҳандақлақлар сап-сарик бўлиб пишиб ётарди.

— Мана энди чанқов босди қиламиз.— Жўрабой ҳандақлақдан иккита дум берганини узди. Тут тагига келиб, ҳандақлақларни совутиш учун ариқдаги сувга юмалатиб, олдини чўп билан тўсди, чўнқайиб олиб пичоғини қинидан чиқарди.— Ширинак ўйнаймиз. Қани, танла, қайси бири ширин чиқади?

— Шартингни айт,— деди Уктам.

— Шартни шуки,— деди Жўрабой ўйлаб олиб,— кимники ширин бўлмаса, ўзинг билган шаршаракка шўнғиб, балиқ тутиб чиқади.

Уктам шаршаракни тезда эслолмади... Ҳа, қишлоқнинг ўртароғидаги тегирмон шаршараги! Бир вақтлар унда чўмилишган эди.

— Эсинг жойидами,— деди Уктам.— Одам чўмиладиган ерда балиқ нима қилади?..

— Гап уясида-да, оғайни! Ҳозир у ерда балиқлар уялаган. Худди уясида босиш керак уни. Қилиб кўрганмиз-да биз!

— Бўмаган гап. Бошқа шартни айта қол!

— Ҳа, юрагинг дов бермадими ютқизаман деб? Нима бўпти, агар балиқ тутиб чиқолмасанг, ўйнаб берарсан...— Уктам кўнавермагандан сўнг, Жўрабой бошқа шарт қидирди.— Ҳа, бўлмаса-чи, оғайним, осонроқ шарт... Тулпор устида типпа-тик юриш...

— Қанақа «Тулпор»?— деди Уктам, Жўрабойни ўта халпарастга йўйиб.

— Эшитмаганмидинг номини? Тойим-да!

— Э-ҳа,— деди Уктам, ширинак баҳонасида тойнинг дараги чиққанидан қувониб. Той устида қандай қилиб тикка юролишини ўйлаб ҳам ўтирмасдан, бу шартга кўна қолди.

— Хўп, айт энди, қайси бирини танладинг?— Жўрабой икки ҳандалакни сувдан олиб ёнма-ён қўйди. Уктам таваккал қилиб кўзига яхши кўринган каттароғини танлади. Жўрабой унга шартта пичоқ қўйди. Тилим-тилим қилиб ея бошлашди. Кейин кичигини сўйди. Икковлари бир-бирларига «хўш, қалай?» деб қош қоққанча, унисини ҳам шапира-шупур тушира кетишди. Иккала ҳандалакнинг ҳам мазаси бир хил чиқиб, фарқини ажратишолмади.

— Одам хўп чанқаган вақтида мазасини ажратолмай қолади. Муниси ҳисобмас. Бошқасини кўрамиз,— деб Жўрабой яна иккита ҳандалак узиб келиб, сувга ташлади. Бу гал танлаш навбати Жўрабойники эди. Унинг танлагани ширин чиқди. Уктамни гам босди: тойда тик юриш қанақа бўлади? Шакардай ҳандалак томоғидан ўтмай қолди. «Майли, у ёғи бир гап бўлар. Тулпорни кўрай-чи...»

Уктам тойни кўришга нечоғлик ошиқмасин, Жўрабой хотиржам эди.

Жўрабой пичоқни ювиб белбоғига артди-да, қинига солиб:

— Кетдик,— деди. Йўлда бора туриб шаршарак томонга бурилди. Шундагина Уктам ундан:

— Тойнинг қаерда ўзи?— деб сўрашга мажбур бўлди.

— «Тулпор»имми? Шу тобда жонивор яйловда дингиллаб, маза қилиб юрибди.

— Қачон кетган яйловга?

Бугун эрталаб Жўрабойнинг дадаси Йўлдошбой ака аравада яйловга жўнаган экан, унга той эргашибди. Дадаси ҳам: «Майли, яйловда шерикларига қўшилиб ўйнаб кела-қолсин» дебди.

— Даданг қачон қайтадилар?

— Эрта-индин. Қўйларга касал теккан экан, у ерга доктор олиб кетганлар.

— Чатоқ бўлди-ку!— деб юборди Уктам, кўнглидагини очишга мажбур бўлиб.

— Нимага чатоқ бўлади? Эртага обораман сени яйловга.

— Мен шаҳарга қайтишим керак.

— Борасан-да, шаҳарингга, уч-тўрт кун қишлоқни томоша қилиб.

— Болалар кутиб қолишади. Ишим кўп.

— Қанақа иш?

Уктам ўз ишларидан Жўрабойга ўхшаб гапираверишни куш кўрмасди. Аммо қариндоши қаттиқ қизиққанидан кейин, мактабдаги вазифаси, майдонча қурилиши, тўғарақда тайёрланаётган томоша ва аэроклубдаги машғулотларигача айтиб берди. Буларни эшитаркан, Жўрабой сўроққа тутди. Томошани кўп суриштирди. Уктам, томошанинг мазмунини тушунтира туриб, бош роль учун той зарур бўлиб қолганини очиқ билдириб қўйди.

— Обба, қув-е! Ҳали шунга келдим дегин-а?

— Фақат шунга эмас-ку, энди... агар йўқ демасанг...

— Ҳей, менга қара, қанақа қилиб бу...— Жўрабой тойнинг томошага нима алоқаси борлигини англаб етолмасди.— Ундан кўра, от ўйин, деяқол?..

— Й-йўғ-е. Ўзинг бирга боргин, кўрасан.

— Бе-е, бекорчи вақт қаёқда!— деди, деҳқонча сўз қилиб у.— Энди, оғайним, сендан тойимни аямайман-ку, лекин уни ўргатолармидинг ўйинингга...

Тегирмон парраги-ю, тошининг гулдур-гулдури, тепадаги новдан зарб билан тушаётган сувнинг баҳайбат шариллаши Жўрабойнинг овозини босиб кетди.

Кун иссиғида хўп ҳандалак еб терлаб кетган Жўрабой, кийимларини ечди, нима учундир белбоғининг тўрт учини бирлаштириб бойлади-да, уни бир қўлида ушлаганича, тегирмон оқавасидаги таги кўриниб турган қўлга ўзини ташлади. Уктам ҳам кетидан тушди.

— Ҳозир мен сенга балиқ тутиб чиқаман!— деб қичқирди сув ичидан Жўрабой ва тегирмоннинг ёнбошидаги айланмага қараб сузди.

Шу пайт бостирма ичидан афти-ангори унга беланган тегирмончи чиқиб қолди-ю, Жўрабойни қувди:

— Айланмага яқин йўлама, дуварак! Балиқлар болалаяпти, чўчитасан!..

— Чатоқ қилди-да тегирмончи!— деди сувдан чиққач Жўрабой.— Бўлмаса, белбоғни тўлатиб, балиқ тутиб чиқардим! Бир куни десанг...

— Қўйсанг-чи!— деди Уктам унинг кети йўқ мақтанешларидан зеркиб.— Яхшиси ҳозир яйловга бора қолайлик!

— Яйлов узоқ. Кеч бўлиб қолди. Эртага азонда-чи, оғай-

ним, мен сени бедана овига опчиқаман, ундан кейин яйловга обораман...

Жўрабой уйга етишгунча бедана овидан қизиқ-қизиқ хан-гомаларни гапириб келди, лекин Уктамнинг қулоғига ҳеч нарса кирмади. Фикри-хаёли тойчада эди: қани энди тезроқ ётиб тонг оттирса-ю, яйловга уча қолса...

10

Дала тонги булоқ сувидай соф ва беғубор...

Чор атрофнинг чексиз кенглик — бир-бирига туташиб кетган боғлар, тангадай офтоб туширмайдиган қалин дарахтзорлар, кети узилмас пахтазорлар. Улар атрофини яшил ҳошиядай қуршаб олган қир-тоғлар уфққача ёйилиб бориб, мовий осмонга туташиб кетади. Ариқлар ва сойларни тўлдириб айқириб оққан, бутун табиатга жон-қон бағишлаган зилол сувларни айтинг. Кишининг баҳри-дилини очиб, худди беланчақда аллалагандай, ҳузур бахш этади.

Қушдай энгил тортиб турган Уктам, томорқага чиқиб, атрофни суқланиб кузатар, тонг ҳавосидан тўйиб-тўйиб симирарди. «Дала жойнинг еригина эмас, осмони ҳам кенг... Қани энди вақтнинг бемалол бўлса-ю, истаганингча кезсанг, кўрмаган нарсаларингни кўрсанг, одамлар билан яхшилаб танишсанг, тўйиб-тўйиб ўйнасанг, яйрасанг...».

Уктам томорқадан шарқираб оқаётган муздай сувда ювинар экан, сайхонликдан: «Ў-к-та-м!» деган овоз келди. Уни эрта туриб қаёққадир чиқиб кетган Жўрабой чақираётганди. Уктам югуриб борганида Жўрабой ити билан турарди. У, одатдагидан кўра ҳам ҳовлиққан ҳолда:

— Ҳозир антиқа томошани кўрасан! — деди. У ғира-ширадаёқ кечаги пахта майдонига бориб, ғўза ораларига лойдан ясаб қуритилган тузоқчалар қўйиб, тариқ сениб чиқибди. Тут дарахтига эса, уйдан сайратма беданали тўрқовоқни келтириб илибди. Узоқданоқ бу бедананинг сайраши эшитилиб турарди. Жўрабой Уктамни тут дарахтлари тагига бошлади.

— Уша ерда биқиниб пойлаймиз. Беданам қўшиқ айтиб, шерикларини чақираверади. Шериклари келади-да, тузоқларга тушаверади...

«Навбатдаги опқочиш!» деб қўйди ичида Уктам. Аммо қизиқиб кузата бошлади. Шу чоғ сайратма қўшиғини бошлади. Унга жавобан бедазор тарафдан бошқа бедананинг

«битбилдиқ»и эшитилди. Ғўза баргларини тортқилаб майин эсаётган шабада, ўзи билан яқин ердан қуш қанотининг пирр этганини олиб келди. Думини ликиллашиб, ўпкадай тилини яслаб, эгасининг имо-ишорасига махтал бўлиб турган итнинг қулоғи диккайди. Ит бедана сайроғига маҳлиё бўлиб қолган Жўрабойнинг имосини ҳам кутмай, пахтазорнинг бедапояга туташган тарафига интилди. Олдинига югуриб, кейин эса эгат орасидан ер бағирлаб, эмаклаганча кетди.

— Есты!— деди Жўрабой ёнбошлаб ётган еридан ирғиб туриб, у Уктамни эргаштирганча ит изидан тушар экан, пичиради.— Ҳозир кўрасан...

Булар етиб боришганда, бедана тузоқчага тушган, ит эса айқиқикайди ялпоқ ва юмшоқ панжаси билан жониворни босиб турарди.

— Ҳой, ол тезроқ, ўлдириб қўймасин!— деди Уктам.

— Эси бор, Шалпанқулоқни. Авайлаб тутиб туради. Бўмаса бедана тузоқни узиб қочиши ёки типирчилайвериб бўйинини қийиб юбориши мумкин.

Жўрабой шовилмай беданани тузоқдан ажратди-да, қўлда тутиб, унга тикилди: у бўйи чўзиқроқ, туси оқ-сарикқа мойил, семизгина эди.

— Макиёни экан. Сўйсак оғим ошга босиб беради. Бедана палов еганмисан ўзинг?— Жўрабой томоғини тақиллашиб қўйди. Беданани халтага солиб, Уктамга узатди. Ўзи ғўза остида юмалаб ётган, каттагина нос қовоқдай лой тузоқчани ўнглаб, ундаги от қилидан тугилган боғични бедана боши сиғарли қилиб тўғрилади. Тузоқ атрофида тариқ озайиб қолган экан, халтадан бир қисим олиб сочиб қўйди. Сўнг яна бояғи жойларига бориб беркинишди.

Сайратма тобора авжига чиқиб маст бўлиб сайрарди. Бедазорнинг у ер-бу еридан эса, унга жавобан «битбилдиқ» деган овоз эшитилиб қоларди. Қулоғини динг қилиб турган зийрак ит энди бедақа тарафга эмаклаб кетди.

— Есты!— деди яна кекирдагини чўзиб Жўрабой ва ит кетидан эргашди.

Кун ёйилиб, далага чопиқчилар чиққунга қадар бу ҳаракат ўн мартача қайтарилди.

— Бўлди, етади!— деди бир халта беданани орқалаб олган Жўрабой. Бугун ови ўнгидан келиб, юзи ёруғ, оғзи қулоғида эди.

Икки оғайни уйда Роҳат амма ёпган иссиқ нон билан бир қосада қаймоқни иштаҳа билан тушириб олишди-да, яйловга

етланишди. Жўрабой милтиқ, ўқдон ва халталар билан қуролланди. Яна иккита эски камзул ҳам оларкан:

— Кечаси салқинда иш беради,— деб қўйди.

— Эй, қўйсанг-чи, кечасигача қолармидик!— деди Уктам.

— Билмайсан, огайни,— деди Жўрабой бамайлихотир,— кечаси ойдинда ов қилиш жуда гаштли бўлади. Балким бахтимизга бўрсиқ учраб қолар. Шаҳарга сени қуруқ юбораманми!

— Бўпти, қани, юрақол тезроқ!— деб шоширди Уктам.

Қишлоқ этагидаги қамишзор орқасидан оқиб ўтадиган Чирчиқ дарёси томон юришди. Уларга Шалпангқулоқ эргашди. Жўрабой йўлни тушунтирди:

— Яйловга икки йўл бор: агар кўприкдан ўтадиган бўлсак — анча айланиш. Йўлни қоқ ярмига қисқартирамиз десак, дарёни кечиб ўтишга тўғри келади. Қўрқмасанг...

— Нега қўрқарканман,— деди таваккалига Уктам, вақтни қисқартиш илинжида.

Йўрға қора хўтик минган, ушоққина, юзлари сепкил почтальон — қишлоқнинг тегирмон томонида турадиган бола ҳам уларга ҳамроҳ бўлди. Унинг эски жун хуржуни оғзидан газеталар, тугунчаклар кўриниб турар, бир қўлига эса тўрқовоқ кўтаргандай, эҳтиётлаб, қоғоз халта тутиб олган эди. Жўра ундан, хўтиги дарёдан қандай ўтишини сўраган эди, У кечикда қайиқ борлигини айтди.

— Борди-ю, қайиқчи бўлмаса-чи?

— Узим ҳайдайвераман,— деди Кўпайсин парвосиз.

— Пакетдаги нима экан?— деди қизиқсиниб Жўрабой.— Хуржунга солиб олсанг бўмийдими?

— Бўмийди!— деди у икки оёғи билан хўтикни хала қилиб тезлатаркан.

— Нимага бўмийди?

Кўпайсин, «эзма экансан-ку» деб ишшайиб қўйгач:

— Раис берди, «бу нима?» деб сўрагандим: «Войвоёкни боласи, маҳкам тутмасанг учиб кетади» дедила.— деди.

Афти ҳам, исми ҳам, гаплари ҳам аломат бўлган бу дўлвор болага Уктам қизиқиб қолди:

— Узинг мактабда ўқийсанми? Қачондан бери почтальонлик қиляпсан?

Бола бу йил олтинчини битирибди. Қишлоқ касалхонасида ишлайдиган онаси билан бирга турар экан. (Унинг отаси таълаб кетган экан). Буваси бош чўпон. Ҳар куни унга овқат, бошқаларга носми, тамакими, нима буюришса, обориб турар-

кан. Унинг бирдан-бир орзуси арава олиш экан. Яқинда қўш-ни почталъон йигит институтга ариза бергани шаҳарга жўнабди-да, ўрнига Кўпайсинни қўйиб кетибди.

— Аравали бўлганда,— деб қўшиб қўйди ўз фойдасини кўзлаб Жўрабой,— Кўпайсинни звеномга аъзо қилиб оламан. Менга шунақа ишчан, элчил болалар керак!

Шунда Кўпайсин худди ниятига етгайдай севишиб, чеҳраси ёришиб кетди:

— Ростдан аъзо қилиб оласизми, Жўрака?

— Менда ёлгон сўз бўлмайди, ука!— деб кучайиб қўйди Жўрабой.

Қамишзор қирғоққа етишди. Қайиқчи йўқ, унча катта бўлмаган қайиқ шағалга тўнкарилиб ётарди. Кўпайсин хўтиктан сакради. Худди илгаридан қилиб юргандай дадил ҳаракат билан қайиқни ўнглашга киришди. Жўрабой қарашиб юборай деган эди, Кўпайсин ўзининг яқин келажакдаги бошлигини сийлагандай, қўл урдирмади. Кучана-кучана қайиқни ўнглаб, эшакларини, ўтирадиган тахтасини жой-жойига ўрнатди. Қайиқ тахт бўлгач:

— Қани, туширсак бўлади энди,— деди.

— Тўхта,— деди Жўрабой,— хўтигинг нима бўлади?

Бола аллақачон бу ёғини ўйлаб олган экан:

— Олдин нарсалар билан меҳмонни ўтказиб қўяман. Кейин иккаламиз хўтикни олиб ўтамиз.

Жўрабойнинг елкасидаги милтиқ, камзуллар, Кўпайсиннинг зилдаккина хуржун, «шошилич пакет» ва хўтик устидан ечиб олинган эгарча-ю, ёпқиқларгача қайиққа ортилди. Кейин Кўпайсин, меҳмонни қайиққа таклиф этди-да, ўзи лип этиб эшакка ўтди.

Чирчиқ — саёз ва тез оқар дарё. Қирғоқларни ялаб, гирдоблар ҳосил қилиб, тўлқинланиб, шошилиб-пишқириб оқадди. Кўпайсин тажрибали кемачилардай олдин қайиқни оқимга сал қўйиб берди, кейин аста-секин буриб, оқимга қарши борганча, сувни кеса бошлади. Икки қирғоқ оралиғи юз метрча келади. Лекин бу масофани кесиб ўтиш учун илон изи қилиб сузишда унга беш бараварча йўл босиш керак эди. Уктамнинг қайиқда биринчи марта сузиши эмасди. Лекин бу шўх дарёда ёш бир боланинг ихтиёрига ўзини топшириб қўйиш унга дастлаб галатироқ, ҳатто хавфлироқ ҳам туюлди.

— Сиз сираям чўчиманг, меҳмон,— деди, Уктамдаги ҳолатни сезгандай Кўпайсин.— Бу дарёнинг қилиғи бизга таниш бўлиб кетган.

Шу чоғ қайиқ қаттиқ допиллаб, тұлқин уни ағдариб юборай деди. Кўпайсин қайиқнинг бу «ўйини»дан завқланиб, «ҳа, яша!» деб қийқирди. Уктам ўзини ўртага олиб, қайиқнинг икки четини маҳкам ушлаб олди. Кўпайсин эса ҳар тұлқин уриб қайиқни чайқатганда, қийқиришини қўймасди. Уктам: «Жўрттага, ўзигаям, менгаям далда бериш учун қияпти бу қилиқни!» деб ўйлади. Бироқ Кўпайсинда чўчишдан мутлақо асар кўринмасди. Уртага яқинлашган сари қайиқнинг чайқалиши кучаяр. Уктамнинг назарида дарё тобора ҳаддидан ошар, гўё қутурган туядай кўпиклар сачратиб, буларни ютаман дерди. Кўпайсин эса хотиржамлик ва абжирлик билан эшкак эшар, қайиқ ағдарилгудай бўлиб, ичига шалоп-шалоп сув қўйилганда, яланғоч жиккак гавдаси-ю, юз-кўзларига муздай сув урилганда ҳам ўзини йўқотмас, аксинча янада қаттиқроқ қийқирарди.

Қайиқча оқизоқ каби ўйноқилай-ўйноқилай, ниҳоят чан қирғоққа етиб олди. Кўпайсин қайиқ тумшугини серқум ерга келтириб тиради-да, қумга сакради.

— Мазза қилдингизми, меҳмон?— деб, Уктамга қўл чўзди.

Шалаббо бўлган юкларни ва Уктамни қолдиргандан сўнг, Кўпайсин изига қайтди. Уктамнинг назарида, энди қайиқча боягидай салмоқланиб аста-секин эмас, балки тұлқинлар кифтида қушдай учиб кетмоқда эди.

Хўтиқни қайиқча ортишда зўр ҳангома бўлди. Хўтиқ сувдан чўчиб, тисланиб туриб олди. Кўпайсин билан Жўрабой хўтиқнинг жиловидан, сўнг икки қулогидан судрашди. Шалпангқулоқ эса эгасининг ишорасини англаб, думга ёпишган эди, хўтиқ тепиб ташлади. Шунга қарамай, амал-тақал билан хўтиқни қайиқча тушириб олишди. Қайиқ йўлга чиқиб ҳар чайқалганда хўтиқ бир гандираклаб, сувга ағанагудай бўларди. Жўрабой қалт-қалт титраётган хўтиқни бўйнидан маҳкам кучоқлаб борар экан, ҳадеб: «Мунча юраксизсан, ҳаром қотгур, эганган ўргансанг ўласанми!» деб жавварди.

Кўйлак-иштонини офтобда қуритаётган Уктам, дарё ўртасида бўлаётган бу ҳангомани ҳаяжонланиб кузатаркан, дам кулар, дам хавотирланарди. Ана, шиддатли тұлқин қайиқни зарб билан коптокдай итқитиб юборди. Хўтиқ бир ёққа оғиб, шалоп этиб сувга ағдарилди. Чети сувга бориб теккан қайиқни Кўпайсин жуда эпчиллик билан тўнкарилишдан сақлаб қолди. Жўрабой ўзини шартта сувга ташлади-да, оёғи осмондан бўлиб тушганча сувда оқиб бораётган хўтиқнинг жилов

видан ушлаб олди. Хўтик ўзини зўр-базўр ўнглади. Лекин у танаси сувга кўмилиб, бошини чиқарган ҳолда, ҳали ҳам оқиб кетмоқда эди. Жўрабой оқимга қарши жон-жаҳди билан бир қўллаб сузганча, жиловидан тортар, эгасининг кетиданоқ сувга сакраган Шалпангқулоқ эса хўтикнинг думидан тортқиларди. Кўпайсин қайиқ тумшугини Жўрабойга тўғрилашга уриниб, бор кучини, ҳунарини ишга соларди.

Аҳволнинг чатоқлашганини кўрган Уктам ўзини дарёга ташлади. Ун-ун беш қулоч отишдаёқ хўтик ёнига етиб бориб, Жўрабойга кўмаклаша бошлади. Кўплашиб, не-не машаққат билан охири қиргоққа етиб олишди.

Ҳаммалари роса ҳориб-чарчашган эди. Сепкилларигача кўкариб кетган Кўпайсин, икки тиззасини кучоқлаб ўтириб, ўзини офтобга солди. Сал баданига иссиқ югургач, қумда ағанашиб ётган шерикларига қараб:

— Хўп маза бўлдими!— деб кулиб юборди.

— Афтинг қурсин. Тагин кулади-я, куйдирган қаллага ўхшаб!— деди астойдил жаҳли чиққан Жўрабой.

— Ҳа, мен сизларни, қайиққа тез тушинглар, деб қистадимми?— деди Кўпайсин ҳам бўш келмай.

— Бу аҳмоқ хўтигинг сувдан қўрқса, сузишни билмаса, нима қилардинг қайиққа тушириб!

— Йўлни қисқартмоқчи эдим-да!— деб Кўпайсин ўрнидан турди-да, кўрган кўргулигидан ҳамон ўзига келолмай, қалтираб турган хўтикни тепкилай кетди.

Учовлон юкларни хўтикка ортишди. Кўпайсин уни стаклаб олди.

— Мен санга айтсам,— деди ҳалиям зардасидан тушмаган Жўрабой, насиҳатга ўтиб,— Бу хўтиктан кеч. Мол эмас бу. Пул йиғиб, той ол. Той ақлли ҳайвон, ҳамма айтганингни қилади. Уни сувда сузишини кўрсанг, эҳ...— Жўрабой ўз «Тулпор»ини таърифлаб кетди.

— Хўтигим фақат сузишда йўқ-да. Бошқа ҳар қанақа ишингизга ярайди!

Улар оғир тошлоқ йўлдан, сойликлар, чакалакзор ва ўтлоқлардан ўтишгач, «ба-бу»лар эшитилиб, сурув-сурув қўйлар кўриниб қолди.

Сой лабидаги чайла олдида турган — олтмиш ёшлардаги, барваста гавдали, хушмўйлов киши — Йўлдошбой ота болаларни очиқ чеҳра билан қарши олди. Жияни Уктамни бағрига босиб, қайта-қайта аҳвол сўради, сўнг Кўпайсин келтирган «вой-воякнинг боласи»ни олибоқ, чайлага кириб

кетди. Бир оз кечиккани учун, нима деб узр сўрашга ҳайрон бўлиб турган Кўпайсин эса унинг кетидан эргашди. У ерда оқ халатли, қорача, паст бўй, юзларида билинар-билинимас сепкил изи бор аёл касал кўраётган эди. Кўзи Кўпайсинга туншаркан:

— Хайрият, вақтида етказиб келдинг, ўғлим, — деб қўйди.

Бу — Кўпайсиннинг ойси — врач Савриниса эди. Кўпайсин келтирган «вой-воякнинг боласи» тўсатдан оғриб қолган чўпонни укол қилишга ишлатиладиган зарур дори экан.

Йўлдошбой ота касалдан бўшагандан кейин, сойда чўмилаётган болаларни чақириб, бошқа чайлада меҳмон қилди. Чўпонларга хуржундаги омонатларини ва газеталарни улашиб бўлгач, Кўпайсин ҳам келди. Йўлдошбой ота, Кўпайсиннинг дастёрликни ўрнига қўяётганини гапириб, мақтаб қолди. Кўпайсин, бу ҳурматли одамнинг мақтовидан севиниб шишиниш ўрнига, қовоғини солиб ўтирар, қорни пиёзнинг лўстидай бўб кетганига қарамай, дастурхонга қўл узатмасди. Бундан Йўлдошбой ота ажабланди.

— Хўш, шоввоз, хомушроқсиз? Қаттиқ ҳоридингизми, дейман-а?

— Й-йўқ, — деди ҳамон турқини ўзгартмасдан Кўпайсин ва бир оз тургач, сабри чидамай сўради. — Бувам қанила, амаки?

— Бувангми? Янги ўтлоқ ахтаргани қир ошиб кетган. Ҳа, соғиндингми?

— Зарур гапим бориди...

— Нима гап эди. Менга айта қол, етказиб қўяман.

Устихон тозалашаётган Жўрабой билан Уктам бир-бирларига қараб, «пиқ» этиб кулиб қўйишди.

— Ҳа, нима гап, шоввозларим? — деди кўзларини маъноли қисиб, мўйловини бураб Йўлдошбой ота.

— Бу боланинг бир арзи бор, — деди Жўрабой кулгидан томоғига овқат тикилиб. — Ўзи айта қолсин. Айтавер тортинмай, Кўпайсин.

Кўпайсин қизариб, дилидагини тилига чиқаришга ийманган ҳолда бўзрайиб турарди.

— Қийналиб кетдинг-а, бола, мен айта қолайми? — деди Уктам ва Кўпайсин «ҳа» дегач, унинг звенога ёзилиш ҳақидаги арзини отага еткази қолди.

— Ия, ҳа, жуда муҳим масала экан, — деди мўйловини тутамлаб Йўлдошбой ота ва ўғлига юзланди. — Сенинг фикринг қандай?

— Биз звенога янги аъзо олишда олдин синаб кўрамиз. Буни ҳам синаб кўрайлик, дедим. Қондамиз шунақа-да. Узингиз ўргатгансиз.

— Тўғри,— деди маъқуллаб ота ва Кўпайсиндан сўради.— Сен нима дейсан, шоввоз?

Кўпайсин: «Тағин нимами синайди?» дегандай Жўрабойга ўқрайди.

— Мунча уккига ўхшаб ўқраясан. Яна бир ишда синаб кўрамиз, дедим-ку, Чидасанг шу!

Иўлдошбой ота, болага ачинаётган бўлса-да, ўглининг бурдини кеткизмаслик учун, Кўпайсинга ялинганнамо маслаҳат берди:

— Шоввоз, биз-ку, сени ишда анча синадик. Энди майли, звеновой ҳам синасалар синай қолсинлар.

Машҳур пахтакор, колхоз парткоми ҳам Жўрабойга ён-босганлиги Кўпайсинга алам қилди ва зарда билан:

— Бўпти, билганини қилсин!— деди-да, овқат емай ўрнидан турди.

— Ҳой, тентак, қаёққа кетдинг, тўхта!— дейишганча, Жўрабой билан Уктам ҳам югургилаб чиқишди...

11

Кун чиқар ёғи тоғларга тирмашиб кетган ям-яшил қир-адирлар.

Қорли чўққилардан эриб тушаётган катта-кичик жилгалар адирлар этагида сой ҳосил қилади-да, офтоб нурларини ўзида жилвалантириб шўх-шўх оқади.

Иссиқда ҳаллослашиб тиллари осилган қўй-эчкиларни чўпонлар «қур-е, қур-е» деб, сойга суғоргани ҳайдаб келиш-япти.

Нарироқда эса оёқлари тушовланган отлар уюри. Жазирамага тоб беролмай қовжирай бошлаган ўтларни кемтиб юришибди. Шулар ичида хўтик ҳам бўлса керак. Кўпайсиннинг қораси кўриняпти ўша ёқда.

— Бекор хафа қилдинг-да, уни. Узи яхши, рой келди экан. Яна дадаси йўқ экан. Нима кераги бориди бунақа қидишни...

— Жўрттага қилдим,— деди Жўрабой бир энлик ҳам шахтидан тушмай.— Бошданоқ интизомга ўргансин деб.

— Интизомга шунақа қўполлик билан ўргатарканми? Ҳали бошқа болаларга ҳам шунақа қилаётган бўлсанг, шўрларни қуриган экан-да, а?

— Улар ўрганиб кетишган.

— Қўполлигинггами?

— Интизомга!

— Раҳмсиз! Ҳозир Кўпайсиндан кечирим сўрайсан!

— Қўйсанг-чи, галати гапларингни,— деди Жўрабой сиртига юқтирмасдан.— Умримда бировдан кечирим сўраган боламасман.

— Биладан, ўзингга етгудай димоғдорсан. Айниқса, дадам орденли пахта устаси, колхоз парткоми деб бурнинг кўтарилиб кетган. Шунақа катта кетаверадиган бўлсанг, бир кун бориб болалар...

— Нима, тутволиб уришармиди? Мени-я?— Жўрабой курашга полвондай кўкрагини кериб қўйди.

— Урса ҳисобми?— деди Уктам, тоғаваччасининг дағаллигидан баттар гижиниб, пешанаси тиришиб.— Емон кўриб қолишади!

— Ва-а!— деди оғзини карнай қилиб Жўрабой.

Уктам Жўранинг билагидан силтаб тўхтатди:

— Жигимга тегавермасдан айт: кечирим сўрайсанми-йўқми?

— Э, ўшандан-а, қўйсанг-чи!

— Шунақами?— деди Уктам буткул авзойи бузилиб ва шартга ўгирилиб, дарё томонга йўл олди.

— Қаёққа, ҳей, оғайни! Ҳей, Уктам! Тўхта!

Уктам қарамай, оёғини унда-мунда қўйиб борарди. Жўрабой етиб олиб, елкасидан тутди.

— Ҳазилми, чинми? Қаёққа?

— Шаҳарга!

Унинг овозидаги қатъиятни сезгач, Жўра баттар шошиб қолди.

— Тойни олмасдан-а?

— Тойнинг бошингда қолсин!

— Арзимаган нарсаса ҳам шунча зардами? Қариндошчилик шунақа бўлди-ми? Қўй-е! Чапақайлигинг йўқ эди-ку, мунақа!

Уктам уни итариб ташлаб, йўлида давом этди. Жўра унинг олдидан тўсиб чиқди-да, маҳкам белидан қучоқлаб олди.

— Бўлди, бурнингни тишла, оғайним, бўлди!— дерди.

— Нима «бўлди»?— деди Уктам, қуюқ қошлари остидан ўқрайганича. У, Жўранинг «Кўпайсиндан кечирим сўрайман», дейишини кутарди.

— Айтганинг,— деб қўйди.

Уктам сал тушди. Индамасдан Жўра билан уюр олдига кетди.

Бу чоғ Кўлайсин хўтигини ўтдан қайириб олиб, эгарлаб бўлган эди.

— Ҳа, нима ҳаракат?

— Қайтишим керак,— деди Кўлайсин, ўз гинасини сездирмасликка тиришиб. Лекин барибир содда қийиқ қўзларининг ич-ичидан алами сезилиб турарди.

— Бирга қайтамиз, шошилма, ука,— деди Жўрабой ўзининг дўр-дўр бўлиб қолган овозини иложи борича юмшатиб.— Бу ерда қизиқ гап бор ҳали. Юр, олдин қорнингни тўйгазиб ол. Дадам чақиряптила.

— Кетаман, почтада кутиб қолишади,— деб Кўлайсин узангига оёқ қўйган эди. Жўра уни куч билан тортиб туширди ва оёгини ерга тегизмай судраганча чайлага олиб кетди.

Уктам эса «Тулпор» шу ердасмикин деб ўтлаб юрган йилқилар уюрини синчиклаб кўздан кечира бошлади. Нарироққа бориб тепаю ўнгирларни қараб чиқди. Негадир той кўринмасди.

Чайлага қайтса, Жўрабой ўзининг шўх, ўйноқи, жийрон қашқасини дастурхонда қолган патир бурдалари билан сийлаяпти. Уктамнинг қишлоқда кечадан бери кўрганлари ҳам бир бўлди-ю, буниси ҳам. Тойнинг ҳар бир ҳаракатига разм солар экан, унинг чиройи очила борар, ичи севинчларга тўларди. Той ҳам буни сезгандай, калта қирқилган думини ликиллатар, гажак бўйинини салом бергандай олдинга эгар, қулоқларини диккайтирганча қашқалик бошини сарак-сарак қиларди. Унинг бутун ҳаракат, қилиқлари Уктамга жуда, жуда чиройли кўришиб кетди. Айниқса, тойнинг олдинги оёқларини навбати билан кўтариб ташлаганча сабрсизлик билан ер тепиниши ва ингичка овозда кишнаши Уктамнинг завқини ошириб юборганди. Назарида той чопишга хумор бўлиб, ўз эгасига: «Тулпоринг елкасига мина қолсанг-чи, бир учириб келай!» деб ёлбораётгандай эди.

— Минақол энди!— деди Уктам, тойнинг лаб-лунжини силаб, қашқасидан қайта-қайта ўпаётган Жўрабойга.

— Мишин ўзингдан,— деди Уктамга муғамбирона кўз қисиб Жўрабой.— «Ширинак» эсингдан чиқдимми?

Дарҳақиқат, бошқа таассуротлар кўпайиб кетиб, «ширинак» шарт, ютқизиғи Уктам хаёлидан кўтарилганди. Шарт-

нинг нозик ва қалтислиги кўз олдига келгач, юраги орқасига тортиб кетди.

— Қани, аввал ўзинг миниб боқ-чи, — деди кўнмай Уктам. Тўғриси, Жўрабойнинг той устида тикка туриб кетишига ишонмасди, тикка туриб аста юргизиши мумкин-у, чоптираман дейиши чиранчоқлик, деб ўйлаганди.

— Ундан кейин бажасан-а, шартингни? Бўпти. Кетдик, қани! — шундай деб, у бир сакрашда той белига минди-ю, «чуҳ, тулпорим!» деганча чоптириб кетди. Текис қирга чиққандан кейин, Жўрабойнинг яйраб-ёйилиб кетганини кўрсангиз: гўё ўзини той устидамас, эртактлардаги учар гиламда сезгандай, тизгинни бўш кўйганича икки қўлини икки ёққа қанотдай ёзиб еларди. Сал ўтгач, Жўрабой яланг оёқларини тойнинг ойнадай ярқироқ ва силлиқ яғринларига қаттиқ тираган ҳолда тикка туриб олди. Олдинига тизгинни икки қўллаб, кейин бир қўллаб тутганча, цирк акробатларидай бемалол кета берди. Той эса эгасининг раўйига қараб тобора елишини тезлатарди. Баъзан йўлида ўйдим-чуқурлар дуч келиб қолса айланиб ўтишга эринибми, неча қадамни битта қилиб сакрарди. Шунда Уктамнинг юраги шув этиб кетар, ёнидаги Кўнайсиннинг елкасига уриб, «кетди!» деб юборарди. Йўқ, Жўрабой салгина чайқалиб, ўзини ўнглаб олардида, яна қилт этмай учиб бораверарди.

Жўрабой, икки чақиримча масофага уч-тўрт марта бориб келгач, «бўлдимми?» деб сўраган эди, Уктам: «Бўлди!» деб қўлини силкитди.

— Қалай? — деди, пишқириб гижинглаб турган, совундай кўлириб кетган тойдан тушиб Жўрабой.

Уктам астойдил: «Қойил!» деб, унинг қўлини қисди. Кўлайсин эса шунчаки қўл учини узатди — «бу нима бўпти!» дегандай қилиб.

— Қани энди чиқ! — деди Жўрабой жиловини Уктамга тутқизиб.

— Тўхтаб тур, тойнинг сал совусин, — Уктам галга солди. Ҳарна вақт ўтказиб, шартини ўташдан қутулиб қолиш учун бирор баҳона изларди. Барибир тузукроқ баҳона топилмади. Фақат:

— Илгари ҳам от минганман-у, лекин эгари, жилови билан. Ҳозирги яйдовлигида ҳам миниб, сендақа тик юриш мумкин. Бунингчун машқ керак. Озмунча машқ қилмагандирсан ўзинг ҳам-а? — дея олди, холос.

Бу гап билан Жўрабой ўз баҳосини ошгандай сездди, кўкрагини кериб, тилини бир қарич қилди:

— Ундан кўра айтиб қўя қол: «оғайни, сендақа чавандозлик қўлимдан келмайди» деб. Ҳа, бунга юрак керак. Тагин сен учувчи бўламан деб юрибсан. Очигини айт-чи, ўзинг учувчи бўлмоқчимисан, ё артистми?

— Керилаверма! Чавандозлик учун машқ керак. Учувчилик учун бўлса юракдан ташқари илм керак, оғайни, мана бу керак!— Уктам бош бармоғини миясига ишора қилди.

Бу Жўрабойнинг иззат-нафсига тегиб:

— Трактор ҳайдашни ўрганиш учун-чи?— деди писанда билан.

— Унга ҳам мия, илм керак, албатта,— деди Уктам, оғайнисининг кўнглидагини топиб.

— Ундай бўлса бўпти,— деди Жўрабой амалий таклифга ўтиб.— Минасанми-йўқми?

— Албатта, минаман,— деди у туфлисини ечиб, жиловга қўл узатар экан. Кейин дадиллик учун тойнинг лаб-лунжини худди эгасидай силаб-сийпаб қўйди.

— Хўп, омадингни берсин,— Жўрабой Уктамнинг оёғидан кўтариб юборди. Сўнг, тойнинг ёлини силаб-эркалади.— Ҳушёр бўл, Тулпорим. Елкангда азиз меҳмон бор, уни соғобориб-соғ олиб кел. Қани, чуҳ!..

Жўрабойнинг катта улоқчиларга тақлид қилиб айтган бу «дуо»си Уктамнинг кулгисини қистатди, шу билан бирга унда қандайдир ишонч ва куч туғдиргандай бўлди. У ўзини маҳкам тутиб, тойни йўрғалатиб кетди. Олдинига эвида юриб, кейин тезликни ошира борди ва Жўрабой каби, икки қўли билан тизгинни тортиб ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, юраги бетламади.

— Ҳа, қўрқма, азод туравер ўрнингдан!— деб далда бера бошлади бу ёқдан Жўрабой.

Уктам бутун кучини йиғиб энди кўтарилган ҳам эдики, оёғи тойнинг силлиқ яғринидан сирғилиб, яна ўтириб қолди. Шунда, у биринчи марта самолётда учгандаги ҳолатига тушиб, юраги шув этиб кетди. Жўрабой:

— Бўшашма латтадай, ҳа, бошқатдан!— деб бақирди.

Уктам яна таваккал қилди: роз туриб бир неча қадамгача олиб борди-ю, кейин тўсатдан умбалоқ ошиб тушди. Той ҳам ўзи қилган ишдан чўчигандай шартта тўхтаб, Уктам қарши-сида бош экканча туриб қолди. Капалаги учган Жўрабой би-

лан Кўпайсин югуриб боришди. Хайриятки, Уктам сочилиб ётган қий устига тушибди. Уни йиқилган полвондай кўтариб қўйишди. Уктамнинг болдири хиёл қирилибди.

— Шунақа экан, нима қилардинг ботирлик кўрсатиб!— деб қўйди.

— Бемалол кетардим-у, тойнинг қурғур шўхлик қилиб учуриб юборди-да,— деди сирбой бергиси келмай Уктам.

Жўрабой ҳам оғайнисини юпатиш пайида айбни тойга ағдара қолди:

— Шўхликка шўх, асов ўлгур! Узимни ҳам олдинига неча марта юмалатган, пешанамни гурра ҳам қилган, мана ўрни...

У ачишаётган болдирини силаганча хаёл суриб ўтираркан, Кўпайсин Жўрадан сўраб ўтирмаёқ, ирғиб, қашқа той устига миниб олди-да, уни чоптира кетди. Икки оғайнининг кўзларини ўйнатиб, у той устида ажойиб муаллақ ўйинлар кўрсатди: тез-тез ўрнидан туриб ўтирар, бир ўнг ёққа-бир чап ёққа ўгирилиб олар, гоҳ чалқанча ётиб, гоҳ той устига оёғи илинган ҳолда, ушоқ гавдасини настига улоқдай осилтириб кетарди.

— Вой, қурғур-е, уста экан-ку!— деди оёғининг оғриғини унутиб Уктам.

— Балонинг ўқи экан!— деб тан берди Жўрабой ҳам ва чапак чалиб, Кўпайсинни тўхтатди.— Бўлди, бўлди. Уста чавандоз чиқдинг!...

— Охирги синовдан ҳам дуруст ўтдинг деявер!— деди Уктам, боланинг кўнглини кўтариб.— Молодес, Кўпайсин!

Жўра мийиғида кулди. Бу, унинг тан бергани эди. Кўпайсиннинг рангига қон югуриб, чеҳраси очилиб кетди.

Кун чошгоҳдан оғиб қолганди. Уктам қайтишга чоғланди. Жўрабой, бугун яйловда қолиб кечаси бўрсиқ овига чиқамиз, деб шунча қизиқтирса ҳам кўнмади. Тоғаси билан хайрлашмоқчи бўлди. Йўлдошбой ота чўпонлар билан қўйлар орасида экан.

Икки оғайни қўйлар оралаб боришди-да, ота билан хайрлашиб, тойга рухсат олиб чиқишди. Йўлдошбой ота, Уктамнинг бунчалик тез қайтишидан ранжиди, ундан яна келиши, уйдагиларни ҳам, албатта, қовун сайилига бошлаб келишига ваъда олиб қолди...

Роҳат амма болаларнинг яйловдан дарров қайтганидан ҳайратга тушди. Айниқса, Уктамнинг хиёл оқсоқланаётганини кўриб, хавотири ошди.

— Тинчликми, болаларим? Нима бўлди? Вой шўримга шўрва тўкилсин!— югура келиб Уктамнинг оёғига ёпишди. Болдири қирилиб, қон талашганини кўриб, капалаги учди. Подадан «мў-мў»лаб қайтган сигир-бузоқни оғилхонага олиб кираётган қизига қичқирди.— Гулнор, югуриб бериб дўхтир опангдан дори опкелгин!

Жўрабой, «дўхтир опа яйловда касал кўриб юрибди» дегач, Роҳат амма югура-ела шўр пахта тайёрлади-да, ярага бойлаб қўйди. Уктамнинг ҳозир кетмоқчи эканини билиб, нақ жиғибийрони чиқди.

— Ахир шунақаям бўладими? Икки кун бўлмасдан зерикдингми? Жўра, нега ўртоғингни зериктириб қўйдинг?

«Ўзидан сўранг» дегандек, ишшайганча турган Жўрабой ўрнига Уктам жавоб бериб:

— Зерикиш қайда, амма!— Бугун қайтмаса уйдагилар хавотир олишлигини айтиб, қатъий рухсат сўради.

— Ҳа, айтмоқчи, бедана палов нима бўлади?— деди Жўрабой ва синглисига буюрди.— Беданаларни опчиқ, пих қиламиз.

— Хотиржам бўлинг, алақачон пих қилиб туз-зиралаб қўйганмиз.

— Ош едирмасдан ҳеч ёққа кеткизмайман, хомтама бўма, ошнам. Бугун кеч бўп қолди, барибир ётиб кетасан. Бир кеча минг кеча бўлмайди.

Амма ўчоққа ўт ёқишга, Жўрабой томорқадан сабзи-пиёз опчиқиб артишга, Гулнор гурунч ювишга тушиб кетди.

Уктам эса тойни ўзига ром қилиш билан банд бўлди: унинг у ёқ-бу ёғини қашлоғич билан қашлар, ёлларини тарар, эгасига ўхшаб қўлда нон, қанд едирарди. Бу ақлли ҳайвон кўп ўтмай Уктамга анча эл бўлиб қолди. «Мени мингин, бир ўйнатай» дегандай суйкала бошлади. Уктам қизиқиб кетиб, тойни минди-да, далага юрди — тинч, салқин, эркаловчи қишлоқ оқшомининг гаштини суриб қайтди.

Унғача палов дамланиб бўлганди. Бедана паловнинг мазаси Уктамнинг оғзида қолди.

Эрта билан Уктам турганда, Жўрабой тойни худди улоққа жўнайдигандай безаб, тахт қилиб қўйганди: сариқ ипак

билан юлдузлар шакли тикилган шокила адрас ёпиқ, қоши суякдан ўйиб нақшланган пишиқ, жажжи эгар урилиб, янги-гина, жимжимадор, мунчоқли жабдуқлар тақилган эди. Тулпор ўз номига муносиб, кўрганнинг кўзини ўйнатадиган даражада чақнаб кетганди...

Жўрабойнинг ўз тойи билан хайрлашуви қийин бўлди. Ҳали у ёғига-ҳали бу ёғига ўтиб, эгар-жабдуқларини худди ўзи ҳам биринчи марта кўраётгандай ҳавас билан кўздан кечирар, ёлларини силаб, чиройли бўйнига осилиб, яғринларини шапатилаб эркалар, ҳатто кителининг енгига тойнинг оғиз-бурунларини артиб-суртиб қўярди. Икки йилдан бери ёнидан ажратмай боқиб, биринчи марта бошқага ишониб топшириши, узоқ сафарга жўнатиб юбориши ҳам шу эди-да.

— Бўпти, раҳмат,— деди Уктам, хайрлашмоқчи бўлиб.

— Тўхтаб тур,— деди Жўрабой ниманидир эслаб ва иккита катта боғ беда келтириб, чилвир билан эгар орқасига чандиб боғлади. Кейин айвон қозигидаги бўрсиқ терисини опкелиб, амма ҳар нарса жойлаган гилам хуржунга тиқиштирди.

— Ҳей, бу нима қилганинг ўзи?— ажабланди Уктам.

— Қўявер. Кечаси яйловда қолганингда албатта бўрсиқ овлаб, сенга совға қилардим. Қишлоқ жойдан қуруқ кетма!

— Ҳа, кўз-кўз учун, дегин?— деди Уктам.

«Бунақаси кетмайди бизга» деб терини қайтариб бермоқчи бўлди-ю, тагин ўйлаб қолди: «Балким, бўрсиқ ролида фойдаланишга керак бўб қолар».

Икки оғайни ачомлашиб олгандан сўнг, Уктам гижинглаб, депсиниб турган тойга минди. Роҳат амма унга:

— Туп-туп, укам, кўз тегмасин. Узинг ҳам қарчиғай бўлиб кетдинг куёвларга ўхшаб. Хосият эгачим раҳматлик шу бўйгинангни кўрганда...— деб хўнграб юборай деди. Узини аранг босиб, бурнини артди-да, Гулнорга имлаб, девор ковагидан исириқ олдириди. Хокандозга солиб тутатиб, той атрофидан айлантириб чиқди.— Илоё назар-нафасдан, ёмон кўзу ёмон кундан ўз паноҳида сақласин...

Жўра эшиккача жиловдан тутиб чиқди. Яна бир марта «Тулпор»ни юз-кўзидан силади, оғзига бир бўлак қанд тикди. Кейин чўнтагидаги бир бўлак қандни, йўлда керак бўб қолар, деб Уктамга узатди.

— «Тулпор»имни қачон опкеласан энди?

— Бугун йигирма иккинчи июнь, якшанба,— деди бир оз ўйланиб Уктам.— Келгуси шу бугун қайтади «Тулпор»инг.

— Бўпти, ўша келганинда овни катта қиламиз,— деб хайрлашди Жўрабой. «Тулпор» ҳам хайр дегандай бир кишнаб йўлга тушаркан, кетидан Жўрабой анча ергача эргашиб, тойга сўзлаб борди.— Омон бўл, жон тойчоғим. Сени тоғаваччамга ишониб топширдим. Уни қийнама, айтганини қил...

...Той ўзига таниш қишлоқ йўлларидан жуда текис йўрғалаб борди. «Шу кетиши бўлса уйга тинчгина етиб оламан», хурсанд бўлиб, кўнглидан ўтказди Уктам. Бироқ хурсандчилиги узоққа чўзилмади. Катта йўлга етай деганда, яқин ердан, паровознинг қулоқни қоматга келтирадиган қичқирғи эшитилди-ю, той бирдан ҳуркиб қочди. Уктамнинг паққа учиб кетишига оз қолди. Бирпас жиловни тортиб турди. «Така-тум»ига олиб поезд ўтиб кетгачгина, аста-секин катта кўчага чиқди.

Йўлнинг бу ёғида безовталиқ бошланди. Унда-мунда машина ё мотоцикл ўтиб қолса, той ҳуркиб, Уктамни қулатиб қочғудай бўларди. Уктам, тойнинг феълини энди тузуккина билиб қолгани учун ҳар дақиқада ўнг-сўлига аланглаб, узоқдаги поезд ё машинанинг шарпасига сергаклик билан қулоқ солиб борарди. Улар яқинлашиб келганда эса, тойни холироқ ерга ҳайдаб жиловини маҳкам ушлаб турарди.

У анча қийинчилик билан шаҳарга етиб келди. Ўз маҳалласига кириб бориш учун икки йўл бор эди: бири Самарқанд Дарвозадан, иккинчиси Бешёғочдан. Негадир кўнгли иккинчисига тортди. Безатилган жийрон тойда гавжум ердан ўтиб бориш ўзига қизиқроқ кўринди, шекилли. Аммо Бешёғочга келганда, ҳангоманинг зўри чиқди. Бир ёқдан юк машинаси, бир ёқдан кўнғироғини жингиллатиб трамвай келди-ю, тойнинг эсхонаси ўйнаб кетди. У жиловини узиб, Уктамни тош йўлга «алла» қилганича, қочиб қолди. Бугун дам олиш куни бўлгани учун гузарда қатнов кўп эди. Уктам, яра оёғининг баттар зарб егани, юз-кўзлари тупроққа беланганига қарамай, той кетидан қувди, қани етолса! Одамлар бақриб-чақиришган, ёш болалар дод солиб чирқирашган, машина, аравалар тўхтаб, трамвайни тўсиб қўйган эди. Битта асов той шунча ғалвага сабабчи бўлишини ўйламаган Уктам, югуравериш эсанкираб кетди. Одамлар ҳай-ҳанносидан баттар чўчиган той эса, кўча қолиб, ўзини йўлкага урар ва бундан халта кўтарган халтасини, сават кўтарган саватини ташлаб қочарди. Қимларнингдир бозорга обораётган гилос, ўриги кўча билан битта бўлиб-тупроққа қоришди, кимнингдир

қаттиқ тўла хурмачаси шарақлаб ер парчин бўлди. Икки милиционер худди ўғри тутгандай, Уктамнинг кифтидан маҳкам ушлаб олди. Бир неча довюррак йигит арқондан бўгов ташлаб, тойни тутиб келишди. Уктам билан той милиция идорасига олиб кетилди. Тойни ҳовлига бойлаб, хонага кирган икки милиционер ўз бошлиғига кўчада бўлган ҳодисани ипидан игнасигача айтиб берди. Шундан сўнг бошлиқ Уктамга:

— Хўш, йигитча, ҳормасинлар?— деди, олдига қоғоз-қалам қўйиб.

Бошлиқ, Уктамнинг исм-фамилияси, уй адреси, мактаби-ю, вазифасигача ёзиб олгач, қаердан келаётгани ва қаерга кетаётганини суриштирди. Навбат той кимникилиги ва қаердан олинганлиги устига келди. Бошлиқнинг кейинги сўроғи, худди «тойни қаердан ўмариб келяпсан» дегандай эшитилди. Уктам ҳаяжонланди, тойни Тўқойдаги қариндошиникидан олиб келаётганини айтаркан, ўзини босолмай жеркиб юборди. Бошлиқ ўз олдидаги совуброқ қолган чойдан бир пиёла узатиб:

— Сал ўпкангизни босиб олинг, йигитча. Қаерда ўтирганингизни унутманг,— деди пўписанамо қилиб. Сўнг, қариндошининг аниқ адресини сўради.

Уктам тоғаси турган қишлоқдаги колхознинг номини билиб олмаган экан. Бу ҳам бошлиқнинг гумонини оширди:

— Агар колхознинг номини айтиб беролмасангиз, тойни олиб қолишга мажбурмиз,— деб Уктамни қўрқитиб юборди.

Уктам, бўмаса билиб келай, рухсат беринг, демоқчи эди, гапи оғзида қолди. Телефон қаттиқ жиринглаб, бошлиқ трубкани олди.

— Алло... мен... ўртоқ... А-а?.. Чегарада?.. Йўғ-ей... Хўб, ўртоқ... ҳозир!..— деди-ю, гўё жуда даҳшатли бир хабарни эшитгандай ўрнидан ирғиб турди. Унинг ранги қум ўчиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетганди. Юқори идорага чақиршиаётганини айтиб, Уктамни сўроқ қилишни ҳалиги тутиб келган милиционернинг мўйловдорига топширди-да, тез чиқиб кетди.

Мўйловдор милиционер бошлиқнинг ўрнига ўтиб ўтирди-да, гапни қисқа, лекин жуда болохонадор қилиб:

— Уктам Ботиров, сенинг бу ишинг аҳолининг тинч-осойишталигини бузди, граждандарга моддий зарар етказди. Буни шундайлигича қолдиrolмаймиз, акт тузамиз, мактабингга ва ота-онангга хабар берамиз,— деди. Кейин актни тузиб, ўқиб берди. Уктамдан тилхат ҳам талаб қилди.

Уктам, нима бўлсаям тезроқ қутулиб, тойни эсон-омон

олиб кетсам бўлди, деб ҳар бир буйруққа сўзсиз итоат этарди. Аммо тилхатни нима деб ёзишни билмасди.

— Қани, ёз,— деди қоғоз, қалам бериб милиционер ва ўзи айтиб турди.— Менким, фалон мактаб (номерини кўрсат) пионер вожатийси Уктам Ботиров, 1941 йил 22 июнь куни...— У кўчада бўлган ҳодиса ва етказилган зарарни айтиб ёздиргач, кетига тиркади:— Мен бундан кейин асов от миниб ёки бошқа ноўрин ҳаракат қилиб кўча тартиб-қоидаларига... Ёздингми, Ботиров? Хўш... ҳамда граждан аҳолининг тинчлигига путур еткизмайман... Тўғри ёздингми, Ботиров, қани...— милиционер хатга кўз югуртиб, ўзича хато топган бўлди.— Нега «от»ни «той» ёздинг? Ҳа, муғамбир!

— Той-ку ўзи, энди уч ёшга кирди, амаки!

— Мен сенга «амаки» эмас, милиция навбатчисиман. Тўғрилаб қўй, гап қайтармай.— Хатни тутила-тутила ўқий бориб, бошқа хато тополмагач,— хатинг хунукроқ экан,— деб қўйди-да, бирдан «путур» сўзига ёпишди.— Нима учун бу сўзни «ф» билан ёзмасдан «п» билан ёздинг?

— Шунақа, амаки... йўқ, кечирасиз, ўртоқ милиция навбатчиси! «Фабрика»даги «ф» биланмас, «пахта»даги «п» билан... «Имло қоидаси»да шундай кўрсатилган. Ишонмасангиз...

— Бўлди, бўлди, ўзингга етгудай маҳмадана кўринадан-а, Ботиров. Қани, имзо чек, тушунарли қилиб... Билиб қўй, агар бундай ҳодиса яна қайтарилса, ишинг чатоқ бўлади,— деб қўли билан яниб қўйди.— Кейин навбатчи ҳовлига чиқди. Кетидан йўлакда қолган хуржунни кўтариб Уктам ҳам чиқаркан, эгам қамалиб қолмадими, дегандай бесаранжом ер тепиниб турган той хурсандликдан кишнаб юборди. Энди қоғози хиёл очилган милиционер бошини чайқаб, тойга ҳавас билан тикилди:

— Таниганини қара-я! Аммо лекин-чи, ўзиям зотлик отнинг боласи экан-да. Оёғидан ўт чақнайди-я. Роса кавалерия боп эканда!— Унинг отга ишқибозлиги ёнаётган кўзларидан аниқ билиниб турарди. Кейин чинданми ё ҳазиллашибми; секин Уктамдан сўраб қўйди.— Сотмайсанми, а? Сотақол яхши пул тўлаб, ўғлимга олиб берардим. Ҳа, кўзинг қиймайди-ми? Майли, ўзингга буюрсин.

Олдинига дўқ-пўписалар билан бошланган тўқнашувнинг кети бўшашиб, оддий муомалага айланиб кетганди. Бу Уктамга кулгили туюлди. Айниқса, қамоқ билан қўрқитган шоп мўйловли, серзарда милиционернинг тойга харидор бўлиши ҳеч ақлга сизмасди.

Ўқтам уйи томон қайтаркан, юзи шувит эди. Милиция идорасида сўроқ бериб, изза бўлгани устига одамлар ҳам, «От миниш қўлингдан келмас экан, нима қилардинг миниб, ношуд!» дейишаётгандай эди. У, ори келганидан, ўзини пасткамроққа олиб, жин кўчалар орқали маҳалласига ўтди. Уйига келса, эшик қулф. Нариги кўчадан бака-банг чирманда овози эшитиларди. Ўқтам тойни чорвоққа бойлади. Томма-том ошиб ўз уйига тушди. Ювиниб, кийимини ўзгартиб, чирманда эшитилаётган томонга юрди.

Юлдузларникида бешик тўйи бошланаётган эди.

Ҳозиргина эшикка келиб тўхтаган қўқон аравадан хотин-қизлар «қий-чув» кўтаришиб, қўш бешикни туширишди. Қўш бешикни қўш дастурхончи бошларига қўйиб, алла айтишиб, ҳовлига киришди.

Биринчиси:

Ўрик ёғоч бешигинг, алла,
Ўргилиб кетсин онанг, алла,
Тут ёғочдан бешигинг, алла,
Термулиб ўтсин онанг, алла.

Иккинчиси:

Мен сени алла қилай, алла,
Кўтариб катта қилай, алла.
Алла жоннинг роҳати, алла,
Уйқу кўзининг қуввати, алла.

Қўпчилиқ:

Қора кўзим, алла
Ширин сўзим, алла.

Бугун ўзини жуда тетик тутиб, хотинлар орасида очилиб-сочилиб юрган Тўти буви аллани илиб, хониш қила кетди:

Қизил гулнинг шоҳида, алла,
Ғунчамисан, нормисан, алла,
Мунглиғ онанг бахтига, алла,
Қўзичоғим бормисан, алла.

Мен сени алла қилай, алла,
Кўтариб катта қилай, алла,
Кўтариб катта қилиб, алла,
Ўқитиб мулло қилай, алла..

Қўпчилиқ:

Қора кўзим алла,
Ширин сўзим, алла.

Алла хонишига мослаб қиз-жувонлар ўйин тушиб, бешиклар атрофидан гир-гир айлана бошлашди.

Чапак чалиб алла тинглаётганларнинг кўзлари шамалоғдай безатилган бешикларда. Фотима-Зухраларнинг бувижони қилиб келган иккала бешикнинг безаклари бир хилда: беқасам гаврапўш, гаврапўшга илинган жажжи қўйлакчалар, рўмолчаю қаллоқчалар, духоба тумору кўзмунчоқлар, сариқ жез кўнғироқчалару қўғирчоқларгача...

Шу пайт сурнайчи билан чирмандачи ўз баччасини ўртага туширди. Чақалоқларнинг бувиси, унинг кетидан амма-холаси ҳаводорга бачча бошидан пул ўгиришди. Кетидан патнисда ёнгоқ, туршаклар келтириб, айвон лабига қўйилган бешиклар устидан сочишди. Каттаю кичик қий-чув қилишган, бир-бирларини туртиб-итаришган ҳолда талаш-талаш қилиб, сочқи теришга тушишди.

Чақалоқларнинг дадаси Умаржон ака дастурхончилар, ноғорачилар чаккасига қоғоз пул қистириб, бир қисм танга-чақани бешиклар устига сочди. Шунда Тўти буви, хотинлардан ўзини четга олаётган Умаржон аканинг қийқчасидан юлқилаб, уни бачча ёнига тортди.

— Э холамоий, қўйсангиз-чи! Шунча ёш-яланг турганда бизга ўйинни ким қўйибди!— деб Умаржон ака тихирлик қиларкан, Тўти буви:

— Сизга нима бўпти, айланай, ҳали ўн гулингиздан бир гулингиз очилгани йўқ!— деб, унинг калта қирқилган соқолдан силаб қўйиб, ҳаммани кулдирди.— Бунақа қўшалоқ холвани пешанаси ярқираганга беради. Ҳа, кўҳлик толиҳимдан ўргулай, деб мундоқ қулочни кераверинг!— Тўти бувининг ўзи қизиқчиликка Умаржоннинг қўлларини паста-баланд қилиб, ҳаракатга солди.

Тўйбошиликка берилиб кетган бувисини холи топиб сўзлашолмай, Уктам бир чеккада турарди. Шовқин-сурон кўтаришиб кирган Зафар, Холдор, Ҳасан, Муяссарлар Уктамга дуч келибоқ, уни қуршаб олишди. Қишлоқдан қачон келгани, той топдими-йўқми эканини суриштира кетишди. Уктам «ҳамма нарса жойида» деди-ю, у ёғини айтиб улгурмади. Чирманда, сурнай авжига чиқиб гапни-гапга қовуштирамай қўйган эди. Уктам эндигина бувисининг кўзига чалинди-ю, ўзини унинг бағрига отди. Аммо хотинлар Тўти бувини ўз невараси билан бемалол гаплашгани қўйишмади, даврага тортқилаб кетишди. Кампирни, энди ўйинга тузукроқ киришган Умаржон ўз олдига имлаб чақирмоқда эди. Тўти буви унинг мақсадини

тушуниб қаршисига пилдираб борди ва энликкиёа қилиб ўс-ма қўйилган қошини учирган, кўзларини ўйнатган ҳолда муқом қилаверди. Унга сари Умаржон ака ҳам қизишиб қош-кўзларини қоқиб, қулочларини кериб, гир-гир даврани айланарди. Уларнинг ҳаракатига ҳамма қойил бўлиб қийқирар, чапак чаларди.

Туққан хотин — Ҳуриниса эса шу вақтда расм бўлган қарга шойи кўйлак кийиб, бешиклар ёнида икки чақалоқни икки қўлига олиб ўтираркан, суйган онахони Тўти бувиға кўзини қисиб, имо қиларди. Чамаси, у эрининг азбаройи шод-хурамликни ичига ситдиролмай, очилиб-сочишиб, ортиқча бачканалашиб кетганидан ийманмоқда эди.

Тўти буви кўзига шўхроқ кўринган қизни, йигитни кетма-кет ўйинга тортарди. Уктам, ўз бувисининг ана шундай тўй-томошаларға файз киритиб юришини, қўни-қўшнилар хизматига балогардон туришлигини биларди. Бугунгиси айниқса ошиб тушгани, бувисининг ҳар галдагидан кўра вақти чоғлигини кўриб яйраб кетди! Ўзининг ҳам ўйнагиси келиб давраға яқинлашди. Дастлаб кўзига дуч келган Муяссар, Юлдузларни ўйинға тортди, ўзи қўшилишди. Тўти буви эса невараларини ҳаммага кўз-кўз қилиб, терисига ситмай ял-ял ёнарди, алла айтиб жўр бўларди:

Сенға қўйдим яхши от, алла,
Яхши ниятдир мурод, алла,
Юрту элга суясанг, алла,
Сенға бўлғуси қанот, алла...

Алла орасида гоҳо:

— Ҳа, шўх-шўх бўлсин, бўшашманглар, барака топкурлар! — деб ўйинчи ва чоғучиларнинг юракларига ўт ёқарди. Чақалоқларни биринчи бор бешикка солиш олдидан нон олиб қочиб одати бор. Бу, сал олдинроқ, чақалоқларнинг чилласи чиқмасдан бўлиб ўтган эди. Аммо кимлардир ўша одатни кўпчилик ўртасида қайтаргиси келиб қолди. Иккита кулчани икки чеккасида чақалоқларнинг онасига «табаррук» қилиб тишлатишди-да, болаларға узатишди. Болалар уни олиб қочишди. Йўл-йўлакай уларни хотин-халажлар тутиб олишар ва «мен ҳам ризқли бўлай» деб, табаррук нонға чанг солишарди. Икки кулча бир зумдаёқ қўлма-қўл ўтиб, бир бурдадан бўб кетди.

Ана шундай шодиёна, зиёфат, ўйин-кулги авжға миниб турганда, эшикдан харсиллаб-гурсиллаган, қийшиқ ҳассаси-

ни унда-мунда қўйиб дўқиллатган Жаҳон ойи кириб келди. Паранжисини бошидан олиб улоқтирди-ю, кенг енгги билан бақбақасидан томаётган терни арта-арта, «ё обло, ўзинг па-ноҳингда сақла!» деганча, айвон лабига таппа ўтирди.

— Вой, бормисиз, эшон ойи! Қўшничилик ҳам шунақа бўладими, қаёқларда қолдингиз? Қани, тўрга ўтинг!— деб хотинлар унга яқинлашишди.

— Вой, айланайлар, сўраманглар,— деди энтика-энтика Жаҳон ойи.— Бир қариндошимникида келин чарларда эдим. Энди мохораси ичилиб, ҳали тўққиз-тўққизини тортгунча йўқ эди. Совуқ хабар келди-ю, десангиз, ширин-шакар таом-лари заҳар-заққум бўлиб, томоқдан ўтмай, чарлари ҳам ора йўлда қолди. Келаётиб, сизларшикидан чувир-чувирни эшит-дим-у, кўнглимга ҳеч нарса сиғмасаям, бирров кириб ўтай дедим...

— Нима бўпти, ўзи? Қанақа совуқ хабар, эшон ойи?

— Вой, эшитганларинг йўқми, гафлат босиб? Катта уруш бошланибди-ку ахир!..

— Нафасингизни иссиқроқ қилинг, эшон буви! Қанақа уруш?!

— Гирмон деган бир дажжол бостириб кирибди-ку чега-рамизга!..

Уйи кулгини тўхтатиб, ҳамма ҳангу манг бўлиб қолди..

ИККИНЧИ ҚИСМ

13

Хамма, қоққан қозикдай қотиб, бор диққатини радиокарнайга қаратган эди. Чанг босган, лаганчадай қоп-қора карнайча ичига гүё бутун олам сигиб, одамларнинг ҳаёт-мамоти жо бўлиб тургандай эди. Одамлар дикторнинг ҳар бир сўзини уқиб, мияда сақлаб қолиш учун қилт этмай, нафасларини ичларига ютиб туришарди.

Ахборот юртимиз осмонида ногаҳон пайдо бўлган даҳшатли момақалдироқдан дарак берарди-ку, аммо бу момақалдироқнинг ўткинчи эканлигини билдириб, одамларни тоқатли, бардошли бўлишга ундарди. Радионинг ҳар бир хабарини эшитиш билан одамларнинг кўз ўнгиде янгидан-янги фожиали манзара ясов тортарди: бомбалар остида ёнган қишлоқ, шаҳарлар, қирилаётган одамлар, ота-онасидан бемаҳал жудо бўлаётган гўдаклар, фарёд-фигонлар...

Ўқтам айвондаги карнайни ўзи ётадиган супа тепасидаги беҳига келтириб ўрнатгандан бошлаб, унинг ёнидан қўшниллар аримай қолди. (Бу кўчадаги бошқа хонадонларда радио йўқ эди.)

Дастлабки соатларда одамлар бу шум хабарни ақлларига сиздирилмадилар. Ҳамманинг ҳаракати, сўзи ва кўзида ҳаяжон, таҳлика, «нега шундай бўлди?..»— деган савол.

Ҳар дам очиқ, шушчақчақ муомаласи билан ёш-яланг кўнглига чироқ ёқадиган Тўти бувининг ҳам дили хуфтон.

— Вой, тавба,— дейди у ёқасини ушлаб,— бу Гитлер деган уйнинг куйгур қандоқ ноинсоф, газанда экан-а. Ҳамманинг ширин ошига заҳар солса, ноҳақдан-ноҳақ қон тўкса! Ахир бегуноҳ кишиларнинг ёстиғини қуритиш, норасидалар-

ни ота-онасиз қолдириб чирқиратишга қандоқ ҳадди сиғди, болаларнинг уволига қолгурни. Нега шундоқ бўла қолди-а?..

Бу саволга ким аниқроқ жавоб бериши мумкин? Биринчи дақиқалардаёқ Рустамжон эсига тушди. (Оғир кунда дарров яқинингни эслар экансан).

— Бу хунук хабарни эшитдимикин адажоннинг?— дейди Тўти буви Уктамга хавотирли боқиб.— Эшитган бўлса не аҳволга тушдийкин? Қачон қайтаркин лочиним?..

Уктам бувисининг овозида ва кўзида ҳеч қачон кўрилмаган бир ташвиш, безовталиқ туйиб, қўрқиб кетди. Бувисини бирон нарса деб юпатгиси келди-ю, сўз тополмади. Унинг ўзини ҳам қандайдир ҳадик чулғади. Худди шундай ҳолат болаларда ҳам кўрина бошлади. Кечадан бери Уктамникига болалар уч-тўрт марта келишди. Уларнинг бирдан-бир қизиққани урушда нималар бўлаётганини билиш. Уктамдан улар сўнгги хабарларни эшитиб олишар, баъзан биргаллашиб радио тинглашарди-да, кейин уйларига чиқиб, эшитганларини ота-оналарига айтиб беришарди. Уктамнинг даладан қайтишини қанчалик сабрсиз кутган болалар бешиқ тўйида уни ўраб олиб, саволлар ёғдиришган эди. Уктам ҳам далада кўрган-кечирганларининг ҳаммасини ҳикоя қилиб бермоқчи бўлганди: бедана ови, ширинак, дарёни кечиб ўтиш, яйлов манзараси, одамлар, ажойиб пойга, той миниб қишлоқдан қайтишдаги ҳангомагача... Буларнинг ҳаммаси болаларда катта қизиқиш туғдиришига ишонган эди у. Қарабсизки, шунча қизиқ ҳикоялар унутилди. Унутилмаса ҳам вақтинча хаёлдан кўтарилди. Ҳатто, кўрган кишининг оғзи очилиб қоладиган жийрон тойчага қайрилиб қаровчи йўқ. Энди болаликнинг одатдаги шовқин-сурони, тўполоқ, ҳовлиқиш, тортишиб-талашиш ўрнини хомушлиқ, нимадандир ҳадиксираш, бир-бирига термилиб, алланарсани кутиш эгаллаганди. Катталардаги безовталиқ ва ҳаяжон шундоққина болаларга кўчганди. Кутилмаган бу ўзгариш Уктамга аввал ғалати, жуда ғайри-табiiй кўринди. Кейин у бирдан қўрқиб кетди: ахир болаларни шу аҳволда — саросимада қолдириш, ўйлатиб, кўнгилларини чўқдириб қўйиш мумкинми?

Уктам ўйлаб ўйига етолмасди. Чорвоқдаги ишлар тўхтаб қолган: ҳужра ремонтга киришилмаган, қазила бошлаган ҳовузча, ариқчалар чала ётибди. Ҳамма ёқ увин-тўда. Томоша репетицияси ўз-ўзидан тўхтаган. Кечадан буён Зафардан дарак йўқ. Зафар буваси билан янги шаҳардаги марказий почтага борибди. Акаси Сафарга телеграмма беришибди.

Бундан икки йил бурун Қизил Армия сафига чақирилган акаси мамлакатнинг ғарбий чегарасида хизмат қиларкан. Хизмат вақти тугаб, шу кунларда келишини кутишаётган экан. Буvasи: «Акагинанг шундоққина уруш бошланган жойда-я. Бало-қазодан худо ўзи асрасин-да ёш жонини...» деб ғам чекаётганмиш. Ранг кўр-қол сўр дегандай, Уктам Зафарга иш ҳақида бир нараса деёлмай турувди, Зафарнинг ўзи гап очди:

— Тўғарагимиз энди ишламайдими, Уктам ака?

— Нима учун?— Уктам ҳайратга тушди.— Кимдан чиқди бу?

Зафар саволни беришга бериб қўйиб, тили тутилди — жавобига қийналди. Зафар, эрта билан пақирда қатиқ кўтариб кетаётган Умрини кўрганди. «Тағин қаёққа кетаётибсан. Ниқобларни тез тикиб, чорвоққа чиққин, репетиция сенга қараб қолди», деса, Умри лабини буриб: «Энди репетиция бўлармиди. Чорвоқ ёпилармиш-у!» деди. Умрига дадаси шунақа деганмиш.

— Шунақами? Ҳожи амакининг навбатдаги иғвоси бу! Умрини бу ёқдан совутиш учун айтган. Ҳамма уруш ташвишига тушди, мажлисдаги гаплар унутилди, чорвоқ ўзимга қолди, деб ўйлаган Ҳожи амаки. Хомтама бўлмай қўя қолсин. Эртага ҳаммани чорвоққа тўплайсан, ишни давом эттирамиз...

Эртаси Уктам анча уриниб, болаларнинг ярмичасини аранг тўплади. Барибир репетицияни бошлашнинг иложи бўлмади. Кейин Чорвоққа ариқ очиш учун уриниб кўрди. Лекин иш унавермади. Болаларда олдинги ғайрат, интилиш кўринмади.

Шундан сўнг Уктамнинг ғами яна ортди. Ўзини болаларга бошчилик қилиш қўлидан келмайдиган ўта ношуд, уқувсиздай сездди.

Уктам дадасини зориқиб кута бошлади.

Ана шунақанги ғалва-ташвишга тўлган кунларнинг биринда район ҳарбий комиссариатидан Рустам Ботиров номига повестка келди: унда «бизга учрашиб кетинг», дейилибди.

Уйда безовталиқ кучайди. Тиқ этса эшикка қараб Рустамжонни кутишди. Икки кундан кейин Тўти буви ва Раҳбархоннинг маслаҳати билан Уктам ҳарбий комиссариатга борди, дадасининг қурилишга командировка қилинганини айтди. Комиссариатдагилар: «Повесткани ушлаб ўтириш керак эмас. Ботиров запасадаги командир, инженер, урушга ҳам

бунақа одам зарур. Қаерда бўлса ҳам чақиртириш керак», дейишди. Уктам бу гапни дадасининг идорасига бориб айтган эди, улар ортиқча парво қилишмади. «Сабр қилиб туринглар, ортами-индин келиб қолади».

Яна икки кун кутишгандан сўнг, уйдагиларнинг хавотири ошди. Тагин ҳарбий комиссариатдан гап тегиб қолса, Рустамжон: «Нега вақтида билдирмадинглар», деб хафа бўлмасни, деган андишага ҳам боришди. Уктам дадасининг олдига бормоқчи бўлди.

Уктам билан Холдор «Тешик тоғ» қайдасан, деб энди йўлга чиқишган ҳам эдики, бир одам билан Рустамжоннинг ўзи мотоциклда келиб қолди. Рустамжон орқага мингашган, соқоллари ўсиб, ранги-рўйи таниб бўлмас даражага келган эди. Уни кўрибоқ, уйдагилар қўрқиб кетишди.

— Вой, болам, сенга нима бўлди-е? — деди ўғлини бағрига босиб Тўти буви. — Қаерда эдинг ўзинг? Ҳов у кунни, «борган жойим роҳатижон, курорт жой», деб мақтанган эдинг-ку. Нима, тобинг қочиб қолдимиз?

Рустамжон ишда чарчагани, йўл ҳам чаққанини сабаб қилиб кўрсатди. Бироқ, сўзларидан, киртайган кўзларидан унинг анча азоб тортиб, қолдан тойганлиги билиниб турарди. Рустамжоннинг ҳамроҳи — юзлари ялпоқ, бурни пучуқ, кўзи қийиқ, қоқоқ башара йигит Уктам билан танишгач, унинг кулобига сёкин: «Укам, билиб қўй, отанг бир ўлимдан қолди-да, сенларни бахтингга...» деб қўйди. Буни Холдор ҳам эшитди. Ҳар иккови «Тешик тоғ»да нима бўлган экан, деб қаттиқ қизиқишди. Рустамжон меҳмон билан супага чиқиб ўтиришгач, Уктам чой қўйиб узатаркан, гап очиш учун:

— Ада, «Тешик тоғ»қа бошқа бормайсизми? — деди.

— Тинчлик бўлганда-ку, — деди Рустамжон, кўриб келган жойларидан кўнгил узолмасдан, — сизларни олиб бориб томоша қилдирардим-а.

— У ер қанақа жой ўзи? — деб яна суриштирди Уктам, илгари унча-мунча таърифини эшитган бўлса ҳам. — Узоқми?

— Уч йил бурун тоғ саёҳатига борган эдик-ку... ўша гўзал жойлардан ўтиб борилади.

Уктам билан Холдор бир-бирларига қараб олишди: ҳа, у йўллар чиндан гўзал, серманзара бўлиб, болаларга жуда ёқиб тушган эди. Уркач-ўркач қоялар, қорли чўққилар... Яқинлашган сари тоғ манзараси бойиб, қуюқлашиб борарди: қоялар тепасидаги арчазорлар, ёнғоқзорлар, қайнар булоқ-

лар, пастдаги дарёга шшилган сойлар... Ранг-баранг қушлар наъмаси...

— Ҳув шаршарак эсингиздами, Уктам ака?— деди Холдор тоғ чўққисидан отилиб тушувчи баҳайбат шаршаракни кўз олдига келтириб.

Шаршарак нихоятда ҳайбатли, тўфондай зўр бўлиб, ажойиб кўриниш берарди. Атрофни кучли шов-шувга тўлдириб, икки терак бўйи баланддан қуюларкан, камалакнинг етти рангида товланиб, кўзни қамаштирарди.

— Айтгандай, лочин қоя-чи?— деди Уктам.

...Саёҳатдан хурсанд бўлиб қайтишаётганларида, Рустамжон тоғ дарасида бирдан машинани тўхтатди-да:

— Уни қаранглар, уни қаранглар!— дея болаларга осмонни кўрсатди.

Тоғлар оралиғидан қуюндай қоп-қора бир нарса атрофга қора соя ташлаганча шувуллаб тушиб келмоқда эди. Унинг ваҳимали шарпасига дарахтлардаги қушлар тўсатдан гала-гала бўлишди-ю, қоялар орасига дув таралиб кетишди.

Ҳалиги қуюн даранинг оғзида кўндаланг ётган уйдаи қоя устига зарб билан шалоплаб тушди. Яқинроқ бориб қарашса, баҳайбат бир қуш. Қуш бўлганда ҳам, Уктам билан Холдор суратлардагина кўришган — тўшдор, кўзлари уккиникидай ўткир, тумшук ва панжалари тимсоҳникидай ваҳимадор қуш!

— Лочин!— деди Рустамжон.

Лочин қоя-тошга қаттиқ келиб урилганидан, қулочга келадиган қанотининг ўнг томони эзилган, бўйнига эса билакдай илон чирмашиб ётарди. Илоннинг ҳам боши мажақланибди.

Болалар бу сирли ҳодисанинг тагига етолмай туришган эди, Рустамжон тушунтирди:

— Бургут, лочинлар илонга ўч бўлишади. Бу лочин чўлдан илонни чангалига олиб осмонга кўтарилганда, илон унинг бўйнига чирмашиб бўға бошлаган. Лочин ҳолсизланган. Аммо у тулки, бўриларга ҳужум қилиб юрган довьорак қушда, бекордан-бекорга ўлиб кетишни истамаган. Қояга зарб билан урилиб, ўзини ҳам, рақибини ҳам ҳалок этмоқчи бўлган. Лочинлар одати шунақа. Ана, кўринглар, ўлиши ҳам осонмас...

Лочин тобора дармонсизланиб, тошга бағрини берганча қанотларини шалпайтириб ётаркан, қаерлардандир қора қузғунлар пайдо бўлди. Улар, жон талвасасидаги лочинга яқин-

лашмоқчи бўлишарди, бироқ унинг ғазабли чақнаган ўткир кўзларидан кўрқиб, орқага тисарилишарди.

Лочинга ачиниб қараб турган Рустамжон, нима учундир, машина кабинасидан битта пақир олди, кейин ёнбағирга тушиб, пақирни тўлдириб тупроқ кўтариб чиқди.

— Лочин мард қуш. Унинг ўлими ҳам мардона бўлди. Душманини тилка-пора қилиб ўлди. У энди қузғунларга ем бўлмасин. Кўмиб қўяйлик,— деб, Рустамжон болаларни қояга бошлади.

Қузғунлар таралиб кетди...

Қоя тепасида кичкина қабр кўтарилди.

— Уша лочин қоядан анча нарими «Тешик тоғ», ада?— деб Уктам дадасининг ишларидан гап очилишини кутди.

— «Тешик тоғ» анча ичкарида,— деб гап бошлади Рустамжон болаларнинг астойдил қизиқишаётганини кўриб.— Утган асрда қаттиқ зилзила бўлиб, тоғ емирилган. Каттакон қоя ажралиб тушиши орқасида бир ер ғордай очилиб қолган. Илгари тоғ ичкарисидаги қозоқ овулига узоқ, паст-баланд йўллари айланиб борилган. Кейин бояги «ғор»га ёғоч кўприк қуриб, овулга қисқа карвон йўли туширилган, бу ёқдаги сойдан чиғир билан сув чиқарилган. Яқинда, қаттиқ сел-тошқин вақтида кўприк бузилиб, йўл ҳам, сув ҳам тўсилиб қолибди. Уша ерга бизнинг қурувчилар боришди-да, «Тешик тоғ»қа темир-бетондан мустаҳкам қувурлаб ўрнатиб, кўприк қуриб беришди...

Бу қисқа ҳикоядан болалар қаноат ҳосил қилмай, «шу ишлар қанақа бўлган?» деб тикилишиб туришарди.

— Утағаси кўприкнинг қурулисин ўте ўнғай айтдиғўй...— деди меҳмон гапга аралашиб. Рустамжон унга қараб бошини сарак-сарак қилди. Уктам қўймагач, меҳмон кўприк қурилишини айтиб беришга мажбур бўлди.

Тўти буви, чойни янгилаб берайми, деб супага яқинлашувди. Рустамжон ўрнидан турди-да, атайин онасини бошқа гапга чалғитиб, нари олиб кетди.

«Тешик тоғ»қа уруш хабари етиб борган кун қурувчилар кўприкнинг чала ерларини битказишаётган экан. Ойдин ёруғида ишлашиб сув йўлини очишди. Кўприк остидан вариллаб сув ўта бошлади. Ҳамма хотиржам бўлиб ўтовларга тарқалаётганда, қувурлардан тушаётган сувларнинг шариллаши пасайгандай бўлди. Қайтиб келиб қарайсан, қўш қувурнинг биттасидан сув яхши ўтмай қолибди. Нима қилиш керак?

Бирдан-бир чора, қувурга тиқилган нарсани суриб юбориш, «Кечаси ким ҳам сувга туша олади. Бу ишни эрталабга қолдириш керак!» дегувчилар бўлди. Лекин Рустамжон: «Эрталабгача қолдирсақ, сув тошади-да кўприкнинг ён-верларини юшиб, ўпириб кетади!»— деди. Чиндан ҳам сой тарафда сув дамланиб, кўтарилаётгани хира ойдинда аниқ кўрина бошлаганди.

— Рустам Ботирович усти-бошини ечаётганини кўриб, ўзимни сувга отдим,— деб давом этди меҳмон.— Сув остида қолган қувур оғзини зўрға топиб, унга хода тиқнишга уриндим. Ҳар интилганимда сув мени қалқитиб юборарди. Жуда бўлавермагандан кейин, Рустам Ботирович кичикроқ бир ҳодача тутиб, сойга тушди. Кейин иккимиз омбор оғзини топиб, ҳодачани тўғрилашга кўп уридик. Кўр ойдин ишимизни анча қийинлаштирди. Мен ҳолдан тойган эдим.

Рустамжоннинг ўзи урина-сурина охири қувур оғзини топди. Ҳодачани тиқиб ярмичасигача оборганда алланимага тақалиб, у ёғига ўтмади. Рустам Ботирович эса бўш келмай итарарди. Бир вақт тўсиқ силжиб, қувур оғзидан бир қучоқ хашақ аралаш шағал отилиб тушди. Кетидан равон силжиган сув ҳодача билан бирга Рустамжонни омборга тортиб қолди. То ўзини ўнглаб олгунча бўлмади, сув уни йиқитиб, омборга суриб кетди. Телада ваҳимали қий-чўв кўтарилди. Ҳамма ҳаяжон билан кўприкнинг чап ёғига ўтди. Қувурнинг нариги оғзидан шалоп этиб Рустам Ботировичнинг гавдаси тушди-ю, оқиб кета бошлади. Бир неча йигит ўзларини сувга етишди. Йигитлар қулочларини катта-катта отишиб, унга етиб олишди.

Рустамжонни судрашиб қирғоққа олиб чиқишганда, у ҳушидан кетган эди. Эҳтиётлаб ўтовга келтиришди-да, кўрпага ўраб қўйишди. Баданига иссиқ югургач, у кўзини очди. Кўп ўтмай овул врач итиб келди. Дори ҳидлагиб, укол қилди. Иссиқ қанд чой ичирди. Шундан сўнг у бирмунча тинчиб, уйқуга кетди.

— Эрталаб қарасам,— давом этди меҳмон.— Ўтовда Рустам Ботирович йўқ. У ташқарига чиқиб мотоциклини йўлга тўғрилаяпти. Мен унга бугунча тоғда қолиб ўзингизга келинг, эртага кузатамиз, десам кўнмади...

Меҳмон ҳикоясини тугатгунча Рустамжон соқолини қириб, ювиниб келди. Овқат устида бир зум жимлик чўккан эди. Рустамжоннинг ўзи сўз очди:

— Хўш, Уктамжон, бу ерда ишлар қалай кетаяпти?

Ўқтам учун бу кутилмаган савол эди-ку, бироқ жавоб беришга тили лол эди. «Тузук» деб айтолмайди, «ёмон» деса дадасининг дили сиёҳ бўлади. Рустамжон ўғлининг дами настлигидан аҳвол тузукмаслигини, уруш ташвишлари болаларни бирмунча гангитиб қўйганлигини пайқади.

— Яхши ишлар бошлагандинглар, бу ёғи нима бўлди, а? Бир оздан сўнг, Ўқтам димоғида деди:

— Эпполмай қолдим...

— А-а?— Рустамжоннинг овози қалтираб, кўзлари ўйнаб кетди.— Яна бир қайтаргин шу сўзингни, ўғлим! Нимани эпполмай қолдинг: ишними, болаларними, ўзингни? Сендан буни кутмовдим-ку, ўғлим, сира кутмовдим. Билиб қўй, ишни эплаш учун аввал ўзингни эплаб олишинг керак. Ҳа, ўз кучингга ишонишинг керак. Нима, кучинг, уқувинг етишмайдами?

14

Район ҳарбий комиссариатининг бошлиғи, ҳаво-ранг кители ёқасига икки ялтироқ шпал тақилган ўрта ёшли барваста қомат киши Рустамжонни ўрнидан туриб, очиқ чехра билан кутиб олди. Қуюқ омонлашишидан эски таниш экани сезилиб турарди. У, Рустамжоннинг ҳозиргина соқоли қирилган, бир оз синиққан бетлари, ҳорғин кўзларига қаттиқ тикилди-да, ҳарбийларга хос расмийчилик қилиб ўтирмай деди:

— Ранг кўр — ҳол сўр, деганлар. Сал бурга тепганми дейман-а?

Рустамжон, ҳали сафар чарчоғи чиқмаган бўлса-да:

— Бурга тепса олдингга келармидим, ўртоқ. Сенга фақат соғлом аскарлар керак, деб эшитиб келганим,— деди энгил кулги билан ва кечикканининг сабабларини, «Тешик тоғ»даги ишларини ҳикоя қилди.

— Янги муваффақиятинг билан табриклайман. Энди бу ҳунаринг фронтга ҳам совуқ сувдай зарур бўб қолди-да. Нима дейсан?

— Нима дердим. Мен тайёр,— деди Рустамжон ўйлаб ўтирмай.

— Раҳмат,— деди бошлиқ самимийлик билан унинг қўлини маҳкам қисиб.— Ўзингга ўхшаш ҳунармандлардан бир отделение йиғамиз-да, сени унга бошлиқ қилиб юборамиз. Хўпми, ўртоқ капитан?

— Хўп, ўртоқ майор. Қачон кетамиз?

— Дамингни олиб тур...

Бошлиқнинг дудмол жавоб қилишидан Рустамжон қаноатланмади.

— Агар мени чинданам тоби йўқ, деб аяб турган бўлсанг янглишасан. Докторлар кўрса ҳеч қандай касал тополмайди,— деди у жиддий.

Бошлиқ столга ўтириб, ўз олдидаги рўйхатларга қараб олгандан сўнг, илжайди:

— Ундоқ бўлса, уч кун сабр қил...

* * *

Ўктам дадасини қидира-қидира чорвоқдан тоғди. Рустамжон, чорвоқнинг дарахтсиз саҳнига иккита устун қоқиб, сетка тортиш билан банд эди.

— Жуда яхши келдинг-да, ўғлим. Ёлғиз қўллик қилиб турувдим...

Дадасининг ишига қаттиқ ажабланиш билан бирга, иззаси ичига тушган Ўктам нима деярини билмасдан унга қараша кетди. Сал ўтгач, деди:

— Сизни қидириб олдин чойхонага бордим. Акрам бувам: «Даданг шу тобда мактабга ўтди» дедилар. Югуриб мактабга борсам, «даданг чорвоқда волейбол ўйнаяпти» дейишди. Ҳазиллашишяпти деб ўйловдим...

— Ҳазили йўқ, ўғлим. Ҳозир ўйнаймиз,— деди ўғлига маъноли боқиб Рустамжон. Болаларингни зериктириб қўйган кўринасан. Уларни қизиқтириб, руҳлантирмасанг, ишга солиб бўлармиди...

Бир пайт эшикдан Зафар кириб келаркан, волейбол ўйнаётган ота-болани кўриб кўзларига ишонмади. Бир зум эсанкираб турди. Ўктам билан дадаси уни ўйинга таклиф этишган эди. У «ҳозир!» деганича, югуриб чорвоқдан чиқиб кетди. Орадан ярим соатча ўтмай, бир тўда болани бошлаб келди. Улар волейбол сеткасини, коптокни кўргач, севинганларича, дарҳол иккига бўлинишди-да, ўйинни бошлаб юборишди. Бирпасда чорвоқнинг қулоғи очилиб кетди. Жомакор кийиб, қўларра, теша тутган ота-бола эса энди ҳужранинг майишган эшик, ойнасини тузатишга ўтишди.

— Ия,— деди улар олдига югуриб келган Ҳасан,— рементни дадам қилиб бермоқчи эдилар-ку.

— Эшитишимча, даданг ишчи батальонига чақирилибди.

Заводда ишлари кўпайиб кетибди. Энди даданга бошқа ва-
зифа юклашимиз инсофданмас,— деди Рустамжон.

— Биз ҳам қарашиб юборайликми, амаки?— деди Зафар
келиб.

— Бошқа ишларинг йўқми, жиян?

— Бор, амаки. Катта репетицияни бошлашимиз керак
эди. Тойдан бўлак зарур нарсалар битмаган — ниқоблар, саҳ-
на, декорация...

— Агар шу нарсалар тайёр бўлса, тез кунда томошани
кўришимиз мумкинми?

Зафар билан Уктам бир-бирларига бақрайишиб қолди.

— Меннинг таклифим шу,— деди ҳаммани ажаблантириб
Рустамжон,— уч кундан кейин катта репетицияни ўтказиш
керак!— У, ўз болаларининг томошасини, қандай бўлмасин,
фронтга кетгунча кўриб қолиш ниятида эди.

Шу суҳбат устига Ортиқ ака Ашуров бир нотаниш фўрум
йигит билан бошлашиб келиб қолди.

— Райком комсомол инструктори ўртоқ Фарҳод Қоси-
мов,— деб йигитни болаларга таништирди Ашуров. Уктам
эса уни танирди. Бош вожайтийликка белгилаш вақтида ди-
ректор уни райкомга бошлаб бориб, шу йигит билан суҳбат-
лаштирган эди. Маҳаллада пионер форпости ташкил этишни
шу йигит таклиф қилганди.

— Сизлар бошлаган янги ташаббусни, планларингизни
ўртоқ Ашуров менга айтиб бердилар,— деди Қосимов, чор-
воқни айланиб кўргач.— Ҳаммаси яхши. Бу форпост тажри-
басини қўшни мактабларга ҳам ёямиз...

Узини катталарча сипо туттишга интилса ҳам, кўз қараш-
лари ва бутун ҳаракатларидан ҳали йигирма ёшдан ошмаган
биллиниб турган бу йигит олдида Уктам ўзини бир қадар
эркин тутди. Унғайсизланиб ўтирмай, ўз ишидаги камчилик-
ларни айта қолди. Кейин, бу гапим директорга оғир ботмади-
микан, деб унга разм солди. Йўқ, Ашуровда ранжиш сезил-
мади.

— Тўғри гапирдинг,— деди у.— Ота-оналар комитети би-
лан бамаслаҳат қолган ишларни ҳам битказишиб берамиз.

Қосимов хурсандчилик билдирди. Пьесани тезроқ тайёр-
ласалар, охири кўриikka келмоқчи бўлди.

Уктам таваккалига инструктор олдида охириги репетиция
кунини белгилаб юборди.

Рустамжон мактабнинг аҳволини яхши биларди. Шунинг
учун кўпроқ ўз кучи ва маблағига зўр берди. Акрам бува би-

лан биргаликда эртасигаёқ ремонтга керакли бўёқ, ойна, фарер, миҳ каби материалларни қаердандир топиб келди. Акрам буванинг кайфияти унча эмас. Катта неварасидан хунуқроқ хабар келган бўлса-да, сир бой бермасликка ҳаракат қилади, аммо маъюслиги сезилиб туради. Севимли уста Шоқосим заводдан қайтгач, кунига чорвоққа чиқади, болалар билан қоронғида чироқ ёқиб ишлайди. Уктам унинг анча толиқиб, қўлларининг ҳаракати хийла сусайганини сезгач:

— Устака, бўлди қила қолинг, чарчаб кетдингиз жуда! — деди. Уста бўлса:

— Чарчаш йўқ ҳозир, ўғлим. Яқинда заводда ҳам икки сменга ўтамиз. Уруш вақти шуни талаб қилади, — деди ва тунув куни заводда Сталиннинг сўзини ўз қулоғи билан эшитганини айтди. — Нима деди денг: «Энди, ватандошлар, оғирлик сизларнинг зиммангизга тушади, сиз қанча жон куйдириб ишласангиз, фронтдагиларга шунча мадад бўлади». Ҳа, чироқларим, турмушнинг роҳатларини ҳам кўрдик, азобига ҳам чидаймиз-да. Кўпчиликка келган тўй экан, на чора.

Охири ренетиция эълонсиз бошланди. Унга Рустамжоннинг маслаҳати билан катталардан фақат Акрам бува, Ашуров, Раҳбархон таклиф этилди. Тўти буви бўлса ўзи қизиқиб чиқди. Ваъдасига кўра, райкомдан Фарҳод Қосимов етиб келди. Ролга алоқасиз болалар айтилмаган бўлса-да, томоша бошланадиган пайтда чорвоқни бола босиб кетди. Тойини соғиниб келган Жўрабой ҳам эрталабдан шу ерда. Деворларни оқланиб, эшик ва деразалари яшил тусда бўялган, ариқчаси-да жилдир-жилдир сув оқиб турган майдон одамлар кўрса-кўргудай бир боғчага айланганди. Декорациянинг ҳам осон йўли топилган — чорвоқнинг дарахтзор қисми атрофига кўпгина тол новдалари «экилиб», ўт-ўланлар ва пушти ранг беда гуллари сочилиб, «ўрмон» туси берилган эди.

— Ҳозир, ўртоқлар, томошани бошлаймиз. Жой-жойларингизга ўтиринглар! — деб, Уктам катта-кичикларни «ўрмон»га қаратиб қўйилган «эшак»лар — тахта ўтиргичларга таклиф этди. Сизмай қолганлар ерга чордона қуришди.

Бир вақт хужра ёнига тортилган парда орқасидан лапанг-лаганча «Фил» ўз болаларини эргаштириб «ўрмон»га кириб келди. «Фил»нинг ҳали тузук машқ кўрмагани билиниб турарди. Чунки ниқоб ичида букчайиб ўтирган Турғун жиловни кучи борича тортса ҳам, той қадамини тезлатиб юборарди. Турғуннинг тўхтовсиз «тис-тис»лаганини эшитиб турган ёш томошабинлар ўзларини тутолмай пиқ-пиқ қулишарди.

Шу чоғ хужра ичидан «Бўри» ва «Бўрсик»лар югургилаб чиқиб, тўрт оёқлаб «ўрмон»га киришди. «Бўри» бемалол болаларини сайр қилдириб юрган «Фил» қаршисига борди. Чираниб хириллади:

— Ман сани сйман!

— Вах-хах-ха!— деди масхарали овозда дўриллаб «Фил».— Ман сандан ўн баравар каттаман-ку, оғзийга ситармидим!?

— Оғзимга ситмасанг, бўлиб-бўлиб ейман. Манга манави азаматларим ёрдам беради,— деди «Бўри» ёнидаги «бўрсик»ларга ишора қилиб.

«Фил» пинагини бузмасдан, деди:

— Яхшиси, ман билан ўйнашмагин, Бўривой! Сан очкўз, қўшнилари қанча қўй-қўзиларини жиғилдонингга урдинг, тўймадингми? Бу бўрсиклар ёнингга тушишгани қўрққанларидан. Бир ҳамла қилсам, ин-нингга тумтарақай бўлади бари. Сани бўлса мана бу хартумимга илиб шундоқ улоқтирайки...— деб «Фил» хартумини ликиллатди.

Энди «Бўри» хириллашдан бўкиришга ўтди:

— Ҳали шунақами? Осонликча таслим бўмийман дегин!

Ўктам берироқдан, «Фил»нинг ниқоб орқали бемалол кўринадиган қилиб тешиб қўйилган кўзига тикилар, имо-ишоралар билан унга навбатдаги ҳаракатини айтиб турарди. Зафар бўлса «Бўри» рўпарасида «суфлёр»лик қиларди. Зафар «Бўри»га: ўзингни бос, деган ишорани қилса ҳам, «Бўри» унга парво қилмай, ўздан неча баравар катта «Фил» устига сапчимоқчи бўлаётгандай ҳаракат қиларди.

«Фил» бир қадам олдинга сакраб, «Бўри»ни орқага чекинтириши керак эди. Бироқ Турғун, жиловини бўш қўйсам, шўх той таппа босиб кетади, деб қўрқар, «Бўри» эса кучайшини қўймасди. Турғун, томошабинлар эшитмайдиган қилиб, Ҳасанга: «Чиранаверма, ҳой фирром, тойга бостириб оламан!» деб қўймайдими, «фирром» сўзи Ҳасаннинг жиғига тегиб, бир сапчиб қўйди. Той ҳуркиб кетди, айни пайтда, ўз эгаси Жўрага кўзи тушди-ю, ола-тасирига олиб югуриб қолди. Турғун кучи борича жиловни тортиб, тойни қайириб олди, аммо «Бўри» мажақланиб кетишдан қўрқиб жон-пони чиққанча хужра қолиб, девордан ошиб кўчага қочди. Она «Фил»нинг босиб боришини чинга олган «филча»лар эса «бўрсик»лар устига баб-баравар ташланиб, уларни ҳам тумтарақай қилиб юборишган эди. Айниқса, баъзиларининг ни-

қоб-терисини буйдалашиб шилиб олганлари кўп кулгили чиқди.

Бу ҳаракатларнинг бари томошабинлар учун табиий ва қизиқарли бўлиб кўринган эди. Улар қийқириқ билан гурра чапак чалиб юборишди. Еш артистлар ўз ниқобларини ҳужрага ташлаб чиқишгандан кейин, чапак яна авж олди. Ҳаммадан кўра бош ролда чиққан Турғунга зўр келгани кўриниб турарди. Унинг лўппи бетлари бўзариб, қора терга ботиб кетганди, ўзи ҳадеб ҳаллосларди.

— Ҳорма, ўртоқ «Фил!»— деб болалар қўл беришаркан, у: «Биз ана шунақа!» дегандай кеккайиб, лунжини шишириб қўйди.

Турғунни хўп эсанкиратган той эса аллақачон эгаси билан топишиб олганди — Жўрабой, «ўзимнинг Тулпоримга қойил!» деб силаб-сийпаб, уни сухари билан сийларди.

Ҳасандан дарак йўқ эди. Девордан ошиб кетганча, у қайтиб кирмади. Болалар кўчага чиқиб қарашса кўринмади. У енгилганидан ор қилдими. Турғундан чинакамига жаҳли чиқиб кетдими, маълум эмасди.

Катталар: «Болаларнинг томошаси қалай бўпти?» деб бир-бирларига қарашаркан, ҳаммадан олдин Акрам бува деди:

— Очиғини айтсам, биродарлар, мен бу жужуқларнинг «томоша, томоша» деган гапларини эшитиб юрувдим-у, шунчаки бир ҳазил-мазахдир-да, деб ўйловдим. Шоввозларда шунча ҳунар бор экану, билмай юрган эканмиз. Оталарига раҳмат-е, жуда-жуда ўхшатишибди!

— «Фил ва Бўри» шундоқ қарашда эртак кўринса ҳам, мазмуни замонавий, а бува?— деди ўз мактаби ўқувчиларининг ютуғидан хурсанд бўлиб ўтирган Орғиқ Ашуров.— Шу кунларнинг талабига жуда мос тушибди!

— Ана шунисини айтяпман-да, домлажон. Ҳозир одамларимизнинг дарди-фикри нима: юртимизни оёқ ости қилмоқчи бўлган ваҳшийга боплаб зарба бериш...

Рустамжон ҳам томошанинг умуман дуруст чиққанлигидан мамнун эди.

— Назаримда «Бўри» сал ожизроқ, ношудроқ чиққандай,— деди у ролларнинг ижроси ҳақида ўз фиирини айтиб.— Агар «Бўри»ни бамисоли Гитлер десак, у жуда макнор, осонликча жон берадиганга ўхшамайди. Шундоқ эмасми?

Катталар бир-бирларига қараб бош қимирлатишди.

Уктам: «Эшитяпсанми, режиссёр?» деб ёнидаги Зафарни туртди. Кейин адасидан сўради:

— «Фил»чи, «Фил» ошириб юбормадимми?

— Менимча, «Фил» чиндан ҳам газабга тўлиб ҳамла қил-япти!

— Газаб қилса қилгудай-да, укам!— деди унга Акрам бу-ва.— Ахир у ўз душманига: «Сен ваҳшийки, хиёнаткорлик, сурбетлик билан гўзал юртимга ҳаром тумшугингни суқдинг-ми, энди таъзирингни ейсан, ўзингдан кўр!»— деяпти-да...

Эркаклар суҳбатини индамасдан тинглаб ўтирган Тўти буви:

— Қилмиш-қидирмиш. Бировга чоҳ қазиган ўзи йиқила-ди, деб бекорга айтмаганлар донолар,— деб қўйди.

Уктам, райком инструкторининг фикрини кутиб турган эди. У бирмунча тантаналироқ қилиб:

— Бу томошани мактаб бадний ҳаваскорларнинг даст-лабки муваффақияти десак бўлади,— деди. Кейин Уктамга қўл бериб, район комсомол комитети номидан мактаб пионер ташкилотини табриклади. Ёш талантларнинг ўсишига яқин-дан ёрдам бераётганлари учун мактаб ўқитувчиларига, ота-оналар комитетига ҳам миннатдорчилик билдирди. Инсцени-ровкада қилинадиган яна баъзи ншлар борлигини айтиб, ўз маслаҳатини берди.— Менимча, бундан кейин томоша суф-лёрсиз олиб борилса. Бунинг учун ижрочилар, ўз сўзларини яхшироқ ёдлаб олишса. Иннайкейин, жанг қиламан деб, жа-зава ичида териларгача шилиб юбориш ярамайди...

Қосимовнинг айрим ижрочиларга қарата айтилган бу га-пи қаттиқ қаҳқаҳага сабаб бўлди.

— Агар,— деди Қосимов сўзини яқунлаб,— ана шу кам-чиликлар тузатилса (тузатилишига имоним комил), «Фил ва Бўри» инсценировкасини район олимпиадасида кўрсатиш мумкин албатта!..

Болалар худди шуни кутиб туришган экан, шодликдан «ура!» деб чапак чалиб юборишди. Чапакни айниқса «ар-тист»лар: кеккайиб, тойчоқдай бўйни гижинг бўлиб турган Турғун, мўмин, содда боқувчи Холдор, акасидай жиккак ва бит кўзлари бесаранжом Хусан, Уктам келтирган ҳақиқий бўрсик терисида ролини ўринлатган нозик-эрка қиз Муяссар, ҳаяжондан бетлари шолғом бўлган Зафарнинг ўзи қаттиқроқ чалишди. Фақат икки қиз: Юлдуз билан Умри ўзларини четроққа олиб, хомуш туришарди. Бунн Уктам пайқаб, улар-нинг кўнгилларини кўтаргиси келди.

— Агар томошамиз тузук чиққан бўлса, бунда ниқобларни ўхшатиб тикишган чевар қизларнинг ҳам ҳиссаси бор, тўғрими, опа?— деб, Раҳбархонга маъноли қаради Уктам.

Ўйноқлаб турган тойига сухари едираётган Жўрабой Уктамга:

— Тулпор-чи, Тулпор? У қандоқ бажарди ролини?— деди, кўпчиликка ўзини яхшироқ танитиб қўйиш мақсадида.

— Яхши бажарди. Иш-берди тойинг.

— Обру олиб берди дегин!— деди Жўра яна баҳосини ошириб. Кетидан жиндак гина ҳам қилиб олди.— Фақат яхши боқмабсан. Сал оздириб қўйибсан жонворни.

Уктам, тойни олиб келгандан бери, тиними бўлмай, тойга тузук қаролмаганини айтиб, узр сўради.

Жўрабой йўлга отланаркан, Уктам ундан олимпиада бўлганда тойини яна бериб туришини сўради. Жўрабой рози бўлди-ю, битта шарт қўйди:

— Шу томошани кейин қишлоққа ҳам обориб кўрсатасан!

— Уҳў, обориш осон бўптими! Қанча бола, қанча лаш-лушлари билан...

— Ўзим келиб аравада обкетаман...

— Майли. Тойинг олимпиадага керак бўлганда-чи, хат ёзаман, ўзинг миниб келасан, бўптими?

— Йўк, оғайни, керак бўлса ўзинг бориб опкеласан. Менга ишонма. Иш кўпайиб кетяпти. Қишлоқдан йигитлар кетмакет фронтга жўнашишяпти. Эргаш акам ҳам кетди. У танкчи бўлиб жангга киради. Ранс билан дадам бизга: «Энди кетганларнинг ишини ҳам ўзларнинг бажарасанлар», дейишди.

* * *

Рустамжон эрталаб ҳар кунгидан ҳам барвақт турди. Жуда қиртишлаб устарада соқол-мўйловини олди. Уйдагилар туришгунча, гулрайҳонлар орасида айланиб, алоҳида ҳафсала билан уларни ўтоқ қилди, суғорди. Унинг бу одати Тўти бувига ўрганиш бўлиб кетганди. Фақат у ўғлининг бугунги авзойида одатдагидан бошқачароқ бир ҳол сезиб, сўради:

— Бугунги ҳаракатларинг ўзгачароқми дейман? Рустамжон?

— Дарров сезасиз-да, ойи,— деди Рустамжон энди гапни очиб.

«5-июль кuni эрталаб соат ўн бирда тайёр бўлиб келинг»— деган повесткани кеча пешинда олганди Рустамжон.

Ўзбекистон ёзувчилари VII съезди делегатлари (чапдан): Назир Сафаров, Владимир Карпов, Ҳақим Назир, Пўлат Мўмин.

Тўти буви бирпасда ҳаммани оёққа турғизди. Бири хамир қорган, бири тандир қиздирган, бири ош-сув ҳаракатига киришиб кетган. Рустамжон эса чамадонини йиғиштириш билан банд.

Кетар чоғида Рустамжонни онаси эшикдан қайтарди.

— Келишда шошилсанг ҳам, кетишда шошилма, болам. Бир зум ўтир, — деб ўғлини айвон лабига ўтқизди. Узи уйга кириб битта нон олиб чиқди-да, Рустамжонга тутқизди. — Буни тишлаб бер. Олиб қўяман. Насибанг етаклаб келсин илоҳ...

Рустамжонни кузатиб ҳарбий комиссариатга, сўнгра вокзалга чиққанлар кўп бўлди. Вокзал чувир-чувир одамга тўла: кимлар кетяпти-ю, кимлар кузатяпти — билиб бўлмайди. Акрам бува бошлиқ, маҳалла қари-ёшлари, Ортиқ Ашуров бошлиқ ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳар бири Рустамжонга бирор ширин сўз айтиб қолишни истарди. Аммо шовқинда гап-гапга қовушмасди.

Поезд сигнал берди. Шунда Акрам бува икки қўлини баланд кўтариб, бор овози билан дуо қилди.

— Шу кетаётганлар қаторида сенинг ҳам бошинг тошдан бўлсин, Рустам ўғлон. Олгину олдирма. Душманнинг кулини кўкка совориб, омон қайт. Омин!..

— Ой бориб, омон келгин, лочиним! — Тўти буви ўғлини маҳкам бағрига босиб, пешанасидан ўпди. Борган жойидан дарров сим қоқйшни қайта-қайта уқдирди.

Рустамжон Уктамга шими чўнтагидан қора муқовали дафтарча чиқариб берди.

— Сенда қола қолсин. Мактабдаги, уйдаги янгиликлардан ёзиб борарсан, қайтганимда ўқийман...

Уктам, адасини кетар чоғи бир кучоқлаб ўпгиси келди-ю, бироқ Муяссар адасини ҳеч бўшатмади. У йиғлайвериб, ҳамманинг юрагини эзди. Адаси ҳам юраги бўшашиқираганига қарамай, ўзини ҳамишаги қувноқликка солиб, дерди:

— Ия, ия, қизим, уят бўмийдими! Уни кўргин, одамлар қарашиб; «вой анув қиз кап-катта ўқувчи бўлсаям йиғлоғакан!» дейишяпти-я!..

— Ҳой она қизим, ҳой шакарим, бўлди! — деб бувиси Муяссарни поезд жилай деганда адаси бағридан юлқилаб тортиди. Рустамжон вагон зинасига сакради. Сўнг ичкаридан — ойнадан қўлини чиқариб, анча ергача силкитиб борди.

Қайтишаётганда ҳам Муяссарнинг қовоғи очилмай, пиқ-пиқ қилиб қўяркан, бувиси:

— Кетган битта сени адангми, қизгинам. Юртга келган тўй экан. Кўп қатори кетди-да. Мен ўзим, билсанг, адагинанг-ни сафар ойида туққандим, умри сафарда ўтяпти. Фақат бу гал узоқроққа кетди. Кўз ёшингни арт, ёмон бўлади, шакарим. Ундан кўра илоё соғ-саломат бориб келсинла, деб яхши лият қил. Худо хоҳласа, лочингинам юртни омон-омон қилиб кўп қатори қайтади...

Эркагина неварасини шунақа деб юпатса ҳамки, ўзи шу кеча мижду қоқмай, кўзлари лак-лак бўлиб, рангини олдириб чиқди...

15

Ўктам ўзида шу кунгача сира кўрилмаган бир ҳолатни сездди. Илгари дадаси сафарга кетганда ҳеч парвосига келтирмас, бугун бўлмаса эрта у эшикдан кириб келаётгандай бўларди. Фронтга кетгач эса, масофа жуда олислашиб, энди кўришиш қийинлашиб кетганини қаттиқ сезаркан, юрагида қандайдир бўшлиқ пайдо бўлгандай туйди. (Дадасидан кеча келган телеграммада, Ленинградга бориб тушгани айтилганди.) Ўктамда ўз-ўзидан бир масъулият ортгандай бўлди. Уйда дадасининг йўқлигини билдирмасликка тиришиши керак. Юраги увишиб қолган бувиси, дам олишдан кечган опасига дармон бўларли қандайдир ишлар қилиши лозимдай кўринади.

Бир куни ҳеч ким йўғида Ўктам синглисига насиҳат қилди:

— Энди кўпроқ уй ишига ўзинг қара. Бувим қариб қолган. Опам бўлса отпускасиз ишлаб чарчаяптила. Кунига кинога боришингни қўй.

Муяссар, акасининг насиҳатини бир-икки кун бажарган бўлди-ю, кейин бузди...

Шу куни Ўктам аэроклубда узоқ ушланиб, кечроқ уйга келса, Раҳбархон мактабдан келиб кир юваляпти. Утин ёриш, сувни иситиш ҳам опасининг ўзига қолибди.

Бир пайт Муяссар кириб келди. Ўктам уни сўроққа тутди:

— Хўш, қаёқларда юрибсан?

— Ҳайвонот боғига бордуза. Айнқ полвонларни томоша қилдуза,— дея тилини чучук қилиб мақтана кетди Муяссар.

— Ким сенга рухсат берди?

Биринчи марта акасининг шундай терговига дуч келган Муяссар, елкасини қисиб, қошларини кериб тураверди.

— Тунов куни сенга нима дегандим-а?

— Нима, ўртоқларим боришганда, мен...— деб гап қайтара бошлаганди, Уктам уни четга тортиб туриб, қулоғидан чўзди. Муяссар чирқираб юборди.

— Ҳой, ҳой, нима қиялпсиз, Уктамжон?— деганча. Раҳбархон жомашов устидан туриб келди. Қўлининг мағзавасини фартугига артиб, Муяссарни ажратди-да, уйга киритиб юборди. Кейин Муяссарга эшитдирмай, биринчи марта Уктамга куюниб танбеҳ берди.— Бечоранинг қулоғини қизартиб юборибсиз-а. Яхшими шу ишингиз. Наҳотки аямасангиз шундоқ синглингизни.

Уктам, опасидан узр сўраши лозим эди, аммо эркаклик ғурури йўл бермади. Индамасдан бориб, болта билан ўтин ёришга тутинди. Орадан кўп ўтмай, Муяссар уйдан чиқди-да, у ҳам индамасдан (аммо зарда билан) ёрилган ўтинларни тандир тағига обориб тахлади. Учоққа палён тикди. Опасига қарашишга тушди.

Шундан бошлаб Муяссар юмушга анча қайишди. Уктам, ўз синглисининг азонда туриб опаси билан супурги талашганини кўрганда, завқланиб кулди. Уйни супуриб-сидириб бўлиб, Муяссар заборний карточкани олиб нонга чиқиб кетарди. Магазинда навбат озроқ бўлиб, нонни вақтлик келтирган кун дарров самоварга қарарди. Опасининг ишга шошганини кўрса, дастурхон ёзишга ҳам қарашиб юборарди. Бир кун Раҳбархон шошиб қолиб, нонушта қилолмай кетган эди. Муяссар дарров иккита тухумни қуймоқ қилди-да, икки бурда ноннинг орасига қўйиб, мактабга — опасига олиб бориб берди. Раҳбархон олдинроқлари Уктамни ўғлим, Муяссарни қизим деб айтишга тили келмай юрган бўлса, энди бемалол айтадиган, оғзидан бол томиб, одамларга ўғил-қиздан мактанадиган бўлди.

Уй-рўзгорчиликда ака-синглининг бирга бажарадиган ишлари тез-тез чиқиб турарди. Адасига ўхшаб экинларни ўтоқ қилиш, суғориш, олчами, ўрикми териш пайти келганда, Уктам буюрмасданоқ Муяссар ёрдамга келарди. Бир кун дарахтларнинг қуриган шохларини кесиб керттиш, йўғонроқ ходалчаларни аралаш лозим бўлиб қолувди, югура келиб арранинг бир томонига Муяссар ўтирди. Шунда невараларнинг тутаноқлигидан кўнгли тоғ бўлиб кетган Тўти буви:

От бошига иш тушса
Сўлуғ билан сув ичар,
Эр бошига иш тушса
Этик билан сув кечар.

деб ўқий кетди.

— Қиз бошига иш тушса-чи?— деди, бувисини мот қилмоқчи бўлиб Муяссар.

— Қиз бошига иш тушса...— Тўти буви пича ўйланиб олгач, тўқиди:— Сочи билан ер супурар...

— Дарров топдиз-а, бувижон!— деди Муяссар ҳам ўзига берилган баҳодан мамнун бўлгандай.

Неваралар ўз ишлари, сўзлари билан бувижонларининг кўнглини кўтаришга қанчалик ҳаракат қилсалар, Тўти буви ҳам улар назарида бамайлихотир бўлиб кўринишга интиларди. Аслида эса, она дилининг ғашлиги ёзилмайди. Ахир, ёлғизгинаси юртга ўзини тикиб, қон тўкиладиган, жаҳаннам оташи ловиллаётган жойга кетди-ку. «Сим қоқиб» салом юборганига ҳам икки ҳафтадан ошди. Номаси нега мунча ҳаялладийкин? Утирса ҳам, турса ҳам шунини ўйлайди. Уктам кўчадан қайтди дегунча: «Адангдан хат борми?» деб сўрайди. Бирор хушхабар эшитармикинман, деб радиоканалга тагига боради. Ундан эса нуқул: «Жанг, талофат, мунча одам ўлдирилди, фалон шаҳар ташлаб чиқилди» каби даҳшатли сўзларни эшитади, холос. Бора-бора юраги сиқиладиган, болаларнинг ортиқча шовқин-сурони ҳам ёқмайдиган бўлиб қолди.

Ана шундай кунлардан бирида Акрам бува: «Рустамдан хат-хабар келган-келмаганини билай, онамдан ҳол-аҳвол сўрай» деб кириб келди. (Бу хушчақчақ қария каттами-кичик барча хотин-қиз зотини «онам» деб ўрганганди...) Қампир билан маҳалла янгиликларидан, фронтга кетаётганлардан гаплашиб ўтириб, тикувчилик артели ишидан оғиз очди. Шу кунларда артелдаги усталарнинг беш-олтитаси фронтга жўнаб, бичувчи, тикувчилар зарур бўлиб қолибди. Артель энди қизил аскарлар учун қишқи калта пахталик тикишга ўтаётган эмиш. Маҳаллага мурожаат қилиб, хотин-қизларни ишга чақираётганмиш.

— Нина тутишга эви келадиган хотинларни сиз яхши биласиз. Шунақаларни айтиб, гаплашиб берсангиз, ишни эрмак қилишса, фронтгайм, ўзларигайм наф бўлармиди дегандим, онам...

Тўти бувининг кўзи ярқ этиб очилиб кетди-ю, шу он яна қандайдир мулоҳазага борди:

— Бу маслаҳатингиз хўп маъқул-ку, оқсоқол, ammo... Ишга кирувчилар неча ёшгача бўлиши керак?

— Э, онам, шу топда ёшини суриштириб ўтирармиди. Ишқилиб кўзи нинага ўтса бўлди-да.

— Мени кўзим нинага ўтмас эканми?— деб қолди Тўти буви.

— Ия, нега унақа дейсиз, онам?— деди шошиб бува.

— Невараларнинг йиртиқ-ямоғини ким бутунлаб келяпти ўзи? Худога шукур, ҳали кўздан қолганим йўқ, оқсоқол!— деб кампир бирдан гинасини тўкиб солди.— Ўзимни бир оғиз тилга олмайсиз! Нучук четда қоларканман ўзим. Ёзиб қўйинг хат бошига мени, оқсоқол.

— Э, ундоқ бўлса майли, онам. Нур устига аъло нур бўлади-ку. Сизга орқа қилиб, бошқалар бора қолади дарров.

Тўти буви ўзи яхши билган, гапирса гапи ерда қолмайдиган қўшни хотинларни ўйлаб олди. Бир чеккадан уларникига кирди. Кечга яқин у уйга хушвақт қайтган эди, Уктамнинг столга мук тушиб хат ўқиётгани устидан чиқди. Хат — ўғлидан. Ўғли, ҳаммага фронтча салом йўллабди. Хатни вақтида ёзолмагани учун узр сўрабди. Унинг бориб тушган жойи алғов-далғов, шундоқ «жанггоҳни оғзи» эмиш. Ленинградга қараб душман оч бўридай бостириб келаётганмиш, шаҳар мудофаасига тайёрлик қизиб кетганмиш, халқ ҳам қаҳр-ғазаб билан ёлпасига кўтарилганмиш, шаҳар атрофига «душманнинг пешанаси қаттиқ урилиб ёриладиган» қилиб темирбетон истеҳкомлар қуришаётганмиш... Энг охириги жумлалар Уктамнинг ўзини гагина қаратилган эди, буни у ичида ўқиди: «Энди оила оғирлиги сенга тушади, ўғлим. Зиммангда флакат оила юкимас, ўқиш ва жамоат ишлари ҳам бор. Бу юкларни кўтара оларсан, менинг йўқлигимни билдирмассан, деб ўйлайман. Сенга орқа қиламан, ўғлим, сендан кўнглим тўқ! Хатингни кутаман. Янгиликлардан ёз...»

— Ёз, болам, дарров ўтир-да, ёзақол. Хатнинг қанча тез борса, шунча яхши, унга дармон бўлади. Ҳамма янгиликларни тўла кўрсатгин,— деди Тўти буви неварасига.

Уктамга دادасининг хати жуда қисқа кўринган эди. Бувисининг қистови билан ҳозироқ жавоб ёзишга ўтирди. Бувисининг «янгиликлардан» деб, ўзининг артелга кираётганини кўрсатишни талаб қилди. Бугун у уч-тўртта қўшни хотин билан сўзлашган экан, улар артелга жон деб кирадиган бўлишибди. Шулар қаторида Ҳуриниса ҳам бор экан.

— Умаржон фронтга кетибди. Шундоқ разм солсам, Ҳуриниса беш бола билан қийналяпти. «Сизга жўнгина ишхона топдим, маҳалламизнинг ёнгинасида» десам, нақ боши осмонга етди: «Менинг ғамимни ебсиз, худо хайрингизни берсин. Ўзим сизни онамдай кўраман, нима десаиғиз шу» деди.

Эрта-инди бир кўча хотин бошлашиб артелга борадиган бўлди. Шунақа, «бувим ҳам бинойидай ишлик бўб қолдила, аскар болаларга иссиқ кийим тикишади» деб ёзгин болам.

— Шунинг ёзмасам нима қилади, а буви?— деди шу ёгининг ёзишга қўли бормай Уктам. Бувисининг ишга кираётгани унга, опасига ҳам ёқмаётган эди. Қари одам, уриниб касал бўлиб қолади, деб чўчишаётган эди. Балки бу янгилик адасига ҳам ёқинирамас. Уктам шу мулоҳазасини айтган эди, бувиси қайтарди.

— Йўқ, болам, ишлаганим яхши. Одам таптини одам олади, кўпчилик билан овиниб юрагини чигили ёзилади. Аданга ҳам хуш келади қайтага: ойим бақувватгина юрган эканларки, ишни ихтиёр қилибдила, деб кўнгли таскин топади. Ҳа, шундоқ, қари билганини пари билмайди деган гап бор, болам, ёзавер бувининг айтганини.

Уктам буни ёзгандан кейин, тагин нимани ёзай деб опасига қаради. Раҳбархон мактабда бўлган янгиликни Уктамнинг эсига солди: директор кузги синовга қолганларни ўз кабинетига чақирди. Дарс тайёрлашга киришиш кераклигини ўқиди. Ким кимга ёрдам беради деган масалада маслаҳатлашиб олинди. Машгулотни то мактаб ременти битгунча пионерлар форпостида кун ора ўтказиб турилади. Эртагача Раҳбархон билан Уктам машгулот жадвалини тузиб чиқиб, форпостга осиб қўйишлари керак.

Уктам, буларнинг ҳаммасини, ҳатто опасининг путёвкани бўла туриб курортга бормаганигача ёзди, фақат адасининг: «Аэроklubдаги машгулотларинг қалай?» деган саволига жавоб ёзмади...

16

Пионер форпости айвонига қўйилган столчада Уктам Умри билан биринчи машгулотни бошлади. (Умри математика билан тарихдан кузги синовга қолган, ўзининг илтимосига кўра, унга ёрдам беришни директор Уктамга топширган эди).

Умри, ҳит ҳалтасидан дафтар, китобларини чиқарди-да, Уктамга қаради:

— Қайси бирдан бошлаймиз?

— Манимча, математикадан. Тарихдан бўлса опам ёрдам бериб турарла. Келишдик-а? Қани, ўртоқ еттинчи синф ўқувчиси, дафтарни очсинлар-чи!

— Еттинчига ўтармикинман, Уктам ака?
— Менга қолса ўтасан.
— Узимга қолса ҳам-ку ўтарман-а, лекин...
— Нима «лекин»? Ҳарақат ўзингдан, ёрдамлашиш мендан, бўлди-да.

— Уй шароитини биласиз-ку...— Уктамга маъноли боқди қиз. Уктам қизга тикилиб, унинг юввош бетиди, доим табассумга мойил қуралай кўзларида қандайдир ҳадик билан бирга ёлборишдай белгиларни кўрди. Умрида бунақа ҳолатни Уктам биринчи марта аниқ-равшан кўриб туриши эди. Унда аканинг ўз синглисига бўладиган меҳр-шафқат уйғонди. (Умри Уктамдан бир ёшгина кичик эди. Агар илгари ҳам синфда қолмаганда, ҳозир саккизинчини битирган бўларди).

— Уй шароитини биламан. Уни ўзгартиш ҳам ўз қўлимизда...— деди Уктам.

— Қандай қилиб?— Умри унга умидли боқди. Уктамнинг ўз дадасиникидай хиёл чимирилган бароқ қошлари остидаги чақноқ қора кўзларида ишонч аломатини кўрди қиз. Бундан далда олди-да, хотиржам ишга киришди.

Уктам аввал унинг имтиҳонда қийналган жойларини аниқлаб олди. Шунга қараб, масала тузди-да, Умрининг олдига қўйди. Чиқариш учун унга чорак соат муддат бериб, ўзича майдончани айланди. Ҳовузча лабига бориб, сувда қизик манзарани кўрди: бир метрча чуқурликдаги ҳовузча остида майда-майда жониворлар сузишиб юрибди. Булар итбалиқмикин? Тикилиб қараса, тўрт энлик-тўрт энлик келадиган сап-сарик балиқчалар. Қаердан пайдо бўлди экан булар? Ҳойнаҳой бу Зафарнинг иши — бирор ҳовуздан келтириб солгандир. Ўзи айтиб юрувди, «ҳовузчада балиқ урчитамиз» деб. Майли, ўсишаверсин, болаларга эрмак бўлади. Фақат ҳовузчанинг сувини янгилаб, нон ушоқ ташлаб туриш керак...

— Хўш, қани, чиқардингми?— деди Уктам айвонга ўтиб. Умри ҳамон чиқаролмай, уриниб ётарди.

— Ердам бериб юборинг, Уктам ака.

— Ўзинг яхшилаб бош қотирсанг, чиқара оласан.

— Кела қолинг, жон Уктам ака. Нима қипти битта айтиб бера қолсангиз,— деди астойдил ёлвориб Умри.

— Мустақил ишлашга ўрганиш керак!— деди Уктам, атайин ўзини жиддийликка солиб.

— Вой-бў, жуда ўтказиб юбордингиз-ку. Уқитувчи деган қовоғини очиб турмайдими мундоқ.

— Қандоқ?— деди Уктам ўзини кулгидан аранг тутиб.

— Мундоқ,— деди яна Умри қошини кериб, сузук кўзларини катта очиб ва ўз қилигидан пиқирлаб кулиб юборди.

— Уқитувчига ақл ўргатилмайди,— деди-ю, Уктам ҳам ўзини тугтолмай, унга қўшилишиб кулди.— Мендан ўқитувчи чиқмас экан-а?

— Нега чиқмасин. Адангиз ўқитувчи, опангиз ўқитувчи-ку. Тўғриси, Уктам ака, сиз касбнинг зўрини танлагансиз. Учувчи! Эҳе, осмон-фалакда қушдай яйраб... Қандай маза-а!.. Ҳой, Уктам ака, аввал парашютда сакрамоқчимисиз-а? Обориб кўрсатасизми?

— Кўрсатарман... Ўзинг айт-чи, сен қанақа касбни хоҳлардинг?

— Менми?.. Шундоқ касб бўлсаки, одамлар... яхши кўриб қолса...

Уктам тушунолмай елкасини қисди.

— Мана, олинг, ҳамшира... Бир кунни, эсингиздадир, опам касал бўлиб қолдилар. Иссиқлари қирқ бирга чиқиб, алахлай бошладила. Нақ ўтакам ёрилиб турувди. Ҳамшира келиб укол қилди-ю, тезда иссиқлари тушиб, ўзларига келдила. Ана ўшандан бошлаб ҳамшираликни яхши кўриб қолганман...

Ҳовли тарафга қараб ўтирган Умрининг бирдан ранги ўчди. Бир хатга, бир ҳовлига кўз ташлаб, нимагадир хаёли оғаверди. (Унга болохона туйнугидан дадасининг шарпаси кўринган эди):

— Кета қолайлик. Мен уйда тайёрлаб келаман,— деди тўсатдан Умри.

— Ия, ҳа, нега бирдан шошиб қолдинг?

— Бир зарур иш бориди...

* * *

Умри дарвозадан қадам босди-ю, кўкрагидан биров итаргандай, туриб қолди. Ичкаридан дадасининг дағдағаси эшитилмоқда эди:

— Сен чиқаргансан уни! Нима дегандим, эси паст!

— Узимча чиқарганим йўқ, дадаси. Директор чақиртирди-ку, ўтолмай қолган дарсини тайёрласин деб...

— Овозингни ўчир!— деди Ҳожи, яна алланималар дея хотинини ҳақоратлаб.

Умри, юраги пўкиллаганча, ҳовлига кирди. Дадасининг важоҳати ҳар вақтдагидан кўра бузуқ эди. Бирдан қизига ўшқирди:

— Хўш, ҳужрада анув... валад билан нимага ҳиринглашиб ўтирувдинг?

— Дарс тайёрлаётган эдик, дада. Ҳалиги, кузга қолган..

— Бас!— деди уёғини эшитгиси ҳам келмай Ҳожи ва чағир кўзини Умрига ола-кула қилиб, ўдагайлади.— Ушанинг олдига энди чиқсанг, ҳей, оёғингни синдираман, у қулоғинг биланам, бу қулоғинг биланам эшитиб ол!

Умри аламини ичига ютди, аммо «нима учун?» деган савол миясини чақа берди.

Шу кундан бошлаб унинг қатиқ кўтариб бозорга бориши барҳам еди. Овқат пишириш, кир ювишдан тортиб эшакни, эчкини боқиш, дадаси билан бувисига таҳорат суви иситиб беришгача — жамики юмуш унга қолди. Бозор-ўчар буткул Адолат елкасига юкланди. Ҳафтада бир ҳордиқ куниси ҳам олди-сотди билан ўтади. Жаҳон ойи эса, қўлини совуқ сувга урмайди. Умри пишириб келган ширингина овқатларни ҳам: «Узингга ўхшаб тузи паст бўлти, пул топиб белинг оғриманган-да, ёғни аямайсан!» дея неча хил дакки бериб, димоғ-финоқ билан ейди. Кейинги вақтда қимматчилик бошланиб, Ҳожи рўзгорни тортиброқ қўйди, аммо эски дон-дуннинг ҳали кўри кетгани йўқ. Шундоқ бўлса-да, қашқалдоқ кампир еб туриб маърайдиган, қийинчиликдан нолийдиган бўлиб қолди. Кўп вақт эса паранжисини қийшиқ ёпишиб, ис чиққан жойдан қолмай, эшикма-эшик гап сотиб юргани-юрган. Нон заборнийга бериладиган бўлиб, бозорда нарх-наво кўтарилган, йигитлар олатасир фронтга жўнаган сари тўй-ҳашам тўхтаб, худойи, мавлуд, ифторликлар ҳам сийраклашди. Бу, Жаҳон ойининг юришлари камайиб, текин нон-насибаси қирқила бошлади деган сўз. Шу сабабли ҳам у «уйнинг куйгур Гитлер»дан ўзича норози, «отинг ўчкур уруш»дан ўзича хуноб эди.

Умри, дадасининг эшак миниб, мурид овлагани жўнашини пойлайди. Жўнаб кетгач, Уктамларниқига, пионер форпостига чиқиб келади. Буни бир куни бувиси сезиб қолиб: «Даданг нима деганди сенга, қулоқсиз! Дадасининг айтганини қилмайдиган фарзанд қанақа фарзанд!» деб нақ қиёмат қилди. Жойнамозда тасбеҳ ўгириб ўтириб, Умрини ўз ёнига чақирди ва унинг «қарға чўқиган», «қотиб қолган» тилини қарғай-қарғай, дуолар ўргата бошлади. (Бу энди ўнинчи марталаб қайтарилса ҳамки, Умрининг тили келишмасди барибир!) Кампир, Умрининг «катта қиз бўлиб» (яъни бўйи етиб) қолганини юзига солиб гапирадиган, уни уялтирадиган одат

чиқарди. Ўзини эса, Умридай вақтида отаси соқоли кўксига тушган бир эшон бувага икки қўллаб «назр» қилганини пеш қилиб қўяди. Гап кетини «у замонлар ўтиб кетдику-я, шундоқ бўлсам, қиз монандда номус, ибо бўлиши керак!..» деган мазмунга олиб келади. Бу гаплар Умрига жуда ортиқча, чучмал туюлиб, қаттиқ ғашини келтиради.

Адолатнинг дам олиш кунларидан бирида кампир ҳам, Ҳожи ҳам уйда йўқ эди. Зафар келиб «форпостга чиқармишсан» деб Умрини чақириб кетди. Адолат қизига:

— Чиқиб дарс тайёрлаб, ўйнаб кела қол. Қон бўб кетдинг тўрт девор ичида,— деди.

Умри учар қушдай бўлиб, дафтар-китобларини қўлтиқлаганча, чорвоққа қараб йўл олди, худди шу пайт эшагини қиҳ-қиҳлаб, дарвозадан Ҳожи кирди-ю:

— Қаёққа?— деб бақирди Умрининг ўтакасини ёриб.

— Мактабга, дада,— деди Умри, пионер майдончаси сўзини айтолмай.

— Қайт изингга!— деди у қизининг елкасидан қаттиқ силтаб.

Омбирдай қаттиқ, дағал панжалар зарбида Умрининг нозик елка суяклари зирқираб кетди. У ўзини туюлмаб йиғлаб юборди. Жони ачигандан ҳам кўра, унга ўртоқларидан ажралиш, синфда қолиб кетиш хавфи оғирроқ эди.

— Дарс тайёрламасам ўқишим қолиб кетади-ку, дада!— деди Умри овози қалтираб ва дадасининг бетига биринчи марта дадил тикилди.

— Уқиб жа шаҳар оберамидинг!— деди Ҳожи кўрслик билан.

У ёқдан югуриб келган Адолат салом бериб, эшакдан зилдай хуржунни олишаркан, майин товушда деди:

— Дадаси! Ҳалигина, Ашуровнинг ўзлари чақиртирибди-ла. «Ҳожи акам ҳам бир менга учрашсинлар. Зарур сўзим бор» дебдила. Шунингчун Умрини мактабга чиқараётувдим.

Ҳеч қачон дадаси бетига тик қарамаган ойисининг Зафар айтган гапга қўшиб-чатиб бемалол гапирганидан Умри ҳам ҳайратланиб, ҳам чўчинқираб турарди. Рустамжон кетгандан буён ҳеч кимдан ҳайиқмай қўйган Ҳожи эса, директор номини эшитгач, кўзлари бежо бўлиб кетди.

— Нима гапи боракан манда, сўрамадингми?

— «Умрининг ўқиши ҳақида сўзлашмоқчимиз» дебдила.

— Ҳм-м...— деди Ҳожи бояги шахтидан тушиб ва товушига ясама мулоимлик берди.— Уқиш, ўқиш дейишади-ю,

тирикчилигинг ниъма бўляпти Ҳожин, деб суриштиришмайди булар. Уруш қасофат, замонни оғирлаштириб юборди. Топиш-тутишимни мазаси йўқ. Ҳукумат заборний бермади манга. Берганда ҳам нони урвоғ бўлармиди. Қўлдан берганга қуш тўймас, деган гап бор. Тирикчиликка қарашиб турмасаларинг бўлмайди-да, ахир. Умри энди...— Аввал хотинига, сўнг Умрига совуқ ишшайди,— бир йилча кейин отин бўларсан-а?.. Худодан бўлиб яқин ўртада замон ўзгарса, ана ўқийверасан. Ҳозирча биров ўқишга чиқ, деб тиқилинч қилса, «касалман, тузалганимда чиқаман» деб тура тургин, уқдингми? Аммо,— деди у она-болани қаттиқ огоҳлантириб,— бу сўзларимни зинҳор-базинҳор оғизларингдан чиқармайсанлар. Агар оғизларингдан чиқарсаларинг ўзларингдан кўр...

Умри, дадасининг авзойидан, айниқса, ойнисига қўлни уқталиб, яниб қўйганидан қўрқди. Дадасининг шунгача етиб боришини сира кутмаган, ўйламаган экан. Энди у аламинни ичига ютиб кетолмади. Қалби исён қилди. Очиққа, эркинликка талпинди...

17

Форпост деворига ёпиштириб қўйилган жадвалга кўра, икки кунда бир машғулот ўтиши керак. Ҳар ким ҳар хил соатда. Уктам билан Умриники эрталабга тўғри келади. Утган куни Уктам форпостга чиқиб, Умрини кутди. Зафардан чақиртирса ҳам у чиқмади. Мана бугун бир соатдан буён кутяпти. Болалар билан шахмат ўйнаб, яна анча ўтирди. Умридан дарак бўлавермагач, хуноби ошиб кетди: «Қачонгача бекинмачоқ ўйнаймиз! Чиқса чиқсин. Бўмаса сабабини айтсин. Очиқча гаплашайлик». Умриларникига ўзи киришга аҳд қилди. Боряпти-ю, оёғи тортмайди. Бу хонадонга қадам босмай қўйганига ҳам бир-икки ой бўлди, шекилли. Қийшиқ дарвозага етганда, яна орқасига тисарилди. Олдин опасига айтиб, иложи бўлса уни чиқармоқчи бўлди.

Уйга кириб, энди Раҳбархон билан гаплашаётган ҳам эдики, Ҳожининг ҳовлисидан йиғи товуши эшитилди. Адолат йиғлаяпти. Бу бениҳоят сабр-тоқатли аёлнинг йиғисини иккинчи марта эшитишлари. Аввалгиси бундан бир йилча бурун эшитилган. Ушанда Ҳожини уни: «Туғмас чиқдинг. Туғмас хотин — мевасиз дарахт!»— деб аччиқ устида калтаклаган эди. Ушанда Тўти буви, қўшнилари чиқишганди. Тўти буви Ҳожини

га: «Мусурмон одам, ўзингиз тушунмаганларга амри-маъруфдан, инсоф-тавфиқдан дам урасизу, қилган ишингиз бу. Боласиз бўлса худодан кўринг. Айб эмасми аёл кишига қўл кўтариш?» деб сазо берганди. Баъзилар эса «Хотинингиз бола кўрмаса боқизишингиз керак эди. Балким айб ундамасдир!» деб Ҳожини ёмон ўсал қилишганди.

Адолатнинг бу галги йиғисига Жаҳон ойининг қўланса сўзи сабаб бўлибди. Адолат, қизининг индамай-синдамай йўқ бўлиб қолишидан қаттиқ ташвишга тушиб куяверган экан, қайнаси: «Мунча ўзинг туққандай жигибийронинг чиқмаса. Барибир таги бировники-да. Етим қўзи асрасанг оғзи-бурнинг мой қилур, етим бола асрасанг оғзи-бурнинг қон қилур, деганлар» дебди. Бу гапдан Адолат худди илон чаққандай бўлиб, аламига чидолмай уввос солиб йиғлаётган экан.

Адолат — Ҳожининг иккинчи хотини. (Биринчиси туғмаган, қишлоқда яшайди — гоҳо Ҳожи ундан ҳам хабар олиб турармиш.) Бундан анча йиллар бурун Ҳожининг пирига кўчадан топиб олинган уч ёшлик болани келтиришди. Пир бўлса: «Болангиз йўқ, савоблик учун шуни боқинг» деб, уни Ҳожига топширди. Ушанда энди тили чиқа бошлаган боладан отини сўрасалар, «Умми» деган. Шу-шу Умри бўлиб кетганди...

Адолат Умрини ўз боласидай ардоқлаб боқди. Шу чоққача бу сирни Умрига билдирмай келди. Ҳатто ўзи ҳам унга шундай ўрганиб кетдики, бировнинг ташландиқ боласини боқиб олганлигини хаёлига келтирмай қўйди. Яқинда Жаҳон ойи эзмаланиб ўтириб, бу сирни очиб қўйди-ю, қизчанинг дилига наштар урди. Умри бувиси билан дадасининг ўзига совуқ қарашларини ана шундан кўрди...

— Умри қаёққа кетдийкин-а, опа? — деди Раҳбархон, ранги бир ҳолатда бўлиб дув кўз ёши тўкиб ўтирган Адолатга.

— Билсам кошкийди. Кечадан бери дарди-дунём қоронги, яқин қариндошларникини қидириб келдим. Қаёққа жўнаганига ақлим етмайди. Ёки ўзини сув-пувга ташладимикин?

— Қўйинг-е, унақа совуқ нафасни. Эсли-хушли қиз нега унақа қилсин бекордан-бекорга!

— Бекордан-бекоргамас-да, синглим. Қийналиб кетди қизгинам. Ўзим ҳам. Нима қилай, номус кучли, чидаб келяпман битта болага гаров бўлиб. Қани ўткинчи дунё ўтаверсин-чи, инсофга келиб қолишар, деб кута-кута охири эшитган гапим... — Ҳўнграб, у ёғини айтолмади Адолат.

Раҳбархон қизиқди, астойдил сўраб қўймагандан кейин,

Адолат қайнанасидан чиққан ўша қўланса гапни пичирлаб айтишга мажбур бўлди.

— Вой, тавба!— деб ёқасини ушлади Раҳбархон, худди афсона тинглагандай ақли бовар қилмай.— Наҳотки шундай бўлса!

Раҳбархон оғир дам сукутга кетди. Хаёлига яқин ўтмишда ўз бошидан кечган фарзанд доғи тушди. Кейинги йилларда хийла битиб қолган яраси янгилангандай бўлди. Адолат Умрининг асранди эканлигини очди-ю, қачон, кимлар орқали ўзларининг қўлларига тушиб қолганини айтмади. Нариги уйдан, намоз ўқиб бўлган Жаҳон оғи чиқди. Раҳбархон ундан Умрининг қаёққа йўқолганини сўради. Кампир лабини чўччайтириб, бақбақасини осилтириб, бепарвогина:

— Бо-о, қаёққа йўқоларди хирсдай қиз. Тентираб юрган-дир-да у ёқ-бу ёқда. Оч-наҳор қолсин, хах эшикдан кириб келмайди бурнини тортиб!— деди-да, кетидан нолиб қўйди:— Ё худо, қандоқ замонларга қолдик-а, бола ота-она измига юрмаса, боши оққан томонга кетаверса бошвоғсиз молдай...

— Опоқижон!— деди Раҳбархон вазминлик билан.— Айбга қўймасангиз, бир сўз айтмоқчийдим сизга. Мана шу мактабда неча йилдан бери бола ўқитаман, ўнлаб хонадонда бўламан. Лекин ҳеч кимнинг ўз фарзандини мунақанги хўрлаганини кўрганим йўқ.

— Вой, мунча тилингиз бир қарич экан-а, отин келин! Юзингда кўзинг борми демайсиз-а, худо урди-кетди! Шу замонда бола хўрлаш ҳам бор эканми, кимда кўрдингиз? Биров боласини урса-сўкса, ё оч-яланғоч қўйса, ўшанда айтинг.

Жаҳон оғи билан ҳеч қачон бунақа бетма-бет айтишмаган Раҳбархон, бугун юзидан андиша пардасини сидириб ташлади. Раҳбархон мўмин-қобил, эсли-хушли қиз Умригинани негадир жуда нқи суйиб, унга алоҳида бир оналик меҳри билан қарарди. Ана шу чуқур, нозик муносабат ҳозир қаҳр ўтини ёндириб юборган эди.

— Урмаса, оч қўймаса-ю, лекин урган, оч қўйгандан беш баттар аҳволга туширса-чи?

— Вой, отин келин, нималар деяпсиз, нима айб ўтибди биздан?

— Уялинг-е, опоқи, нима айб ўтибдимиш! Қиз бечорани қочиб кетишга ким мажбур қилди?

— Ё худовандо, қуруқ тухматдан ўзинг сақла, гафлат банданга ўзинг инсоф бер!— деганча, кампир қиблага қараб, пичир-пичир қилиб дуо ўқиб олди. Сўнг ўз келинига

ёпишиб бидиллади.— Елгон-яшиқни тарқатма, келин, тепангда худо турибди. Шундақа тухматинг ҳам бормиди? Хали қўйиб берсам, боламини ўлдириб қўйди ҳам дерсан!

— Келинингизга ёпишманг, опоқи. Ундан чиққани йўқ бу гап. Мен айтяпман. Сиз, дадаси уни уйга қамаб қийнамаганингизда, дилига озор беравермаганингизда, у ҳеч ёқни ихтиёр қилмасди!..

Кампир бу «тили бир қарич» отин келинга гап топиб беролмай қолди. «Ким ёмон бўлса ҳаволаси худога» дея юзини тескари қилиб, остонага пақ этиб ўтириб олди. Ичини бўшатиб сал ҳовридан тушган Раҳбархон, бу жоҳил кампир билан ади-бади айтишиб ўтиришни бефойда билди.

— Юринг,— деди Уктамга,— вақтни ўтказмай, қидириш чорасига киришайлик. Директорга айтиб, маслаҳат сўрайлик.

Адолат ҳам уларга эргашди. Кампир сапчиб ўрнидан турди-да, уларнинг йўлини тўсиб, ялинди:

— Пича сабр қилинглар, жон келинларим. Бугунча кутайлик, келмаса эртадан қидирармиз. Мен ҳам фолбинга бир боқизиб келай. Ҳожи бозордан қайтса айтай, у ҳам Зангиотамдаги хешлариникигами, бошқа жойгами бориб қидиришар...

Раҳбархон билан Уктам мактабга ўтишдан олдин ўз уйларига киришди. Тўти буви дарахт салқинига жой солиб, артелнинг ишини тикиб ўтирган эди. Унга бўлган воқеани айтишди. Тўти буви ўйлаб, мулоҳаза юритиб кўргач, деди:

— Жуда хунук ҳодиса бўлибди-да. Лекин кўпчиликка овоза қилманглар. Қиз боланинг шаънига доғ тушмасин. Қолаверса, бизларни номимизга ҳам яхшимас, ҳар ҳолда уруғимиз...

— Индамай қараб тураверамизми, буви?— деди сабри чидамай Уктам.

— Қараб ўтиргин деяётганим йўқ, болам,— деди бувиси маслаҳатга ўтиб.— Менимча, олдин секингина Умрининг энг яқин дугоналарини топиб гаплашиш керак...

Уктам ўйланиб қолди. Умрининг энг яқин ўртоғи ким? Қизлар билан кўпда бирга бўлмаса, ўзи у ёқ-бу ёққа чиқмаса, қизлар ҳам уикига кирмаса... Хаёл суриб чиқаётган эди, муштумдақкина Фотима-Зухрани икки қўлига кўтариб, Юлдуз кириб келди.

— Вой, айланай қизим-е. Вой, қўшалоқ нинилардан ўргулай!— дея Тўти буви унинг қўлидан бир чақалоқни олди, иккинчисини келинига тутди.— Сиз ҳам ният қилиб кўтаринг.

Қел, Юлдуз қизим, нечук худо ярлақаб нинниларни кўтариб келдинг. Чиллагиразонга келишдимми? Олдин тотта бувимиз-зикига боямиз тилиштимми? Қани, қайси били Фотима бибию, қайси били Зуҳла биби? Ҳаҳ, битта олманинг икки палласи-я. Тагин қизий омма, шилин омма, шакал омма...

Тўти буви «нинни»ларни суйиш билан овора экан, Юлдуз Уктамга хатча тутқизди. Буклаб-буклаб ипак билан тикилган катак қоғоз устига: «Уктам акага тегсин» деб ёзилган эди. Умридан экан. Уктам шоша-пиша очиб ўқиди: «Мен Юлдузнинг холасиникидаман. Тез келинг» деган сўзларгина ёзилган эди, унда.

— Умри топилди!— деди Уктам хурсанд овозда.

Ҳаммалари бу хушxabардан ҳаяжонланиб, Юлдузни ўраб олишди:

— Қачон борибди у ёққа? Ким оборди? Нима учун? Сенга хатни ким берди?

— Шошмай туринглар, айтиб бераман ҳаммасини,— деди Юлдуз. Бироқ ўзи ҳам ҳаяжонга тушгани учун бўлган воқеани боши-кеги қилиб гапирди.

Умри кеча уйдан чиқибди-да, Самарқанд Дарвоза томонга қараб кетибди. Дўкон олдида керосинга навбатда турган Юлдуз уни кўриб қолибди. «Ҳа, ўртоқ, қаёққа кетаётибсан?» деса, Умри ўзини тугулмай йиглаб юборибди. Юлдузни ўзига яқин олиб, уйдаги воқеани билдирибди. Бир синфдошининг боғига кетаётганини айтибди. Юлдуз уни юпатиб, уйига қайтаришга ҳаракат қилса ҳам бўлмабди. Шундан кейин ўртоғини ёлғиз юборишга кўнгли бўлмай, ҳамроҳ бўлиб кетибди. Синфдошиникига боришса, у боғида йўқ экан. Шундан кейин Юлдуз Умрини Чилонзордаги бир бева холасиникига бошлаб бориб, ўша ерда қолдириб келибди.

Ҳаммалари, энди нима қиламиз, дегандек Тўти бувига қарашди.

— Агар холангники бемалол бўлса,— деди Тўти буви Юлдузга,— ўша ерда икки-уч кун ўйнаб, сал юпаниб келар.

— Холамники жуда бемалоя. Иккита қизлари бор. Мевалари фарқ пишиб ётибди.

— Бўлмаса, сен гириллаб хабар олиб келгин, болам,— деди бувиси Уктамга.— Азбаройи яқин кўрганидан сени чақирибди. Гаплашгин-чи, нималар дейди. Агар хафалиги ёзилгай бўлса олиб кела қоласан.

— Мен ҳам бораман,— деб Муяссар чоғланган эди, акаси

— Йўқ, сен бирга юрсанг кўчадагилар билиб қолади,— деди ва бу гапни ҳеч кимга айта кўрмагин, деб пишиқлади.

Чақалоқларнинг бири «инга»лай бошлаган эди, иккинчиси жўр бўлди. Юлдуз уларни кўлга олиши билан йиғилари тўхтади. Бири тугмачадай оғизчасини тамшана бошлаган эди, иккинчиси ҳам худди шундай қилди. Атрофдагиларга бу жуда қизиқ томоша эди. Чақалоқларнинг бу қилиғига Тўти буви дарров тушуниб деди:

— Қонничалали очган, ойисига обоя қол даллав, қонничалалини тўйгазиб бейсин...

Чақалоқларни кўтаришиб Юлдуз билан Муяссар артелга, мотоциклини миниб, Уктам Чилонзорга кетди...

* * *

Чошгоҳ маҳалда жўнаган Уктам, уйдагиларни анча хавотир олдириб, эл ётар чоғда қайтди.

— Топдингми? Олиб келмадингми? Нима дейди?— дейишди ҳаммалари бирдан.

Уктам лампанинг ғира-шира шуъласида чой ичиб ўтириб, бир чеккадан ҳикоя қилди:

— Юлдузнинг холасиникини топиб борсам, Умри иккита қиз билан боғда қий-чув қилишиб, мева теришяпти. Умри қизларга мани «амаким» деб таништирди. «Амаки» эмиш!— кулиб қўйди Уктам.— Аммо боғмисан-боғ экан-да. Узум билан олмага тўйдим. Иннайкейин бизникидақа қантак ўридан аштак-паштак қилишган экан, жуда мазза бўпти. Сизлар ҳам қилсанлар-ку, қишда ердик...

— Умридан гапиринг, Умридан,— деди уйқуси ўчиб кетган Муяссар.

— Умрига «қани юр, опкетгани келдим» десам, «бормийман» деди. Бувиси билан дадасидан қаттиқ хафа. Адолат опадан эшитган ўша гапларимизни Умри ҳам эшитган экан. Бувиси бир куни бировга «шум етим, дадаси кўчадан топиб келган» деяётгани кўлоғига чалинган экан. Кейин ўзининг юзига ҳам етимлигини солибди бувиси. «Кўчага чиқаришмагани, юмушга ўраб қўйишгани ҳам майлийди-я, бу сўзлари жонимдан ўтиб кетди. Тўғриси, опамдан бошқасини кўргани кўзим қолмади. Энди у уйга ҳеч қадам босмийман. Фақат опамни кўриб турсам бўлгани», деди.

— Энди кўрмасаканман-да Умри опамни. Маниям обо-

ринг десам обормадингиз!— деб, бирдан Муяссар пиқиллаб йиглаб юборди.

— Ҳой, қизим, ўзингни тут,— деди бувиси,— худо кўтарсин ўша Ҳожи билан кампирни, шундоқ гулдай қизни чиқиштирмай хўрлаб қўйган. Қўявер, Умри ўзимизники, Умрини ҳеч ўкситмаймиз. Ҳа, ўғлим, ундан кейин-чи?

— «Бўмаса энди қаерга борасан?»— десам, Умри: «Бу холам жудаям яхши эканла, шу ерда туравераман» деди. Мен унга: «Йўқ, шунча танишлар, қариндошлар турганда бегона жойда юриш уят» дедим. «Бизникида тураверасан» десам, «билиб қолишади» деб кўнмади. Шунда Тўқой эсимга тушди. Уйга қайтмайдиган бўлсанг, аммамникига обора қолай» дегандим, кўнди. Шундан кейин уни Тўқойга обориб қўйдим. Аммамла ҳаммангларга салом айтиб юбордила.

— Саломат бўлсин,— деди бувиси хурсанд бўлиб,— бу ишинг, қўзим, кўп яхши бўбди. Баракалла ақлингга. Ҳар нечук ўз элатимиз. Амманг ҳам болажонлик. Етим бошини силайди. Умри унинг болаларига қўшилишиб, яйраб юради.

— Аммангиз ҳайрон бўлгандирлар? Нима деб тушунтирдингиз?— деди Раҳбархон ҳам Уктамнинг ишидан кўнгли тўлиб.

— Сизга меҳмон опкелдим, амма,— дегандим, «жуда соз қилибсан, қариндошчилик шунақа бориш-келиш билан бўлади. Бу қизалоқ ҳам ўз қариндошим-ку. Мана энди катта қиз бўлиб аммасини йўқлаб келибди, раҳмат», дедила. Мен уларга: «Умри бир келса ҳам биракайига келди. Беш-ўн кун қолади. Узи яқинда касалдан турди. Дўхтирлар ҳаво алмаштириш керак, дебди. Бувиси сизникига юбордилар», дедим.

— Жуда ўхшатибсан,— дейишди Уктамнинг охиригача ақл-фаросат билан иш тутгани, мушкулни осон қилганидан обдан қаноатланишиб...

18

Адолат Юлдуз топиб келган хушxabардан ва Уктамнинг Умри олдига кетганидан беxabар эди. Икки кундан бери, қизи гамида унинг юрак-бағри эзилиб тўкилгудай бўлди.

Тонг ғира-ширасида, Жаҳон оии бомдод намозига турмасданок, Адолат деворга нарвон қўйиб, Уктамларникига қаради. Тўти буви турган экан. Бу ёқдан нарвон қўйиб, Адолатни ўз ҳовлисига туширди. Унга Уктам топиб келган хушxabарни

билдирди. Адолат нақ эсини йўқотгудай бўлиб тинглади, пировардида кўзларидан шодлик ёшлари тирқираб кетди.

— Узингизни босинг-е, келин, жуда адои тамом бўб қолибсиз,— деб кампир уни койишга тушди.— Мунча куйгунчаки ҳам ярамайди. Нима бўпти, осмон узилиб ерга тушибдими. Шу замонда бутун бошлик бир одам йўқ бўлиб кетиши мумкин эканми. Шукур, оламда ёмондан кўра яхши кўп. Садағаси кетай яхшиларни, она қизингизни қанддай асрашиб ўтиришибди, ўз уйидагидан аълороқ қилиб...

— Ахир, манга ҳам билдирмай кетганини кўрмайсизми, бу кўр бўлмагурни. Бир оғизгина шипшитса-ку...

Хотинларнинг суҳбатидан уйғониб кетган Уктам ўрнидан турди. Кўзларини уқалаганча уларга яқинлашди.

— Бўйгинангга қоқий-а!— Адолат уни анча вақтдан бери кўрмагандай кучоқлаб кўришди.— Илоё умринг узоқ бўсин. Дадам эсон-омон келсинлар, яхши уйларга куёв бўгин. Хўп фалокатимни аритибсан-да. Ундан сўрамадингми, нега менга ҳам айтмасдан кетибди?

— Сўрадим. Сўрасам: «Айтганимда, ойм юбормасдила барибир. Ундан кейин кетиб қолсам, оймлага ёмон бўларди. Дадам: агар кўчага сир чиқарсанг бу уйда турмайсан, деб кўрқитиб қўйган», деди. Кетганимни оймдан кўришмасин деб, сизни аябди қизингиз.

Адолат, келгуси хордиқ куним қандай бўлмасин қизимни кўриб келсам, деди. Олиб боришни Уктамдан илтимос қилди.

— Келгуси ҳордиққача тўрт кун бор-ку. Умри ҳозир Муяссарни кутяпти, эртага олиб келсангиз деганди...

Уктам, оғзидан шу гапни чиқарди-ю, балога қолди. Қулогини динг қилиб, бўлаётган гап-сўзларни тинглаб ётган Муяссар ўрнидан шартта туриб, югуриб келди.

— Ҳо, ака, дарров оборасиз мани. Умри опам ўзлари тайинлабдила-ю!..

Синглисини оборишга Уктамнинг кўнгли йўқ эди. Оборани билан бир-икки кунда қайтмайди. Буви си ишлик бўлиб қолган. Муяссар уйда бўлмаса, бутун оғирлик опасига тушадди. Шу сабабдан, кейинроқ обораман, деб галга солиб кўрди. Муяссар бўлса ер тепиниб: «Ҳоҳ! Қанча ўртоғим лагерларга кетди. Биз ҳеч ёққа бормасаканмиз-да!» деб тиқилинч қиларди.

— Майли,— деди дарров кўниб Раҳбархон,— Муяссар каникул қилиб бир ўйнаб кела қолсинлар. Умри ҳам зерикиб қолмасин, қишлқ жойда.

Шу куннѐқ Адолат Умрига салом хати ѐзиб берди. Уктам синглисини мотоциклга мингаштириб жўнаркан, Раҳбархон билан Адолат тайинлаб қолишди.

— Ишқилиб, Умрини тезроқ қайтадиган қилинглар. Дарсини эсига солинглар...

* * *

Утган ҳафта директор кузги синовга қолганларни қақирганда, Турғунга ким ѐрдам беради, деган савол устида узоқ ўйлашганди. Турғундан: сенга кимни боғлайлик деб сўрашса, ўйлаб ўтирмай, «манга барибир» деди. Раҳбархон, Ҳасанни боғлаймиз, деб таклиф этди. Унинг мўлжали — шу баҳонада икки синфдош — ѐн қўшнини келиштириб қўйиш эди. Турғун бу кутилмаган таклифдан қовургаси қайишса ҳам, директордан ҳайиққани учун индамади. Мажлис қарорини Ҳасанга Зафар етказди. Ҳасан бу янгиликдан бир сакраб тушди:

— Ман унга энди ѐрдам бериб бўпман. Мани у атайин тойга бостириб олмоқчи бўлди-ку!

Унинг бу даъвоси Зафарга жуда кулгили туюлди.

— Вой таъвия-е, ахир у атайин қилибдимиз. Ролда бор нарса-ку. Тагин бу артист эмиш.

Барибир Ҳасан Турғунга ѐрдам беришни бўйнига олмади. Аччиғи чиқиб кетган Зафар:

— Бунақа тихирлик қиладиган бўлсанг, юр ҳозир директор олдига!— деб уни мактабга судраб қолди.

Ҳасан иш катталашиб кетишидан қўрқиб, сал бўшашди ва димоғида деди:

— Агар Турғунга ѐрдам керак бўлса, ўзи чиқсин.

— Чиқса чиқар. Чиқмаса уйи қочиб кетгани йўқ-ку, ўзинг чиқиб сўрайсан.

Ҳасан, худди аччиқ гаримдори чайнагандай бетини тириштириб, на ҳа, на йўқ деёлмай серрайиб тураверди.

— Агарда-чи, ҳей бола,— деди Зафар қаттиқ огоҳлантириб,— тагин биринг-биринг дейдиган бўлсанг, ўзингдан кўр, ҳа!..

Ҳасан, томоша воқеасидан олдинги гуноҳларини унутган, унутгангина эмас, дилида Турғунга кек сақлаб юривди. Зафарнинг огоҳлантиришидан сўнг, иккиланди. «Ҳали ҳам катталар Турғуннинг ѐнини олишаркан-да. У кузги синовга қолган бўлса айб мандами? Мандан бошқаси қуриганмиди ѐрдам

Беришга, Атайини шундай қилишганимикин?.. Мани, кўпчилик олдида тойга бостираман деб изза қилгани билан ҳеч қайсиларини ишлари йўқ! Нима қилдим-а, бу дардисарни? Ёрдам бермайман деб қутулиб кетолмайман шекилли-а?..»

Ҳасан шу кунни кечгача ўйлай-ўйлай, ташвишдан осонроқ қутилиш йўлини топди ва бундан ўзи ҳам хурсанд бўлиб кетди. Ҳасанга шундай топшириқ берди:

— Сан ҳозир Турғуннинг олдига чиқасан. Унга: «Дарс тайёрлашда сизга ёрдам керакми-йўқми, шуни Ҳасан акам билмоқчи экан»,— дейсан.

— Ия, топган гапингни қара-ю,— деди Ҳасан кулгиси қис-таб.— Жаҳли чиқмайдими? «Сен нега элчи бўб келдинг? Узини нега азиз қилди?»— деса-чи?

— Шунгаям гап тополмайсанми, латта! Акам ҳали сизни тополмабди. Ҳозир ўзи бир жойга кетди, дейсан-қўясан-да!

Ҳасан тайсалланиб турди, турди-да, охири сургалиб, ноил-лож Турғунларникага чиқди, Турғун уни бегонадай совуқ қарши олди. Ҳасан унга истар-истамас ҳалиги сўзини айтувди:

— Куним келиб-келиб акангга қолдими!— деди у одатда-гидан баттар кеккайиш билан. Ҳасан эса тайинлироқ бир жавоб кутиб тураверди. Турғун ҳазил-мазах билан давом этди.— Тагин нима керак, суюнчи кутиб турибсанми? Бемалол туёгингни шиқиллатишинг мумкин.

Ҳасан изза бўлиб, уйига қайтиб чиқди. «Ҳақ» деб пойлаб турган Ҳасанга Турғуннинг жавобини оқизмай-томизмай айтган эди, у хурсандчиликдан чапак чалиб юборди: Чунки ўзи-ча қутулиш учун яхши баҳона топганди. Юғура Уктамнинг олдига борди-да: «Турғун, бизга ёрдам керакмас» деяпти»,— деди. Уктам исни-бисга қўймай, Турғунни клубга чақиртириб, Ҳасанга юзлаштирди, зардасини босолмай деди:

— Хўш, Турғунбой, сен қачонгача бурнингни кўтарасан. Дарсдан аҳволинг ҳалигидақа-ю, биров ёрдам берай деса, керакмас дебсан. У кунни директор чақириб сўраганда, нега мум тишлаб ўтирувдинг, а?

Турғун ер остидан Ҳасанга бир ўкрайди-ю, дамини чиқармай тураверди. «Уйимга унинг ўзи чиқмасдан, Ҳасанни чиқарди» деб айтолмади. Ундоқ деса, Ҳасан: «Ҳа, менинг чиқишимни кутаётган экансан-ку», деб тагин димоғи кўтарилади, деб ўйлади шекилли.

— Шундоқ қилиб юраверсанг, синфда қоласан-ку, бу ёғини ўйлайсанми?— деди Уктам.

— Тайёрланамиз,— деди охири мажбуран Турғун.

— Қани бўлмаса, дафтар-китобларингни олиб чиқ. Ҳасан билан иккимиз қарашамиз.

Турғун эшикка чиқаётганда, яна тўхталиб:

— Уйда тайёрлаймиз,— дея гулдиради.

— Ундоқ бўлса бора қол бирга,— деди Уктам Ҳасанга.

Ҳасан, орқасидан биров итаргандай имиллаб бораркан, Турғун кетига қарамай узун оёқларини унда-мунда қўйганча уйга жўнаб қолди. Чақирилмаган меҳмон бўлиб кетидан киришга Ҳасаннинг бўйни ёр бермади, ўз ҳовлисига бурилди. «Қани санга ёрдам берай», деб қўшнисига ялиниб эргашиб юришга Ҳасаннинг бекорчи вақти ҳам йўқ эди. Отаси ишчи батальонга олингандан буён тун қоронғисида бурнидан тортса йиқилгудай бўлиб келар, ҳамма уй-рўзгор ишлари Ҳасан-Ҳусанга қолганди.

Ҳасан ўз ишлари билан овора экан, эртаси, Ҳусан гап топиб келди. Турғун уни кўчада тўхтатибди-да: «Аканга айтгин, ёрдам берса бера қолсин» дебди. Ёрдам олувчининг ўзики бўйин эгиб келмагандан кейин, Ҳасан нима учун бўйин эгиб бораркан. У ҳам укаси орқали хабар берди: «Эртага жадвалда кўрсатилган вақтда пионер форпостида кутаман».

Турғунга, албатта, Ҳасаннинг «катталиги» ёқмади. «Форпостга чиқиб, кўпчилик олдида ўшандан ўрганиб ўтираманми» деди-да, саволларини ёзиб Ҳусандан чиқарди. Булар кўпроқ зоологияга таалуқли саволлар эди: умуртқасиз ҳайвонларнинг хиллари, уларнинг фойдали ҳам зарарлилари қайсылар?

Ҳасан ўз дафтарларини топиб титкилади. Турғуннинг саволларига жавоб топиб, бир қоғозни тўлдирди. Умуртқасиз ҳайвонларнинг фойдалиларидан ипак қурти ва асаларилар ҳақида тўхталиб, қоғознинг бир чеккасига ҳафсала билан уларнинг расмларини ҳам чизди. Бу расмларга қараб, ипак қуртининг уруғдан жонланиб то пилла ўрагунгача бўлган ҳолатини тушуниш, асалариларнинг урғочиси, эркаги ва ишчиси қандай бўлишини, бемалол билиб олиш мумкин эди.

Бу қоғозлар Турғуннинг қўлига теккандан кейин, у бошқа саволлар ёзиб чиқарди. Бу иш бир неча марта такрорланди. Ҳусан эса бўзчининг моксисидай гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа кириб чиқавериб, гаранг бўлиб кетди.

Раҳбархоннинг топшириғи билан Зафар Турғуннинг ишларидан хабар олди. Турғун Ҳасан ёрдам бераётганини айтди. Зафар оғзаки гапга ишонмай, унинг дафтарларини олиб текширди. Шунда сир очилди: дафтар ичида парча-пурча қо-

ғозлар, уларда саволлар ва жавоблар. Саволлар Турғуннинг, жавоблар Ҳасаннинг қўли билан ёзилган. Ҳеч ақлга сиғмайдиган бу қилиқни кўриб, Зафар лол бўлиб қолди.

— Бу қанақаси бўлди?— деди Турғунга тикилиб.

Турғун ўзини қайсарликка солиб, ҳеч нарса айтмай тураверган эди, Ҳусан кирди-ю, ўртада бўлган сирни дангал очди-қўйди.

— Ана холос, шуям дарс тайёрлаш бўлдими?— деди Зафар, икки ўртоғининг қилиқларидан хўн кулиб. Сўнг жаҳли чиқиб қизарди.— Енма-ён қўшни бўп туриб бир-биринг билан мушук-сичқон ўйнаб ўтирсанг яхшими. Уйда бирга тайёрлаймиз, деб Уктам акани ишонтирган эдинг-ку, субўт қани?

— Чикмаса нима қилай?— деди охири Турғун.

Кейин Зафар Ҳасаннинг уйига ўтди.

— Нимага чиқмадинг дарс тайёрлашгани?

— Ўзи чақирмаса ялиниб чиқаманми?— деди ҳеч пинағини бузмай Ҳасан.— Саволларини бериб чиқарган экан, ўхшатиб ёзиб бера қолдим!

Зафар:

— Унутма. Ҳасан, аввало айб санда!— деди тажанглик билан уни койиб: кейин тўртинчи чорак бошида синфда бўлган йўқлама дафтар ҳангомасини, ит уриштириб, уни атайин итига қоптирганини юзига солди.— Шунча айбинг туриб тагин ялинса чиқаман демоқчимисан? Ҳа, бу ёғини сўрасанг, сен уэр сўрашга мажбурсан. Билиб қўй, агар иссиғида уэр сўраб, чинакам ёрдамга киришмасанг, масалангни отряд советига қўямиз, ўшанда майнавозчилик нималигини билиб оласан!..

Зафар эрталаб яна хабар олди: Ҳасан майдончада ўтирар, Турғун эса кирайми-кирмайми деб, эшик ёнида турарди. Зафар уни судраб обориб, Ҳасаннинг ёнига ўтқазиб қўйди...

* * *

Кузги синов яқинлашган сари, Раҳбархоннинг Умридан хавотири ошмоқда эди.

Уктам қишлоқдан янги гап топиб келди:

— Ҳеч хавотир олманг, опа. Яхши юрибди Умри. Дарсини ҳам ўша ерда тайёрлайдиган бўлди. Гулнорга: «Сен ёрдам бероласанми?» деган эдим, «бўпти» деди. Иннайкейин Жўра: «Керак бўлса мен ҳам ёрдамлашвораман», деб ваъда қилди. Умри хурсанд. Аммамга «яхши хола» деб ном қўйиб олибди.

«Мана шунақа яхши уйлар ҳам бор экан-ку. Яхши холам ҳам, эрлари ҳам бирам меҳрибон, хушмуомала» дейди суюниб.

— Ундоқ бўлса қишлоқда тура турсин. Синов вақти яқинлашганда олиб келарсан,— деди Раҳбархон бир оз кўнгли тинчиб.

19

«...Азиз ўғлим Уктамжон,— дебди кейинги хатида адаси,— олдинги хатимни жуда қисқа деб қаноатланмабсизлар. Менинг қанақа жойда ва кимлар билан турганимни билгиларинг келибди. (Ҳамма гапни батафсил ёзай десам, бунинг учун анчагина тинч фурсат керак. Қани энди шу оқшом тинчлик бўлиб турса...)

Мен бу хатни ўрмондаги похол чайлада ўтириб ёзяман. Олдимда тўнкадан стол, консерва банкасига ўрнатилган пилик чироқ. Атрофим эса қалин ўрмон. Ҳозир тун, ўрмон анча тинчиган. Фақат дарахтларнинг шовиллаши тинмайди. Кундузи-чи? Э-ҳе, кундузи ўрмон жуда жонланиб кетади. Унинг шовуллашига одамларнинг шовқини, турли-туман қушларнинг сайроғи, дарахт кесишдан ҳосил бўладиган тақир-туқурлар, отларнинг кишнаши қўшилишади. Кейинги вақтда эса, бу овозларнинг жамини босиб узоқ-яқиндан тўпларнинг гумбур-гумбури келиб турадиган бўлди.

Ўғлим, бу рус ўрмонининг табиатидан икки шингил гапириб берайми? Бир-бирини суяб, бир-бирига кўз-қулоқ бўлиб тургандай зич ўсган хилма-хил дарахтлар... Улар шунчалик кўпки, боши-кети кўринмайди, бутун оламини қоплаб ётганга ўхшайди. Биринчи марта унга кирган одам, ўргимчак уясидай чирмашиб кетган ўрмон сўқмоқларида адашиб, қайтиб чиқолмайди. Қуёш тиккага кўтарилган чоғда қалин ўрмон ичи янада гўзаллашади, гўёки ҳамма ёққа тангачалар сочилгандай бўлади. Бу тангачалар, оқ терагимизни эслатовчи пахтадай қайинларнинг шабадада титраб турган баргларида, арчаларнинг игначаларида, ранго-ранг ўрмон гулларида ярқ-ярқ жилваланиб, кўзни қамаштиради. Рус ўрмонининг тожиси — қарагайларни айтгин. Қизғимтир, бениҳоят дароз таналарини мағрур кеккайтиб игна баргли бошлари билан қуёшли осмонни кўтариб тургандай кўринади улар. Бу абадий сўлмас ўрмон яшиллиги киши кўзини равшанлаштиради, баҳри-дилини очади. Тинимсиз шабадада гуркираб турадиган муаттар исини ҳидлаб тўймайсан!

Ўрмонзор орасидаги қўллар, сойлар ва жилғаларни айтмайсанми. Олтин куз яқинлашган сари ўрмон яна ҳам гуркираб, камалакдай говланиб кетяпти. Ёнғоқлар сарғайиб, маймунжонлар қизариб, рус қўшиқларида суйиб куйланган рябиналар олчадай ранг олиб қолди.

Биз илгарилари ҳам рус ўрмонини кўриб, хўп завқланган эдик. Лекин у ҳозир кўзимизга яна ҳам чиройлироқ, қадрлироқ бўлиб кўриняпти. Нега десанг, душман рўпарамизга келиб, ана шу кўнгилга яқин жонажон ерларимизни хавф остида қолдирыпти, уни оёқ остида эзиб топтамоқчи. Рус кишилари эса, қалблари қаҳр-ғазабга тўлиб, улуг шаҳар чегарасини метиндай мустаҳкамламоқдалар, душманнинг ўқтин-ўқтин рўпарадан қилиб турадиган ҳамласини филдай куч-шижоат билан қайтармоқдалар. Биз ҳам бу курашда улар билан бир жон-бир танмиз. Пўлат ўтда тобланади, дейдилар, бизнинг дўстлик, биродарлигимиз жанг оташларида яна ҳам мустаҳкамланмоқда.

Бунинг оддий ва жонли бир мисоли — шу чайла эгаси, серсоқол чол Игнат бобо билан дўстлигимиз. Мана у, икки киши сифарли чайланинг ярмини эгаллаб, шундоққина қаршида савлат тўкиб ётибди. Тепасида милтиғи билан болтаси осиглиқ. Башарти бирон ҳодиса юз берса; чайла ёнида ётган ити хабар беради-ю, шу он турибоқ милтиғи билан болтасини қўлга олади.

Игнат Иванович — етмишларга борган, умри ўрмончилик билан ўтган меҳнаткаш; ўрмон шароитини, табиатини, ҳар бир сўқмоқни, ҳайвон, қушларнинг қилиқлари, «тил»ларини яхши билади. Уруш бошланмасдан олдин, у ўрмоннинг шу участкасида қоровул экан. Ҳозир эса бизнинг сапёр бўлинмизга қўл келяпти. Бизга йўлларни мустаҳкамлаш, кўприклар қуриш, эскиларини танклар ва замбараклар ўта оладиган қилиб тузатиш вазифалари юклатилган.

Ёғоч тайёрлашда Игнат бобо яқиндан ёрдам кўрсатиб, жон-танзимиз бўлиб қолди.

Бу ажойиб чол ҳақида кўпроқ ёзаётганимнинг сабаби — биз у билан ота-бола тутинганмиз. Бу қандай бошланди дегин, Уктамжон?

Бир куни биз ўрмон оралаб юриб, катта кўприкбоп қарағайларни танлаётган эдик. Бирдан от-аравамиз таққа тўхтаб қолди. Кичина кўприк бузилиб, йўлни сув босиб ётарди. Биз ўзимизча таҳмин қилдик: куни кеча қаттиқ момақалдироқ билан бўрон бўлган, кетидан сел қуйган эди. Дарахтнинг йи-

қилиши, йўлнинг кўл бўлиб қолиши шундандир. «Тўхтангларчи,— деди Игнат бобо,— бу ерда бошқа сир йўқмикин?..» Шундай деб, ўрмоннинг у ер-бу еридан эшитилиб турган қушлар овозига диққат билан қулоқ солди. Чап ёнбошдаги қалин дарахтзор ичидан жуда нозик, ингичка оҳангда саъва товуши эшитилди. Игнат бобо брезент камзули чўнтагидан ёғоч ҳуштагини олди. Ҳуштакдан у ҳам худди ўша саъва товушига ўхшатиб овоз чиқарди. У ёқдан жавоб келди. Игнат бобо бизга шивирлади: «ошиқ» ўз «маъшуқа»сини кутяпти. Тахминан юз эллик метр теварак-атрофни қуршаб олишимиз керак. У ерга немис пистирмаси кириб қолганга ўхшайди»— деди.

Бўлинмамиз соҳдатлари билан у айтгандай қилдик. Ҳалқани сиқиб боравердик. Игнат бобо эса битта соғ кўзи биланок, буталар орасидан «ошиқ»ни кўра олди. «Маъшуқа»сини кутаётган «ошиқ» қуюқ қора дуб дарахти устига яширинган экан. Бобо мўлжаллаб туриб тепкини босди. Дуб остига «тап» этиб бир нима тушди. Игнат бобо юрак ютиб дарахт остига борди. Қараса — оёқ остида немис тўппончаси. Тепага милтигини ўқталганча, немисчалаб: «Komm herunter!» («Пастга туш!») деди. Дубдан сирғалиб бир одам тушди. Унинг бир қўли Игнат бобонинг ўқидан шалвираб қолган эди. Текширдик: у подачи кийимини кийиб олган немис қўпоровчиси бўлиб, кўприкни ўша портлатган экан. Шу яқин ердан унинг шеригини ҳам топиб, қўлга туширдик...

Биз Игнат бободан, «қуш овозини қандай қилиб ажратдингиз?», деб сўрасак, у бизга ўз ҳунарини бирма-бир кўрсатди: ўзи ясаб олган ёғоч ҳуштакда саъва, читтак, лойхўрак овозларини қилиб берди. Кейин оғизда булбул, тўрғайларнинг сайрашига тақлид қилди. Унинг овозига эса қушлар жавоб қайтариб сайрарди.

Ўрмонда юравериб, унинг кўзи жуда пишиб кетган. У, сўқмоқларга тушган билинар-билинемас изларга қараб, бу ердан қанақа ҳайвон ўтганини айтиб беради. Одам изининг, ҳатто қачон тушганигача билиб берганида эса, ҳайратландик.

Ана шундай хислатлари билан бизга кўп ёқиб қолди бу ажойиб чол. Уни отахон қилиб олдик. У яқин маслаҳатгўй, дилкаш ҳамроҳ бўлибгина қолмай, пазанда ҳам. Баъзан, душманнинг овози ўчиб, чегара тинчиб турган пайтларда бизни Игнат бобо яхшилаб ниқобланган, Разливдаги Ленин чайласига ўхшаб кетувчи бу похол кулбасига таклиф этади. Дарахт новдаларига осилган пақирчада балиқдан, қўзиқориндан лаззатли шўрва пишириб беради.

Игнат бобонинг уйи яқин ерда — шаҳар чегарасидан ўтадиган темир йўл станциясида экан. Бу станцияга душман босиб келгач, чолнинг ўғли жангда ҳалок бўлибди, қизи эса ҳамширалик қилиб юриб яраланибди. Станция аҳолиси, жумладан, Игнат бобонинг қизи билан набираси ҳам мамлакат ичкарисига кўчирилбди.

Биз тарафларга бориб қолишса ажаб эмас...

Ўғлим! Хатингда: «бу ерларда ҳам ишлар жуда кўпайиб кетди» дебсан.

Демак, ҳаммангиз баб-баравар меҳнатга шўнғибсиз. Фақат сен аэроклубдаги машғулотга бораяпсанми-йўқми, шунисини ёзмабсан. Тагин бу ёқда ишлар, ташвишлар кўпайиб кетди деб, ўзинг танлаган касбдан кечиб юбормагин, ўғлим. Интилган ўзар, дейдилар. Бардошлик, иродалик одам ҳеч қачон зоелик тортмайди, ёлғиз ўзинимас, бошқаларнинг ҳам мушуқлини осон этади. Улуғлардан бири: «Бировни бахтли қилолган одамгина бахтли бўлади», — деган экан.

Мендан ҳаммага салом айт, ўғлим. Хатимни тўхтатаман. Негадир ташқарида ит ҳурияпти. Ана, Игнат бобо ирғиб ўрнидан турди. Чайла ёғочига илинган милтиғини олиб чиқиб кетди. Чироқни ўчиришим керак. Мен бу мактубни бўлиб-бўлиб уч кеча ёздим...

Ўқтам хатни бутун вужуди билан берилиб ўқиётган, кўз олдига шундоққина дадасини келтириб, у билан суҳбатлашаётгандай эди. Худди кино лента қизиқарли жойига келганда чирт этиб узилгандай бўлди. Чанқоқлик билан хатга яна қайтадан кўз югурта бошлади. Ўзига тегишли жойига келганда ўйланиб қолди. Ҳа, тўғри, у дадасига аэроклубдаги машғулотларидан ҳеч гап ёзмаганди.

Ўтган ҳафта Ўқтам аэроклубдаги раҳбаридан, бошқа шериклари қатори, топшириқ олган эди. Бу топшириқ икки қисмдан иборат: Биринчиси — Ўзбекистонда Осоавиахим ташиклоти қачон келиб чиққани ва унинг парашютчилар, учувчилар тайёрлашдаги хизматлари. Иккинчиси — дунё авиацияси тарихида бир қитъадан иккинчи қитъага қўнмасдан учиб ўтганлар.

Ўқтам ора-сира вақт топиб, биринчи саволга жавоб тайёрлади, иккинчисига эса бир оз қийналди. У, ҳеч қаерда қўнмасдан бир қитъадан иккинчи қитъага учиб, бутун жаҳонни ҳайратга солган учувчиларни яхши биларди. Улар уч киши. Уларнинг номларини ёддан айтиб бероларди: Чкалов Вале-

рий Павлович, Байдуков Георгий Филиппович, Беляков Александр Васильевич.

Уктам бундан уч-тўрт йил бурун пионерлар саройи авиомодель тўгарагига қатнаб юрган вақтида Чкаловлар учишган бўлиб, ўшанда эшитган-билган нарсаларини бир дафтарга ёзиб қўйган эди. Ана шу дафтарни бир қидирган, лекин тополмаганди. Дарсхонаси ремонт қилинганда бирон ерга тикиб қўйилган бўлса керак. Уктам ўша дафтарни энди пиромондаги ортиқча қақир-қуқурлар ичидан топди. Уларнинг ҳаммасини янги дафтарга кўчириб, аэроклубнинг навбатдаги машғулотига борди. Раҳбари Гурген Артёмович уни икки марта дарсни қолдиргани учун огоҳлангирди-да, кейин топшириқни сўради. Дастлаб Уктам ўша учишнинг тарихий аҳамияти, маршрути, командири Чкалов ҳақида қисқароқ қилиб жавоб берди. Бироқ қаноатланишмади. Айниқса, группа бошлиғи Сергей деган жингалак соч, бўтакўз армани бола ўз саволлари билан шошириб қўйди. Нима эмиш. Чкалов учишнинг қайси йил, қайси кун, қайси соатда бошлангани, самолётнинг типи, Америкага қайси пунктларни босиб, неча кунда етганини айтиб бергин эмиш. Хайриятки, дафтарда маълумот етарли. Езувларига қараб-қараб, Чкалов учишининг 1937 йил 18 июнь эрталаб соат 4 да бошланганини айтди. Бир неча кун давомида ҳеч қаерда кўнмасдан, Москвадан Шимолий Қутб орқали Америкага етгунча қайси кун, қайси соатда, қайси жойлардан ўтганини, туману булутларни пастда қолдириб, икки минг саккиз юз метрга кўтарилганини тўла-тўқис ҳикоя қилди, учиш йўлларины картадан кўрсатиб ҳам берди. Гурген Артёмович: «Яша ўғлим, сендан яхши авиатор чиқади», деб елкасига қоқиб қўйди. Сергей эса, Уктамни яна бир нарсада илинтирмоқчи бўлди ва ўзини жуда билимдон кўрсатгиси келиб:

— Қани, айнинг-чи ўртоқ Ботиров, ўша пайтда... қандай кўчиб юрувчи станция бор эди?— деди.

Уктам ҳеч тутилмасдан Папаниннинг кўчиб юрувчи станцияси бўлганини, Папанин билан Кренкель ўз қишловчи кемалари устидан учиб ўтган Чкалов самолётининг овозини эшитганларини айтди.

Сергей охирги илмоқни ташлаб, Чкалов экипажи учган самолёт типини сўраган эди, Уктам билса ҳам энсаси қотиб, унга чимирилди:

— Муаллим бу ёқда қолиб, сен мунча сўроққа тутдинг, Сергей? Мен-ку буни биламан, сен-ўзинг биласанми, қани айт-чи?

— Хоҳ, тутилдингми, билмаслигингни тан ола қол энди!— деди ишшайганча Сергей.— Билиб қўй, Чкалов учган самолёт типн «АНТ-25» эди. Яна самолётнинг «У-1» деган зўр типн бор. Бунда бизнинг дада учган...— Сергей шу баҳонада ўз дадасининг зўр тажрибали учувчи эканини, байрам куни осмону фалакда муаллақ ўйинлар қилиб ҳаммани қойил қолдирганлигини мақтаб кетди. Ўқтам бу маҳмадана болани илгари ҳам кўрган, аммо учувчининг ўғли эканлигини энди эшитди. Кейин билса, ўша учувчи Гурген Артёмовичнинг ўзи экан. Сергейнинг машғулотда ўзини жуда эркин тутиши, Гурген Артёмовичнинг бемалол қўйиб берганча, илжайиб ўтириши бежиз эмас экан.

Ўқтам шу соатдан бошлаб Сергей билан яқин бўлиб олди. Ўзи унча билмаганларини тортинмасдан ундан сўрай бошладди. Ўқтам йўғида парашютчиликка онд лекция бўлган, осмонда ўзини қандай тутуш қондалари тушунтирилган, болалар бир эмас икки марта вишкадан парашютда сакрашни машқ қилишганди. Энди эса аэропорт майдонида «У-2» самолётдан парашютда сакрашга ҳозирлик кўрилаётган эди. Ўқтам эса сакровчилар рўйхатида йўқ. Рўйхатга кириш учун тажрибада шерикларига етиб олиши керак. Бу ишда унга Сергей яхши ёрдам берди.

Парашютда самолётдан сакраш — учувчи бўлишни орзу қилган ўсмирлар учун дастлабки муҳим синов.

Ўқтам ана шу синовга астойдил тайёрланди ва ишонч билан, дадил бориб, ундан муваффақиятли ўтди...

20

Самолётдан парашютда биринчи сакрашдаги муваффақиятидан руҳланган, бу хушxabар билан уйдагиларни севинтириш, адасига хат ёзишни аҳд қилиб келган Ўқтам меҳмонлар устидан чиқди. Ортиқ ака, Акрам бувалар супада пахтали камзул қабиб ўтирган Тўти буви билан сўрашишаётган экан. Ўқтам суҳбатга халал етмасин ҳамда мақтанчоқлик бўлмасин, деб ўз севинчини яширди.

— Моро бўсин энди чеварлик, онам! Зап иш қилдингизда. Сиз илгов бўлиб денг, артелга маҳалламиздан ўн чоқли хотин-халаж борибди. Артель раиснинг оғзи қулоғида: «Фронтга кетган эркак тикувчилар ўрни тўлиб, ишимиз хийла жўнашиб кетди, бобой!»— дейди. Аслидачи, онам, овси-

нингизни ҳам ёнингизга олсангиз, бирга-бирга эрмак қилаве-
рардинглар, зерикмасдан!..

— А-а?— кўзойнаги тепасидан дудмал қараш қилди кам-
пир, сўнг мийиғида кулиб, қўшни тарафга имо қилган чолнинг
шамасини англади.— Бо худо, у кишимни ишлатаман деган
одам овора бўлади. Бировни ишига қўллари саратонда сов-
котади.

— Шундоқ бўлсаям бир гаплашиб кўрсангиз-чи, овсинин-
гиз билан, онам,— деди Акрам бува энди илтимосга ўтиб,—
балки пулига қизиқиб кўниб қоларла. Агар кўндирсангиз,
бизни каттакон бир ташвишдан қутқарган бўлардингиз-да!

Гап Жаҳон ойи устида бораётгани маълум бўлса ҳам, Ак-
рам буванинг охирги сўзи Тўти бувига англашилмади:

— Қанақа ташвишни айтяпсиз, оқсоқол?

— Кўрмайсизми, қачон қарасангиз эшикма-эшик юриб,
гап сотгани-сотган...

— Оғзи кўчада қолмай ўлсин,— деди энсаси қотиб Тўти
буви.— Гаплашишга безиллайсан, одамни ишдан қолдиради.

— Ҳаммани ишдан қолдиргани устига, уруш хусусида оғ-
зидан боди кириб, шоди чиқармиш: «Ана немис Маскопга
кепди. Эрта-индин бу ёқларга кеп қолармиш. Ҳамма ёқни му-
сурмонобод қиламан, кофирлар минан боши очиқларни шўри-
ни қуритаман дермиш!» Яна алланима балолар деб валдираб
юраркан... Битта-яримта тушунмаган аёллар алланечук туш
кўриб чиқсалар, эшон ойига айтарканлар. Эшон ойи ўзлари-
ча таъбир бериб, «яхши тушгаям садақа, ёмон тушгаям сада-
қа» деб ош худойи буюрарканлар. Тушунмаганлар лақилла-
са, ҳа энди нодон-да, дейсан. Туппа-тузук тушунган Ҳурини-
сани айтмайсизми. Эридан хат келавермаганига хавотирда
экан, ёмон туш кўрибди-ю, эшон бувига бориб айтибди.
Эшон буви бўлсалар: «Эринг жаллодлар қўлига тушган экан,
омон қутулиб чиқибди. Фалокатинг ариганига битта жонлиқ
сўйиб юбор»— дебдила. Ҳуриниса ҳам лаққа учиб, уйдаги
кўзисини сўйдириб, ис чиқарибди...

— Хабарим бор, айланий. Мен кейин билиб қолиб Ҳури-
нисани койидим. «Нега шундоқ қилдинг бир оғиз манга мас-
лаҳат солмасдан» десам, кўзимга ҳеч нарса кўринмади, дей-
ди. Менга айтмаганининг сабабини биламан: Тўти бувим
прим-сиримни ёмон кўради, қайтарди, деган. Урта ичида
кўзи кетибди. Умаржон: болаларим боқиб катта қилишса,
қайтганимда сўярмиз, деб ният билан олган эди жониворни.

— Эшон буви билан ҳам, ўғли билан ҳам бир гаплашиш

керак бўб қолди ўзи. Шуларникига келаётиб, сизнинг эшигингизни босиб ўтолмадик, онам,— деди охирида Акрам бува.

— Ҳожининг уйида хунук ҳодисалар бўлибди, биз беҳабар қолибмиз,— деди Ашуров Раҳбархонга қараб.

— Тўғри,— деди Раҳбархон, директорнинг сўзидаги гина оҳангини ўқиб ва бундан анча ўнғайсизланди: «Қимдан эшитибди-а? Балки Юлдуз оғзи бўшлик қилиб айтгандир», деди ичида.— Биз, тезда ўтиб кетар бу кўнгилсизликлар деб ўйлагандик. Бўлмади. Энди сизга айтмоқчийдим.

— Менинг қулоғимга чалингани шу: қизини хафа қилиб ҳайдаган, кейин ўзи ҳам қаёққадир жўнаб қолган. Шу тўғрими?— деди Акрам бува.

Раҳбархон билан Уктам бўлган воқеани сўзлаб беришди.

— Ҳожи қаёққа ғойиб бўлдийкин, билмайсизларми?

Буни айтишолмади.

— Қилғуликни у киши қилиб, ташвиши бизга,— деди бува киссасидан повестка қоғозини чиқариб.— Мана, Ҳожи ишчи батальонига қақирилибди. Военкоматдан эрталаб одам келиб уйдан тополмабди. «Кечгача топиб юборасиз», деб менга юклаб кетди.

— Топсак, қизи ҳақида ҳам яхшилаб сўзлашиб олардик,— деди Ашуров.— Энди нима қиламиз, бува?

— Бошим қотди,— деди чиқиб кетаётиб бува.— Ҳайвонни оласи тошида, одамни оласи ичида, деганлари шу экан-да. Ҳожи кўринишда қўйдан юввош, хокисор. Ундан бунчалик кори бад чиқишини ҳеч кутмовдим-а!

— Мен ҳам,— деди Ашуров,— Ҳожининг бир қилигини кўриб жуда ҳайрон қолдим. Тунов куни болалар менга бай-байлашиб боришди. «Хўш, ўзи нима гап?» десам, «Ҳожи амаки чорвоқдаги дарахтларни кесаяптилар. Кесманг десак, «бунга бойўғли кўнган, хосияти бўлмайди» дейдилар. «У гапингиз бекор» десак, «аралашмаларинг, сенларни даҳлинг йўқ бу ерда» деб бизни қувдилар» дейишди. Югуриб борсам, Ҳожи бир одамни ёнига олиб, иккита теракни ағдариб бўпти, ўтин қилиш ҳаракатида. «Бу нима қилган ишингиз, Ҳожи ака. Ахир бу ерни бола бечоралар қанча уринишиб обод қилишса-ю, сиз дарахтларни қуритсангиз. Дарахтсиз боғ боғ бўлди!» дедим. У бўлса, ҳали айтганингиздай ўзини хокисор тутиб: «Нима қилай, домлажон, тирикчилик важдан қилдим. Жўжабирдай жонман, беш-ўн танга нон пули бўлармикин дегандим» дейди. «Қийналган бўлсангиз дарахтга ёпишасизми. Кўп қатори ишланг, ҳукумат нон беради» десам,

сурбетлик билан: «ишлашни соғлиғим кўтармайди» дейди-я. Мен унга: «Болта чопиш, бозорга югуришни соғлиғи кўтарган одам, шундоқ дейишга уялинг. Одамлар нима ғам-ташвишда-ю, сиз фақат ўз қорингизни ўйлайсиз. Сиз билан бошқа ерда гаплашарканмиз-да...» дедим.

Ашуров билан чол Ҳожининг уйига йўл олишди.

* * *

Раҳбархон ўчоқ бошида овқат пишираётган, Уктам унга боқишаётган эди. Каттакон бўғча кўтариб Адолат опа кириб келди. У узоқроқ жойга кетаётгандай йўл товур кўйлаги, макси-ковушини кийиб олган эди.

— Ия, ҳа, йўлингиз бўлсин, келин?— деди супага дастурхон ёзаётган Тўти буви ажабланиб.

Ҳаммалари уни ўраб олишди. Адолатнинг чап кўзи бойлиқ, ўнг кўзи ҳам қизаринқираган эди.

— Кўзингиз оғридимиз, келинойин? Дўхтирмами?— деди Уктам.

— Умрининг олдига бораман. Адресини тушунтириб бергин, Уктамжон,— деди Адолат дабдурустан.

— Вой, нега энди... Ҳе йўқ, бе йўқ отланиб қолдингиз, келин? Ев келдимиз, ўтиринг мундоқ, маслаҳат қилайлик,— деб Тўти буви уни қўярда-қўймай супага ўтқазди.

Адолат омонатгина бир чеккага ўтирди-ю, хўнграб юборди.

— Хабарларингиз бордир, амакингизни қидириб военкоматдан усти-устига одам келди. Мактаб директори бўлса Умрини суруштириб кетди.

— Биладан.— деди, ҳалигина директор билан гаплашган Раҳбархон.— Ҳожи амакининг ўзлари қаёқда юрган эканлар?

— Оти ўчсин,— деди Адолат эрининг номини ҳам эшитгиси келмай.— Эрта билан уйда хўп шовқин кўтарди: «Қизни у ёқ-буёққа сан қочиргансан, мани элга бадном қилиш учун» дейди. Кейин, бир нимани сездими, негадир оёғи куйган товукдай типирчилаб қолди. Мен дўкондан нон опкелгунимча қораси ўчибди. Ерга кирдимиз, осмонга чиқдимиз, билмайман...

— Ойингизни авзойилари қандай?

— Одамлар сўроқ қилиб кетишгандан кейин,— деди Адолат сўзини давом эттириб,— ойим бутун заҳарларини менга

тўқдилар, бошимда ёнғоқ чаққудай бўлдилар. «Ўғлимни авваламбор ўшаларга сан чаққансан» дейдилар. Умрини тағин «шум етимчадан олиб шум етимча»га солдилар. «Ўшани деб мунча жонингни жабборга бермасанг. Ўзингки туғмадинг, ўша санга фарзандлик қилармиди!» Нуқул топган гаплари шу. «Ўғлимга бир нима бўлсин-чи, сани нақ соғ қўярмикинман!» деб яниб ўтирибдилар. Ўғиллариям бошларида қолсин. Бўлди энди, тўйдим. Кетаман бу ғурбатхонадан, олоқижон.

— Бутунлай-а? Қаёққа?

— Умрини оламан-да, четроқдаги бирор қариндошимни-кига бориб сиғинаман...

— Ишингиз нима бўлади?

Адолат артелдаги ишидан отпускаи олган экан.

У хайрлашиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Тўти буви, овқатланиб кетинг, деб қўймади. Раҳбархон сопол лаганда буғини чиқариб нонпалов сузиб келди.

— Бу, Уктамжонни буюртмаси.— деди Раҳбархон, неча ой бадалида бир чиқиб қолган Адолат опасидан иймангандай.

— Нондан айланай. Нондан азиз нарса борми. Ҳамма ноз-неъматнинг отаси ҳам, онаси ҳам шу-да,— деди Тўти буви, озгина ғуруч аралаштириб дамланган нонпаловни иштаҳа билан еярган.— Менинг одатим нонни ҳеч исроф қилмайман. Парча-пурчаю увоғигача қолдирмасдан қуришиб оламан. Шунақа қилиб денг, бир қопча қаттиқ нон йиғилиб қолган экан. Ҳозир мана асқотяпти. Палов дейсизми, нон толқон дейсизми... Ҳа, нон толқонга қум шакар қорганни мазасини Уктамжондан сўранг...

— Жуда ейишли бўларкан-да,— деб тасдиқлади Уктам.

— Адаси ҳам қотган нонни кусур-кусир қилиб ейишни яхши кўради.

— Бу гапингиз тўғри бир ҳисобда, олоқижон. Ғурбатхонада қазн-қарта егандан кўра, баҳамжиҳатлик билан қотган нонни сувга ботириб еган афзалроқ...

Ошдан кейин Тўти буви ҳужрага кирди-да, битта қоғоз халтага толқон солиб чиқди.

— Мана шу толқонни тугунингизга солиб қўйинг. Озиқлиқ от ҳоримас, дейдилар. Тўқойга борганда, бувинг бериб юборди десангиз, қизларим тансиқ қилиб ейишар.

— Ойи, қишлоқ жойга толқон кўтариб борсалар қандай бўларкин?— деди Раҳбархон сал ори келиб.

— Ҳозир хўроз ҳамма ерда бир хил қичқиряпти. Уяти йўқ. Қари билганни пари билмайди.

— Майлиди-ку, опоқижон, юким ўзи кўп. Озгина қозон қатирма ҳам қилиб олганман.

— Керакли тошни оғири йўқ. Борди-ю, хоҳласа, мана Уктамжонни ўзи бошлаб борақолсин.

Уктам, майли деб йўлга ҳозирланаётган эди, Зафар чақириб келди. Уктам билан опасини майдончада катталар кутишаётганмиш.

— Сиз бирпас чой ичиб туринг, кеннойи. Биз тезда келамиз,— деди Адолатга Уктам ва Раҳбархон билан бошлашиб чиқиб кетди...

* * *

Майдончани бошларига кўтаришиб, болалар ўйин қилишмоқда эди. Айниқса волейбол ўйини қизиқ кетган. Команданинг бирига Турғун, иккинчисига Ҳасан бошчилик қилишяпти. Азбаройи берилиб кетганларидан, улар атрофларида маҳлиё бўлиб қараб турган Акрам бува, Ашуровларга ҳам парво қилмай қўйишган. Ўз командасининг марказини эгаллаган Ҳасан ҳар тўп уришда шундай ирғийдики, худди тўр устига чиқиб, миниб олгудай бўлади. Тўпни ҳам Турғуннинг калласига мўлжаллаб уради. Турғун ҳақини кеткизармиди.

Ана тўп «тарс» этиб Ҳасаннинг елкасига келиб тегувди, у:

— Ҳа, тўхтаб тур! Сан «Фил»ни ўйнаганингга ишонма. Шундоқ туширайки...— деб, пайт пойлаб туриб, тўпни Турғуннинг лунжи аралаш туширди. Турғуннинг қулоғи шанғиллаб кетди. Энди у ҳам ўчакишишга ўтди.

— Сен ҳали «Бўри»ман деб чиранвотсанми, бир кўрса-тиб қўяйки, довол туйнугини кўзлаб қолгин!..— деб, кучи борича урди. Бироқ тўп тўрнинг четига тегди-ю, зарб билан орқага қайтиб, ўзининг башарасига урилди.

Қаҳқаҳа кулги кўтарилди. Иқилган курашга тўймас дегандай, Турғун бошқатдан ҳужумга тайёрланаётган эди, Ашуров:

— Бўлди, икковинг ҳам чаккимас, бир-бирингдан қолишадиган жойинг йўқ экан. Сал дам олинглар, полвонлар, жуда терлаб кетдинглар!— деди. Кейин у ҳаммани — ҳовузча лабига мук тушиб шахмат, шашка ўйнаётганларни ҳам чақириб, Акрам бува билан айвонга ўтди.

— Бу жойларинг нимаиди, «Барбус»миди... тилим келишмайди.

— Форпост,— деди буванинг сўзини тўғрилаб Уктам.

— Кўн соз бўлди-да. Мана жужуқлар туппа-тузук қовишиб, тартибга тушиб қолишди.

— Ота-оналарнинг арзи-додлари ҳам анча камайди, тўғрими бува?— деди Ашуров.

— Э, нимасини айтасиз, домлажон, ортиқча хархашадан қутулдик. Ўзи бу ёқда ташвишнинг зўрлари чиқиб қолдику,— деб бува ҳамманинг диққатини ўзига тортди.— Сизларни чақиримиздан мақсад, кеча райсоветда бўлган гапларни айтиб бериш, маслаҳатлашиш.

Тўқайга ўт тушса; ҳўл-қуруқ аралаш ёнади, дейдилар. Чиндан ҳам, бу уруш касофатнинг гармсели тегиб ўтмаган хонадон йўқ, деса бўлади. Биз маҳалла активлари билан ҳисоблашиб кўрсак... Кечаги рўйхатингизда қанча эди, домлажон?

Ашуров чўнтагидан бир қоғоз чиқариб қараб олди-да;

— Қирк етгита экан, бува,— деди.

— Ана, уч кам эллик йигитимиз фронтга кетибди. Энг ишонган боғларимиз, суянган тоғларимиз эди улар. Бу ёқда кузак эшик қоқиб келяпти. Ҳадемай қиличини кўтариб қиш келади. Шунда фронтовикларнинг бола-чақасини ҳоли нима кечади, ҳозирдан кўплашиб шуларни ғамини емасак бўлмай қолди. Бунинг учун ишга яроқли кишилардан ёрдам бригадалари тузиб, хонадонларни кўриб чиқмоқчимиз. Албатта ремонт бор, том сувоғи бор, ўтин-кўмир тайёрлаш дегандай, анча ками-кўсти чиқади. Иккиламчи, юртимизнинг вақтинча қўлдан кетган жойларидан кўчириб келтириляётганлар бор. Ўша қийналган бева-бечоралар, қари-қартаглар, гўдаклардан бир қанчасини биз ҳам ўз маҳалламизга жойлаштиреак деб турибмиз. Бу ишларда энг беминнат дастёрларимиз — сизлар бўласиз. Шунга нима дейсизлар?

— Қараб турармидик! Ёрдамлашворамиз албатта!— дейишди бир оғиздан пионерлар.

— Балли, шоввозларим. Хайт деган туяга мадор, дейдилар. Энди бундай гап бор, болалар,— деди Ашуров.— Акрам бува айтган юмушларга яхшироқ қарашинг учун биз кузги синовдан тез қутулиб олишимиз керак: Тўғрими, Раҳбархон?

— Тўғри,— деди боядан бери шуни ўйлаб ўтирган Раҳбархон.— Очиғи, ҳозирча бу ишимиз суст кетяпти. Биз синов-

лардан қанча тез қугулсак, оилаларга фойдамиз шунча кўпроқ тегарди.

Раҳбархон отларини айтмаса ҳам, кимлар ҳақида сўзлаётганини болалар дарров фаҳмлашган, «ҳаммамизга гап тегиздиларинг, фирромлар» деб, ер. остидан Турғун билан Ҳасанга хўмрайиб олишган эди.

Раҳбархон кузги синовларни кейинги ҳафтага ўтказишни таклиф этди.

— Шунгача болалар тайёр бўлишадими?— деб сўради Ашуров Ўктамдан.

— Тайёр қиламиз-да,— деди таваккалига Ўктам.

Уйда Адолат опа кутиб ўтирганини эслаб, Раҳбархон билан Ўктам ўринларидан туришди. Раҳбархон Зафарга тайинлади:

— Ўктам аканг қишлоққа боради, Муяссарни олиб келгани. Сен менга ёрдам бериб турасан.

21

Умри бу кунларда ойисидан қаттиқ хавотирда эди. Муяссар келгач: «Ойинг яхши юрибдила, келиб қолишлариям мумкин» деб уни анча тинчлантириб турарди. Шундай бўлса-да, ўқтин-ўқтин юраги сиқилар, шаҳарни, мактаби, ўртоқлари, муаллимларини ўйлар, айниқса ўз меҳрибон опасидай кўрган Раҳбархонни кўмсарди. Аммо уйи эсига тушганда, худди бехос устидан муздай сув қуйилгандай, аъзойи-бадани увишиб кетарди.

Қизлар кунига икки-уч соат дарс тайёрласалар, қолган вақтларини мевазор боғлар, пахта майдонлари ва сойларда ўтказишарди.

Кечадан бери улар Йўлдошбой ота бригадасининг дала шийпониغا бориб, ясли болалари ўртасида бўлишяпти. Гўдак қалби меҳрибончиликни яхши сезади-да. Қизлар уларни ўйнатиб, ашула айтдириб хурсанд қилишган эди, дарров «опа, опа»лаб, ёпишиб олишди.

Умри чеварлигини кўрсатиб, Муяссар билан бирга, ясли болаларига қўғирчоқлар ясаётган эди. Гулнор уйдаги турлитуман қийқимлар ичидан ранг-баранг латталар, ип-игна, ангишвоналар олиб чиқиб, уларга қарашарди. Умри олдин намунага битта қўғирчоқ ясади. Унинг қўл-оёқларини чўпдан, танаси ва бошини латтадан қилиб, устига қизил кўйлакча қийғизиб, бошига хол-хол чит рўмолча ўратиб, қора мунчоқ-

дан кўз ўрнатувдики, тайёр «чақалоқ»нинг ўзи бўлди-қолди. Умрининг теварагини қора-қура, энтай-тентай юриб, энди тиллари қўғирмоч бўлиб келаётган гўдаклар ўраб олишди.

— Апа, нинни, манда нинни! Сандамас-манда!..— дейиша чуғур-чуғур қилишарди.

Қизалоқларнинг ўйинга ёлчиб қолганини кўрган ўғил болакайларнинг ҳаваси келиб, хархашаси чиқди. Умри:

— Сизлардаям «нинни» тилиб белийми?— деса, улар:

— Йўқ, бизда топтов, бизда топтов!— деб чувурлашди.

— Ҳа, қурмагурлар, ҳозирдан тўп тепишни пайдасанлар-а!— деб қизлар росаям кулишди.

«Нинни»лардан ортган чиқиндиларни «топтов» қилишиб, ўғил болаларнинг ҳам кўнгиллари овлашди.

Худди шу пайтда дала ўртасида кўринган Жўрабойнинг:

— Гулнор!.. Муяс!.. Умри!.. Уйга Тезроқ!..— деган қичқириғи эшитилди.

Нима гап, деб қизлар игна-ипларини йиғиштира солиб қайтишаркан, орқаларидан гўдаклар эргашиб, йиғлашиб қолди. Мураббия опа эса:

— Оппоқ қизларим, тагин келинлар, укаларингизни ичиктириб қўйманглар!— деб ўтиниб қолди.

Умри эшикда кўзи тўрт бўлиб турган ойисини кўрди-ю, югура келиб унинг бағрига отилди. Адолат опа қизини қайта-қайта қучоқлаб ўпаркан, Умри ҳадеб:

— Кўзингизга нима қилди?— деб сўрарди, ойисининг боғланган кўзига қараб. Очиб кўрай деса, ойиси, «қўявер, сал оғриди», деб очдирмади.

Адолат опа бoshқалар билан сўрашаркан, кўзини қизидан узмасди. Унинг назарида Умрининг ранги-рўйи чиқиб қолгандай. «Хайрият, қишлоқ ҳавоси ёқибди» деб хурсанд бўлди ичида. Умри эса ойисининг шу бир ҳафта ичида анча ўзини олдиргани, бунинг устига кўзи оғриб қолгани учун борган сари ачиниб кетмоқда эди.

— Ойи,— деди у яна,— кўзингизни дўхтирга кўрсатдингизми, нима деди?

— Ҳеч гапмас деяпман-ку, қизим,— деб Адолат гапни бошқа ёққа бурди.— Узинг зерикмайгина юрибсанми? Дарсларингга ҳам қараяпсанми?

— Умрингиз ҳозир синовга тайёр бўп қолди, хола!— деб жовиллади Умридан олдинроқ Гулнор. У ўзининг ёрдам берганини қай йўсин биландир билдиргиси келди-ю, эвини қилолмади. Акаси гапни илди-да:

— Қизингиз айтсин кимлар ёрдамлашаётганини?— деб, ўзи ҳам бу ишдан четдамаслигини писанда қилиб қўйди.

— Ҳой, яхшилар, бу ёққа! Ҳой, Гулнор қизим, меҳмонларни бу ёққа ўтқизсанг-чи!— Роҳат амма ҳовлидагиларни айвонга таклиф этди.

Узум, шафтолилардан тортиб, зогараю қовоқ сомсаларгача қўйилган катта дастурхон атрофини тўлдириб ўтиришди. Адолат опанинг эсига тугуни тушди. Тугундаги қозон қатирмадан олиб қўйди-ю, аммо нон толқонни олиб қўйишга, очиги, уялди. («Булар, шаҳар халқининг тирикчилиги хийли тортилиб қопти, деб ўйлашмасин тағин»).

— Кузги синов вақтиям яқинлашди. Директор, Умри қизимни олиб келгин, деб тайинладилар,— деганча, Уктам Ашуровнинг саломини етказди.

Умри кўпчилик олдида нима дейишини билмай турганди, буларнинг гап-сўзини тинглаганича ўчоққа уринаётган Гулнор:

— Дарров кетмасинла, Уктам ака! Синовни бизнинг муаллимга топшира қолсинла-да,— деб қўйди.

Қозонга ёғ солаётган амманинг овози келди:

— Умри қизим тураверсин энди. Булар опа-сингил бўб қолишди бир-бирига!

Синглиси билан онасининг гапларини Жўрабой дарров ўз фойдасига бурди ва томдан тараша тушгандай қилиб:

— Қишлоғимиз ёқди-ку, қолаверсинла. Мен ўз звенонга аъзо қилиб оламан,— деди.

Бошда бу гаплар Уктамга шунчаки ҳазилдай туюлди. Умрининг бу ерда яйраб-яшнаб юриши Уктамга ич-ичидан маъқул келарди-ю, бироқ узоқ қолиб кетишига рози бўлгиси йўқ эди. Шу сабабли, ўзинг нима дейсан, дегандек Умрига қаради. Умри на ҳа, на йўқ деёлмай, ойисига термулди. Адолат опанинг бир кўзи боғлиқ бўлгани учун, бу хонадон эгаларининг таклифларига қандай қараётганини унинг чеҳрасидан билиб бўлмасди. Учовлари бир-бирларига маъноли қараб туришаркан, уларнинг ўзларигагина маълум бўлган мушкул сирдан беҳабар Жўра:

— Ҳа, нима бўпти. Ораси яқин-ку, бориб-келиб тураверди-да!— деди ўзича, масалани осонгина ҳал қилиб.

Умри секин ўрнидан туриб Гулнор ёнига борди. У билан алланимани шивирлашиб олди-да, кейин ўзи ўчоққа унади.

Гулнор югуриб қаёққадир чиқиб кетди.

Шўрва тайёр бўлиб сопол косаларга сўзилаётганда, Гул-

нор папкадаккина чамадонча кўтарган бир аёлни бошлаб келди. У Ўктамга кўз таниш эди. Июннинг ўрталарида яйловга боришганда касал чўпонни кўриб турган ўша қорача, паст бўй, юзи сепкилли дўхтир эди. Янглишмаса, оти Савриниса. Дарров Ўктам унинг ўғлини — ажойиб феълли Кўпайсинни эслади.

— Мен сизга дўхтир опамлани бошлаб келдим, хола,— Гулнор уни Адолат опага таништирди.

— Вой, синглим-е, қизиқ иш қилибсан-ку, арзимаган нарсага оворагарчилик,— деб қутилмаган ишдан хижолат чекди Адолат. (Бу иш, аввало, ўз қизидан чиққанини билмасди у.)

— Оворагарчилиги бораканми, меҳмон,— деди Савриниса, Адолат опа билан эски танишдай қўл бериб сўрашаркан.— Биззи вазифа шунақа, беморни эшитдикми, бўлди, қай вақт, қаерда бўмасин, уни бориб кўриш биз учун ҳам фарз, ҳам қарз!

Ўктам биринчи учратганда оғир, камган кўринган бу жувон анча дали-ғули чиқиб қолди. Олинг-олинг қилиб шўрвани ичишаркан, у бутун қишлоқни оғзи билан кезиб, бугун қаерларда қандай касал кўрганини айтиб берди. Уруш вақти келиб, кексалар, болалар ўртасида касаллик анча кўпайгани, ҳаммасига вақтида бориб улгуролмаётганидан нолиди.

— Қани энди, меҳмон, бир кўзингизни очинг-чи,— деди шўрва ичилиб, косалар йиғиштириб олингач.

Адолат опанинг рўпарасидан кечки шафақ шуъласи кўзига тушиб турарди. Шуни баҳона қилиб, уйга ўтди. Ойна ёруғига яқин келтириб, Адолатнинг кўзидан боғичини ечиб олarkan, доктор бир чўчиб тушди: унинг ўнг қовоғи пешанаси аралаш мўматалоқ бўлиб ётарди.

— Қаттиқ зарб ебди-ку, опагон! Докторга бормадингизми?

Адолат бошини сарак-сарак қилди.

— Ана шунақа бепарвосизлар-да. Шаҳарда туриб нега кўрсатмадингиз? Ахир биздагидай битта қишлоққа биттагидан доктор бўлганда бошқа гап эди. Нима бўлди ўзи, опагон?

Адолат турди-турди-да, ниҳоят:

— Ўтин ёрувдим, тегиб кетди...— деди.

Савриниса, чамадончасидан лупа чиқариб, ярага яхшилаб тикилди. Қўли билан авайлаб пайпаслади. Кейин беморга қошини чимириб, зарда қилди:

— Ҳеч қачон докторга ёлгон гапирилмайди. Жонингизга малҳам қўяман деган одамни алдаб нима барака топасиз?

Айтаверинг тўғриси, опажон. Биров билан уришдиғизми десам, сиз унақа хотин эмассиз, кўриниб турибди. Ё эрингиз урдими?..

Адолатнинг шундай деб айтишга тили бормаганди. «Эридан калтак еркан шўрлик» деган таънага қоламан деб андиша қилганиданмас, умуман, эрини эрим деб аташга ҳазар қилганидан эди.

Савриниса, жавобсизоқ тушунгандай бўлди-да, нечукдир қаттиқ бир энтикиб олди. Индамасдан, Адолатнинг қовоғини пахта билан артиб, малҳам дори суртди-да, дока билан боғлаб қўйди. Кейин томирини ушлаб, чап кўкрагига қулоқ тутди.

— Ранг кўр-ҳол сўр. Анчагина толиққансиз. Уч-тўрт кун ётинг. Кўз ҳам тиниқсин. Кунига ўзим дорисини янгилаб тураман. Тезда мусаффо бўлади...

Бу ғамхўрликдан Адолатнинг кўнгли қанчалик эримасин, барибир уни ғам босди: докторнинг айтганлари унинг мўлжалларини бузиб юборарди. Мўлжали, бу кеча шу ерда тунаш, эрта билан эса қизини олиб (ё ҳозирча қолдириб) разъезддаги холаваччасиникига кетиш эди.

— Яхшиси,— деди Савриниса, асбобларини чамадончасига соларкан,— эртага кечқурун меникига ўзингиз боринг қизингизни олиб. Уйда кўриб қўяман. Бир кеча меникида бўлинг, гаплашиб ётамиз. Хўп денг, опажон!

Бу дилкаш хотинни бир кўришдаёқ икки суйиб қолган Адолат унга бор дарди-ҳасратини тўкиб юрагини бўшатгиси келди. Шундоқ бўлса-да, унга узрини айтишга мажбур бўлди.

— Вой, опажон-е, ўз фойдангизни билмаган хотин экансиз-ку. Ё бизни қишлоқи деб менсимаяпсизми?— деди астойдил койиниб Савриниса.

Тахтакачни тақиллатиб сабзи тўғрашга тушган Роҳат амма, икки жувоннинг тортишувини эшитиб қолди ва қўлидаги пичоғини қўйиб, уларнинг олдига келди:

— Ҳой, айлана қолай. Адолатхон, арвоҳ хотир қилиб аза-базза бир келганингизда, мунча ёв қувгандай кетишни кўзламасангиз! Қелишмаган гап-е, худдо урди-кетди. Дўхтир синглимни маслаҳатларига юрсангиз, наф кўрасиз-ку ахир. Бўлди, дўхтир синглим, кетмайдилар. Эрта шу чоқда ўзим бошлаб бораман сизникига.

— Холажон, кўпдан-кўп раҳмат. Эртага менга рухсат бермасангиз бўмайди,— деди ялинишга ўтиб Адолат. Аслида

у, шунча кун қизи турган уйга ўзи ҳам ортиқ юк бўлишдан ийманаётган эди.

— Ҳеч ийманманг, синглим. Бизники ўз уйингиздай. Тагин холам табаатсозлик қиялпти деб ўйламанг. Бўлган турганим шу. Уйимга меҳмон келса яйраб кетаман ўзим. Одам бор жойга одам келади-да.

Савриниса ҳам Роҳат амма тарафи бўлиб, Адолатни қўймасдан дастурхонга ўтқизди. Енгинасига ўзи ўтирди. Болаларнинг туриб кетишганидан фойдаланиб, улар сирлаша бошлашди.

— Эрдан куйган битта менми десам, сиз ҳам куйган кўринасиз,— деди Савриниса, Адолатнинг ҳасрат дафтарини очиб. Адолат ётсирашини қўйиб, ўз бошидан кечирган кўргуликларини қисқача айтиб бераркан, Савриниса сўради.— Унинг шунақалигини билмаганмидингиз текканингизда?

— Зўрлаб беришган. Отам диндор эдилар...

— Сизни-ку зўрлаб беришган экан-а. Мен ўлгур хомкалла, ўзим хоҳлаб текканидим. Албатта, савлатига учган эканман. Оласи ичида экан. Савдо ходими эди. Пул қутиртирди уни. Ичкиликка ружу қилди. Бора-бора аллақарларда қолиб кетадиган бўлди. Кейин десангиз, бошқа бир хотин билан топишибди. Шунини эшитдим, бетига: «Одамлардан, мендан номус қилмаганинг-қилмаган, биттаю битта болангни тирик етим қилишга қандай виждонинг чидади. Бор-е, дийдоринг курсин, бетавфиқ!» деб уйдан ҳайдаб чиқардим...

Эшикдан қовун-тарвуз кўтаришган болалар шовқин-сурон билан кириб келишди. Ўктам шошилганча мотоциклинини ўнглай бошлади. Далада айланиб юриб, у вақтнинг ўтганини, қош қорая бошлаганини билмай қолганди. Ҳозироқ Муяссарни олиб шаҳарга жўнаб кетишга чоғланди. Роҳат амма: ошни сузай, еб кетинглар, деб шунча зорланса ҳам, Ўктам қулоқ солмади. Қовун-тарвузлардан уч-тўрттасини Жўрабой мотоцикл кажавасига солиб берди. Ўзи эса, уларни станцияга кузатиб қўйгани тойига минди. Муяссардан ажралолмай Умри ҳам мотоциклга мингашди.

— Олиб кетаверайлик,— деди йўлда Ўктам унга,— ўртоқларинг кунига мендан «Умри қани?» деб сўрайверишиб, миямни ачитишяпти. Уларни соғингандирсан ўзинг ҳам?

— Ҳей, нима деб Умрини айнитяпсанлар?— деди тойни мотоцикл ёнига яқинлаштириб Жўрабой ва одатдаги катта кетишдан қилди.— У энди кетмайди. Менинг звеномда ишлайди. Гап тамом-вассалом!..

Боя шу гап Уктамга шунчаки ҳазилдай туюлган бўлса, ҳозир қатъий бир қарордай эшитилди. Гўё энди Умридан бутунлай узоқлашиб қоладигандай бўлди Уктам. Умри эса индамасди. Демак, у Жўрабойнинг фикрига қаршимас, балки сўз бериб ҳам қўйгандир. Бу фикр Уктамнинг миясига ҳеч йўлланмас, йўлатгиси келмасди ҳам. Агар шундай фикр қатъийлашгудай бўлса, Уктам худди жуда қимматли бирон нарсасини йўқотиб қўядигандай сезарди ўзини.

Уктам мотоциклнинг тезлигини ошириб, Жўрадан сал узоқлашгач, Умрига қайрилди-да:

— Қоласанми, бутунлай-а?— деди энтикиб.

— Уша уйга қандай қилиб бораман?..

Уктамнинг ўрнига Муяссар жавоб берди:

— Бораверасиз. Бизникида тураверасиз!..

Жўрабой тойини чопдириб, яна уларга етиб олди. Гап бўлинди.

Станцияга яқинлашишди. Уктам мотоциклни тўхтатди. Хайрлашётганларида, Умри бирдан синовни эслаб қолди.

— Уктам ака, синовни шу ерда топширадиган бўлсам, табелим керак бўлмайdimи?

— Ҳа, Уктам, бунинг табелини опкелиб бергин,— деди дарров гапни илиб Жўрабой.

— Сен мошхўрдага қатиқ бўлаверма,— деди Уктам энди зардаси қайнаб.— Бу нарса директор билан ҳал қилинади. Директор рухсат берадимми-йўқми, ҳали кўрамиз..

— Рухсат бермасалар-чи?— деди чўчиб Умри.

— Унда ўша ерга бориб синов топширасан.

Уктам бу гапи билан Умрининг юрагига ғулғула солиб қўйди.

Қизлар қучоқлашиб хайрлашишди.

Жўрабой улоқчилардай чаптастлик билан Умрини ердан азод кўтариб, тойинга мингаштириб олди. Кейин тойини йўрғалатиб қоронғиликка кириб кетди. Уктамнинг юраги орқасига тортди.

Уктамда шу кунгача Умрига нисбатан аяш, ачиниш, раҳм қилиш сезгилари кучли эди. Бу сезгилар қаторига энди қандайдир бировдан қизганиш, ғаш кўришга ўхшаш янги сезгилар қўшилди. Бундан унинг ўзи чўчиб кетди!..

Йўқ, чўчима, жиянгинам!

Бу — ҳаммада эртами-кечми пайдо бўладиган бир ажойиб пок сезги.

У сенда илк балоғат остонасида пайдо бўлган экан, бу ҳам табиий бир ҳол.

Инсон қалбига она сути билан кирган бу сезги булоқ сувидай тиниқ ва соф, она сийнасидай ҳалол ва олижаноб!..

22

— ...Ҳо, йигласа айноний. Ҳозий сиззи маммайизга обо-ямиз. Жижжагина шошманг, Фотимахон. Юлдуз опайиз тесин, Зухрани оптесин, билга-билга тетамиз,— деб Муяссар чақалоқ боқмоқда эди.

Унинг астойдил берилиб, йўрғақдаги гўдакка парвона бўлаётгани, мурғак бетларини силаб-сийпаб, қўлида тебратиб чучук тил билан эркалаётганини кузатиб ўтирган Тўти буви завқланиб, деди:

— Қани энди сенинг опажонинг ҳам Ҳасан-Хусан чақалоқлар туғиб бера қолса!

— Ҳасан-Хусанмас!— деди Муяссар негадир афтини буриштириб.

— Вой, нега унақа дейсан?— деди ҳайратланиб бувиси.

— Ҳасан уришқоқ бўлади. Ундан кўра-чи, буви, Фотима-Хусан бўла-қолсин!

— Ҳа, ақлингга қоқий: биттаси ўзимга, биттаси акамга, дегин-а! Бу ҳам яхши. Фотима-Хусан. Отларидан ўргилий!— деб Тўти буви азбаройи эриб кетганидан, ўзи севган аллани бошлади:

Сенга қўйдим яхши от, алла,
Яхши ниятдир мурод, алла.
Юрту элга суянсанг, алла,
Сенга бўлгуси қанот, алла...

— Тагин, бувижон, тагин!— деди бувисининг гўдакликдан қулоғига сингиб кетган ёқимли овозига берилиб, беихтиёр тебрана бошлаган Муяссар.

Бувиси дāвом этди:

Отанг билан онангни қора кўзи, алла,
Сайраб турган булбулдай ширин сўзи, алла.
Тез ўсиб катта бўлгин, жоним болам, алла.
Менинг тилак-мақсадим шунинг ўзи, алла...

Зухрасини кўтариб Юлдуз кирди. Икки ўртоқ икки чақалоқни ҳар кунгидай онасига эмиздиргани оборишмоқчи эди. Кейинги кунларда Раҳбархон Юлдузлар уйдан тез-тез

хабар олиб турарди. Ҳуриниса туққанидан кейин тузук дармонга кириб ололмади. Эри армияга кетгач, ишга тезроқ тушишга мажбур бўлди. Ҳозир анча уришиб, болаларини боқишда қийналиб қоляпти. Бунинг устига Умаржондан шу ҳафта бошида «қора хат» келди. Буни ҳозирча икки киши — Акрам бува билан Раҳбархон билади. Ҳуринисанинг уйидагилари эса, нега хат кечикяпти, деб ташвишда. Раҳбархон Уктам билан Муяссарга «қора хат»нинг учини чиқармаса ҳам, Ҳури опанинг уй юмушларига кўпроқ қарашиб туришни уқдириб қўйди.

Икки қиз уйдан чақалоқларни олиб чиқишаётганда, Муяссарнинг қўлига почталъон хат бериб кетди. Раҳбархон номига ёзилган, лекин ёзув нотаниш, юбурвчининг номи ҳам йўқ. Фақат «...нчи госпиталь» дейилган, холос. Опамга госпиталдан нечук хат келади, деб қўрқиб кетди Муяссар. Йиғлаётган чақалоқни «тек тур-е!» деб силтади. Бунга Юлдузнинг жони ачиб, ўртоғига хўмрайиб қўйди. Муяссар шошиб-пишиб хатни очди. Русча ёзилган. Бир рус хотиндан, илтимос билан Раҳбархонни госпиталга чақирибди. Муяссар, артель йўли бу ёқда қолиб, мактаб томонга югурди. Кетидан «Қаёққа, ҳе, Муяс!» деганча Юлдуз чопди. Чақалоқлар баравар биғиллай бошлашди.

Чалароқ ремонт қилиб бўлинган мактаб эшиги очилиб, бугун кузги синов бошланганди.

Раҳбархон синфда. Уктам, Зафар, Ҳасанлар дераза тагида типирчилаб туришибди. Муяссар чирқираб турган чақалоқ билан деразага яқинлашаётган эди, Уктам «орқага қайт!» деб қўлини силкитди. Муяссар тўхтаб, қўлидаги хатни кўтариб кўрсатган эди, Уктам югура келди.

— Нега очдинг? Қимдан? — Уктам апил-тапил хатни ўқиди-да, ҳайрон бўлди. Лоп этиб, кўз ўнгига дадаси келиб, бу фикридан ўзи чўчиб тушди. «Йўқ, мумкинмас!» Чақалоқ йиғиси унинг хаёлини бўлди.

— Вой анувлани ағрайишларини-е! Опамни чақирмайсизми тезроқ!

— Опам имтиҳон оляптила-ку!

— Бўмаса ўзим бориб чақираман! — деди Муяссар акаси қўлидан хатни тортиб олиб.

Уктам сингисининг йўлини тўсди ва хатни қайтариб олди.

— Сен кўп ҳовлиқмагин-да, болани ойисига оборавер, қорни очиб кетибди.

— Бўпти, мен артелга тез бориб келаман, кетиб қолманглар!— Муяссар анча ерга бориб қолган Юлдуз кетидан чопиб бораркан, бу жағи очиқ чақалоқдан койинарди.— Сен йўлимни тўсдинг-да, бўмаса ўзим госпиталга бориб, ўша хотинни топардим...

Ўктам дераза остига қайтди. Тоқатсизланиб, опасининг бўшабини кутди. Қулоғи синфдаю икки кўзи хатда...

Болалардан учтаси имтиҳон топшириб чиқди. Лекин Турғун узоқ ўтирди. У, кеча зоологиядан тузуккина топшириб қутулган эди-ку, негадир физикадан тутилиб қолди.

— Айтворайми?— деди дераза токчасига осилган Ҳасан.

— Нимани?— деди хатдан кўз узиб Ўктам.

— Анув лавангни кўрмайсизми, оппо-осон масалани ечолмаяпти!

Ўктам бўйинини чўзиб деразадан қаради. Доска олдида бўр тутиб турган Турғун, физикадан берилган масалани ечолмай, муаллимларни хит қилмоқда эди. Масала ҳақиқатан ҳам унчалик мураккаб эмасди. Бошланишини тўғри ҳал қилиб келгану, охирги хулосани чалкаштириб юборганди у.

— Балки сен унга шунақа қилиб ўргатгандирсан?

Ўктам, бу гапни ярим ҳазил, ярим чин қилиб айтган бўлса-да, Ҳасанга қаттиқ тегди.

— Менга ишонинг, Ўктам ака, чин пионерлик сўзим. Иш-лашганимда бошқача чиққан эди. Ҳозир бекорга довдираяпти у каллаварам...

— Тўхта, тўхта,— деди Ўктам, ичкарига диққат билан қулоқ солиб.

Физика ўқитувчиси: «Масаланинг шартини буздинг-ку!» деса, Турғун қизариб-бўзариб: «Ўзи... Шунақа чиқариб кўрсатган» деяпти. Ўқитувчи: «Шунақа чиқариб кўрсатган ким ўзи?» деб сўраса, Турғун: «Анув...» деди-ю, (Раҳбархонга кўзи тушиб) отини айтолмади. Имтиҳон комиссияси, қайтадан тайёрланиб келиш учун унга уч кун муҳлат берди. Директор: «Энди Турғунбой, айбни бировга тўнқамасдан ўз миён-гизни ишлатинг. Қичкина бола эмассиз, мустақил меҳнат қилишга ўрганинг» деб танбеҳ бериб чиқариб юборди уни...

Синфдан толиқиб чиққан опасига Ўктам хатни тутқизди. Раҳбархон хатга кўз югуртираркан; терчираган бетлари қум ўчиб, кўзлари аланг-жалаңг бўлди:

— Бу хотин ким бўлдийкин-а?

Ўктам «қайдам?» дея кифтини учирди.

— Кетдик бўмаса,— деди Раҳбархон. Атрофини ўраб, ким қандай баҳо олганини сўрашмоқчи бўлиб турган болаларга ҳам қарамай, Уктам билан бошлашиб кетди. Орқаларидан эса Турғун билан Ҳасан ғижирлашиб қолишди. Ҳасан: «Ўзингни миянг ишламайди-ку, нега тагин мани муаллимларга ёмонлайсан?» деса, Турғун: «Отингни айтганим йўқ-ку!» дейди. «Санга мани ўзлари боғлашган-ку, билишмасмиди!? деса, Турғун яна тилини бермай: «Билишса ажаб бўпти. Ўргатсанг чалкаштирмай тўғри ўргатгин-да. Аввал ўзинг билиб олгин!» — деб бўш келмасди. Зафар эса уларни ажра-таман деб хуноби ошарди...

* * *

Раҳбархон Уктам билан кўчама-кўча суруштириб, госпитални топгунича не хаёлларга бормади, рангида қон қолмади.

Эшикдаги қоровул чол уларни тўхтатди. Улар, ўзларини чақирган хотиннинг номини Мария деб айтишди-ю, фамилиясини хатдан ўқиб беришолмади.

— Касал кўргани келган одам аввало касалнинг фамилиясини, ётган палатасини аниқ билиши шарт. Мен сизларни мутлақо киритолмайман, бекорга сазангиз ўлади,— деб чол тескари ўгирилди.

Шу вақт чолнинг яқинидан тунука чойнак кўтариб ўтаётган малла соч, кўк кўз, қизил аскарча кийинган бир бола, Мария исми қулоғига кирди-ю, тўхтади. Эшикка яқинроқ келиб, Раҳбархонга «кимсиз?» деди. Раҳбархон ўзининг исми фамилиясини айтган эди, у: «Ўтказиб юборинг буларни» деб, чолга бош силкиди. Чол дарров йўл берди. Бошига қизил юлдузли испанка тахлит яшил шапка, оёғига кўн этик кийган, каттани кесиб кичик қилгандай, лапанглаб юрувчи бу ўн-ўн бир ёшли боланинг муомала ва ҳаракатлари Уктам билан опасини ҳайратга солди. Бола буларни палаталар бўйлаб бошлаб бораркан, йўлда учраган оқ халатли кишилар билан катталарча саломлашар, улар эса уни хушмуомалалик билан кузатиб қолишарди.

Хотинлар палатасига киришди. Тўрда ётган, малла соч, ўттиз беш-ўттиз олти ёшлар чамаси, истараси иссиқ хотин чақнаб турган мовий кўзларини беҳолгина жилмайтириб, уларни кутиб олди. Чап қўлини бериб кўришди. Раҳбархон ёнига ўтириши биланоқ, хотин хаста овозда дабдурустдан:

— Сиз Раҳбархон Ботирова бўласиз-а?— деди. Раҳбархон бош қимирлатиб, ҳамон ажабланиб тураркан, хотин давом этди.— Хатимни ўқий олдингизми, ишқилиб?

— Ҳим,— деди илжайиб Раҳбархон ва қўлидаги хатга ишора қилди.— Фақат фамилиянгизни яхши ажратолмадик.

— Қани,— хотин қалтираб турган чап қўли билан хатни олиб кўз ташлади.— Ҳа, жуда хунук ёзилган. Чап қўл билан ёзиш қийин экан... Фамилиям — Громова. Эшитган бўлсангиз керак-а?

Раҳбархон ўз ёнида турган Уктамга савол назари билан боқди. У ҳам эслолмади.

— Дадамни оти Игнат бўлади,— деди касал хотин.

— Э, ҳа, бўлди, бўлди! — деб юборишди бирданига Уктам билан Раҳбархон қаттиқ овозда. Қўшни каравотлардаги беморлар буларга ўгирилишиб:

— Ҳа, топишдингларми, янги дўстлар! — дейишди хурсандлик билан.

— Ҳали сиз Игнат бобонинг қизлариман денг? — деб, Раҳбархон азбаройи қувонганидан Мариянинг елкаларидан қучиб олди.

— Ҳа, мен Игнат Иванович Громоовнинг қизи, бу ёш аскар невараси — Саша бўлади,— деди чеҳраси янада ёришиб Мария.

Уктам энди бола билан қўл беришди. Раҳбархон Сашани бағрига босиб, пешанасидан ўпиб қўйди.

— Қандай қилиб?..— Раҳбархон у ёғини айтмасданоқ, Мария деди:

— Биляпман, тушуняпман сизнинг ҳаяжонингизни. Қўп нарса қизиқтиради сизни. Қандай қилиб келиб қолдик, сизни қанақа қилиб топдик — ҳаммасини айтиб бераман...

...Ленинград қуршовга туша бошлагандан кейин, кексалар ва болаларни мамлакат ичкарасига кўчиришга киришилади. Бу вақт партизанларга ҳамширалик қилиб юрган Мария, немис-фашистлар билан бўлган бир тўқнашувда яраланади. Уни дастлаб ўша ердаги дала госпиталига ётқизишади. Аҳволи сал ўнгангач, уни боласи билан бирга, тузалаётган касаллар қаторида шу томонга жўнатишади. Мариянинг бу ерга келиб тушганига ўн кунча бўлибди. Уғлини шу яқин ердаги болалар уйига жойлашибди. Саша кунига онаси олдига келиб тураркан. Кечагина Мария отасидан хат олибди. Шу хатда отаси Рустамнинг уй адреси ва саломини етказибди.

— Ленинграддалик вақтимизда,— деди Мария ҳикоясини давом эттириб,— отам бир куни менга битта ўзбек йигити билан ота-бола тутинганини айтганди. «Ўтюррак командир, лочин йигит. Қасби инженер. Менга унинг одамшавандалиги, раҳмдил, инсофлилиги маъқул тушиб қолди» деган эди у. Ҳа, Рустам Ботировични кўрмаган бўлсам ҳам, шунақа таърифини эшитганман. Айниқса унинг бир ишидан отам ўла-ўлгунча миннатдор. Қунларни бирида Рустам Ботирович бўлинмаси кўприк қураётган экан, ўша жой атрофини душман тўпдан ўққа тутибди. Ўқ нишонсиз отилаётган экан. Қараб туриб, Рустам Ботирович: «Душман кўпригимизни қидиряпти. Агар жавоб берсак, олатасйрига олиб ҳамма ёқни дабдала қилади. Уни чалғитиш керак» дебди-да, одамларни кўприкдан нарига бошлабди. Отам: «Барибир бу ерга ўқ тушаётгани йўқ-ку» деб парво қилмай ёгочини чопаверибди. Шунда Рустам Ботирович югура келиб, отамни судраб олиб кетибди. Кетиши биланоқ, ўша ерни снаряд ўпирибди. Рустам Ботирович одамларини бежавотир жойда қолдирибди-да, ўзи анча наридаги сайхонликка бориб жавоб ўқи узибди ва дарров одамлари ёнига келиб олибди. Душман бўлса, кўзлаган нишонини топдим дебди-ю, бор ўқини ҳалиги сайхонликка ёғдирибди. Бу ёқда кўприк ҳам, бўлинма одамлари ҳам омон қолибди. Отамни Рустам Ботирович судраб кетаётганда снаряднинг зарраси кўзига сачраган экан. Уша-ўша отам, «хайриятки, битта кўзни топшириб, ўзим омон қолдим», деб шукур қилиб юрарди.

Мариянинг бу ҳикоясини Раҳбархон билан Уктамгина эмас, қўшни каравотдагилар ҳам берилиб тинглашди.

— Мария, дугонам,— деди Раҳбархон энди ўзини унга жуда яқин олиб,— ўзингиз нима сабаб бўлиб немисга тўқнаш келган эдингиз?

— Ҳа, бунинг тарихи узоқ...— деди Мария. Лекин буни негадир Саша олдида айтгиси келмасдан: — Вақти билан айтиб бераман,— деб қўйди.

Худди шу пайт Саша мис товоқда овқат олиб келган эди. Раҳбархон ўз ўрнини бўшатиб берди. Саша ўтириб онасини овқатлантира бошлади.

Бошқа касалларга ҳам овқат келди. Дикир-дикир юриб косалар кўтариб кирган, ўйноқи кўз, шаддодгина ҳамшира, Раҳбархонга ҳам тегизиб, Уктамга деди:

— Агар беморни кўриб бўлган бўлсангиз сизга жавоб, йигитча.

— Яна гапимиз бориди, опа,— деди Уктам.

— Ундоқ бўлса.. ёш келса ишга, деган гапни эшитганмисиз? Бир ўзим уч киши ўрнида ишлаяпман, беморлар шошириб қўйишяпти. Ердам берворсангиз... манави косани ушлангда, «йўргакдаги чақалоқ»қа ичириб қўйинг, савоб бўлади,— деб бурчакдаги каравотни кўрсатди.

Ойниса исмли бу ҳамшира ҳазилвон бўлиб, унга беморлар жудаям ўрганиб қолишган эди. Навбатдаги ҳазилига баъзи беморлар «пиқ-пиқ» кулишди. «Хотинлар палатасида чақалоқ нима қилади» деб ҳайрон бўлган Уктам каравотга яқинлашди. Каравотда юз-кўзи боғлаб ташланган, фақат ўнг қулоғи билан оғзигина очиқ бир бемор ётарди. Оғзидаги кемшик тишлари-ю, бир тутам оқ сочидангина унинг кекса хотинлиги билиниб турарди. Уктам мис товоқни олиб, кампир ёнига ўтирди. Кампир инқиллаб-синқиллаб Уктам кўмагида қаддини кўтарди. У одам чўчийдиган даражада ориқлаб кетган, қўл ва елка суяклари ирғиб чиққан эди. Уктам унга аста-аста овқат ичираркан, сўради:

— Бувижон, бошингизга нима қилган?

Кампир «а-а?» деб ўнг қулоғини тутди. Уктам қаттиқроқ овозда сўрагач, кампир шивирлаб деди:

— Э, болам, бу фашист отинг ўчкурнинг қилгулиги... Узим Москванинг узоқ бир қишлоғиданман. Қишлоғимизга фашист боштириб кирди. Уғлим билан келиним партизанга кетган эди. Тўртта ёш-ёш неварамни уйда яшириб ётган эдим. Фашистлар келиб: «Уғлинг билан келиннинг қаерда, айтиб бер», деб дўқ қилди. Айтмадим. Аввал милтиғининг қўндоғи билан елкаларимга туширди. Шунда ҳам айтмаганимдан кейин уйимга ўт қўйиб юборди. Мен невараларимни олиб чиқай деб уки уринаман. Қани чиқиб бўлса, эшик, деразаларни тақа-тақ маҳкамлаб кетган экан. Уй ёниб, шифтлари устимизга қулаб тушяпти. Гўдаклар қичқиришади, додимизга етадиган жон асари йўқ. Чунки бошқа хонадонларда ҳам аҳвол шу эди. Охири бир амаллаб, пол тахтасини кўчирдим-да, болалар билан ертўлага тушдим. Болта билан ертўланинг ташқари эшигини буздим. Гўдакларни энди олиб чиқаётганимда устимга гув этиб бир нималар қулади-ю, ҳушимдан кетдим... Бир вақт кўзимни очсам, касалхонада ётибман...

Уктам кампирдан невараларини сўрай деб турганда, шадод ҳамшира кирди-ю, гап бўлинди.

— Беморимни гапга солиб уринтираверманг, йигитча, Бўлди, раҳмат. Энди жавоб,— деди.

Раҳбархон Мария билан хайрлашаркан, яна келишга ваъда берди. Уктам Сашани уйга олиб кетай деган эди, у:

— Бугун детдомдан икки соатга рухсат олганман. Ҳозир қайтиб боришим керак,— деди.

— Бўмаса эртага кўпроқ вақтга рухсат олиб чиққин,— деб тайинлади Уктам.

— Қўрамиз,— деди Саша, аскарча сиполик билан қадди-ни тик тутиб.

УЧИНЧИ ҚИСМ

23

Кечаси билан Муяссарнинг уйқуси келмади. Уни худди байрам арафасида бўладигандай ҳаяжон чулғаб олганди. У айвоннинг чеккароғида ётар, ўзининг у ёқдан-бу ёққа ағананини, энтикканини бошқаларга сездирмасликка уринарди.

Ҳаммадан бурун туриб олди. Дарс бўлмасига кириб, лампани ёқди, пилигини пастроқ қилиб, китоб ўқимоқчи бўлди. Қўзлари саҳифаларда югурса ҳам, миясига ҳеч нарса кирмади. Бутун хаёли кечаги янгиликда — опаси билан Уктам госпиталдан топиб келган гапларда эди. Адаси олдидан келган инвалид хотин ҳамда унинг аскар боласини ўз кўзи билан кўриб келмаганига ҳамон ачинарди. «Бутун айб чақалоқда. У билан ўралашиб қолмаганимда ўзим борардим! — дерди алам қилиб. — Бугун албатта бораман, чақалоққа қарамасдан олдин бораман!..» Онаси билан бувиси ҳам эрта азонданоқ туриб олишди. Уларда ҳам бугун тараддуд бошқачароқ кўринарди. Тўти буви озиқ-овқат сақланадиган ҳужрага кириб, узоқ тимирскиланди. Раҳбархон кейинги кунларда мактабга барвақт отланар, нари-бери нонушта қилибоқ чиқиб кетарди. Супуриш-сидириш ишлари Муяссарга қоларди. Бугун Раҳбархоннинг ўзи ҳовлига сув сепиб, супургини қўлига олди. Тўти буви:

— Қўяверинг, қизингиз супуриб қўяди ноппа-нозандай. Ишингизга кечикманг, — деса, келини:

— Бугун сал кечроқ чиқаман ишга, — деди. Аслида эса Раҳбархон Муяссарнинг кечадан буёнги ҳаяжонини англаганидан, унинг ўз ҳолига қўйиб беришни истаганидан шундай

қилмоқда эди. Муяссар эса опасининг ҳаракатини кўриб хурсанд. Чунки у эрталабданоқ бошини ювмоқчи бўлиб, майда ўрилган сочини еча бошлаган эди. Опаси қўйиб юборган самовардан иссиқ сувни пақирга ағдариб олди-да, кейин унга бошқатдан сув тўлдириб, тараша ташлади. Опаси ҳовлини супуриб бўлгунча-у бошини ювиб олди. Кейин кулчадеккина тошойна олдида ўтириб соч тараётган эди, Раҳбархон унинг сочини ҳафсала билан майдалаб ўрди. Елкаси билан битта бўлиб ёйилган сочини кўришга уриниб, Муяссар ойнага гоҳ чап томондан, гоҳ ўнг томондан қарарди. Унинг бу қилиғидан кулгиси қистаган бувиси деди:

— Кўп қийналма, қизгинам. Сочларинг чилвирдай чипчиройли бўпти, ёмон кўздан асрасин. Опажонингга раҳмат айтгин, қўлингиз ҳеч ҳам дард кўрмасин, дегин.

Муяссар, бувисининг сўзларини ширин тил билан такрорлади.

Самовар келтирилиб, дастурхон ёзилди. Унда бир ликопча туршак, жийда, кечагидан қолган бир яримта қатирма нондан бўлак нарса йўқ эди. Айна ҳаяллаган Ўктам дўкондан без халтада бўлка нон келтириб ўртага қўйди. Бир учидан кесиб олинган буханка нон ҳар кунгидан қорароқ, хомсизроқ эди.

— Бугун навбат катта эканми, ўғлим? — деди Тўти буви.

— Навбат ҳар кунгидай-куя, галваси катта. Одамларнинг баъзиси нонни: «Майли, бориға барака» деб индамасдан олиб кетяпти, баъзилари эса сифатидан норози: «Ўзи заборнийга ўлчовлик бўлса, бунинг устига хомсиз. Пишганроғидан тортигин» деб, нонни қайтариб беришяпти. Шунинг устига Акрам бува келдилар-да: «Шикоятларинг тўғри, биродарлар. Локин айб дўкончидамас, нонвойхонада. Биз шикоятингизни ўз ерига етказамиз!» деб жанжални аранг босдилар.

— Акрам буванг барака топсин, халқ ишига одил туради... Қани, еб кўрайлик-чи, нон жонвордан,— деб Тўти буви буханка четига пичоқ урган ҳам эдики, буханка уқаланиб кетадиган бўлди. Кейин пичоқни пиёла кетига чархлаб олди-да, нонни авайлабгина юпқа-юпқа кесим қилиб, ҳаммага битта-биттадан узатди. Бирини ўзи тишлади, оғзига у нордонроқ уннаса ҳам, юпатиб деди: — Ширин-ку, нондан айланай. Бир хил одам пўконидан ел ўтмаган-да, нуқул оқ нонга ёғ суркаб юриб, жуда ношукур бўб кетган. Бирдан муҳтожлик тушувдики, оёғи куйган товуқдай типирчилаб қолди. Бошга тушганни кўз кўрар, дейдилар. Одамнинг бардошлиги, тош

келса кемириб, сув келса симириб ўтказиб юборди. Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса ўн беши ёруғ...

Чой устида Раҳбархон госпиталга боришдан сўз очди, касалга бирон тансиқроқ таом қилиб борилса яхши бўларди, деб қайнанасига маслаҳат солди.

— Албатта,— деди Тўти буви,— мен ҳам шуни ўйлаб, хужрадаги халта-хулталарни титкилаб чиқдим. Ҳеч вақо... Ҳа, айтгандай, озгина оқишоқ билан бир-икки зувала чиқадиган кепакли ун қолибди.

— Қўшнилардан озгина оқ ун сўраб, чучвара қилсак-чи, ойн?

— Бо-о, оқ ун қаттан топиларди. Ҳозир хонадонларда сичқонлар ҳасса таяниб қолди.

— Опоқиникидаямми? — деди Ўктам, эшон ойида ҳамма нарса борлигига ишониб.

— Унда топилади-я. Лекин биласан-ку опоқингни феълини...

— Касалга палов ош қилиб борсак яхши бўларди,— деди истагини яширолмаи Муяссар.

— Ўзингни ҳам егинг келиб турибди-я! — деди Ўктам.

— Ўзиз-чи? Жон деб туширарсиз!

Бу — уруш бошлангандан бери болалардан биринчи очиқ эшитилаётган қорин ташвиши эди.

Касални яширсанг иситмаси ошкор қилади дегандай, бор гап ўртага тушиб қолди бугун. Тўти буви ич-ичидан зил кетди ва: «Ўғилгинам бағримда бўлганда, болаларга тангликни бунақа билдирмасди», деган армон дилидан кечди.

Тўти буви Муяссарга айтиб, қозиқдаги кишилик тринка пешматини олдирди, болаларга кўзини қисгани ҳолда ички чўнтакдан дастрўмолга ўроғлиқ нарса чиқариб очди: бир даста пул.

— Мана бувингизни моюнаси. Кеча артелга иш топширгани борсам, бугалтир йигит мани ўз хонасига етаклаб кирди. Битта қоғозни кўрсатиб: «Фамилиянгиз Ботирова, исмингиз Тўти-а?» деди. «Ҳим», дедим. «Лотинча қўл қўйишни биласизми?» деди. «Бир вақтлар чала саводлар курсида ўқиганидим. Локин хат битиб юрмагандан кейин эсда қолади дейсанми, болам!» дедим. «Бўмаса бармоғингизни беринг» деб бошмалдоғимга сиёҳ суртди-да, қоғозга бостириб олди. Иннайкейин: «Мана шу атаганимизни олиб кетинг» деб қўлимга пул тутқизди. Шавақигина йигит экан: «Оз бўлсаям кўп ўрнида кўрасиз, бувижон!» дегани ортиқча. «Аmmo санаб олинг. Ер-

дан топсанг ҳам санаб ол, деган» деб қўйди кетидан. Ман бўлсам санаб ўтиришгаям ор қилдим. «Борига барака. Илоё мартаванг баланд бўсин» деб дуо қилдим-да, пулни ҳамёнимга солиб қўя қолдим. Мана, санаб кўр-чи қўзим...

Уктам пулни санади — уч юз сўм чиқди.

— Уни қаранглар-а. Ҳарна худони бергани-да. Уйда ўтириб олиб, шунча пул топсам ёмонми, а Раҳбархон? Ё ёшимни сийлаб кўп беришди-кикин?

— Вой, ойим тушмагур-е,— деди кампирнинг соддалигидан кулгиси қистаб Раҳбархон.— Бу нафақамидики ёшингизга қараб берса. Бажарган ишингизга қараб ёзган. Чокингиз маъқул тушган уларга.

— Ҳа, шундоқ деб кўнглимни кўтариб тургин, қизим. Қўз-ойнак билан урина-сурина тиккан чокларимдан айб топар деб гумонсировдим. Йўқ, шундоқ қаради-ю, «яшанг, кампир» деб олиб қўйди...

Уктам қўлидаги пулни узатди. Бувиси ундан ярмисини ўзида қолдириб, ярмини яна Уктамга берди ва бунга бозордан ош харажатини қилиб келишни буюрди.

Уктам, бозор-ўчарга ҳеч айланишмаган эди. Шунинг учун бу кутилмаган топшириқ олдида иккиланди. Бувиси елкасига қоқиб, ялҳаклик билан:

— Энди катта йигит бўп қоляпсан, қўзим. Урганавер. Бир-икки тушсанг ҳаддини оласан,— деди. Кетидан севган мақолини қўшиб қўйди.— От бошига иш тушса сўлуғ билан сув ичар, эр бошига иш тушса этик билан сув кечар...

Уктам синглисининг «палов бўлгани яхши эди» деганига афсусланди. Бувисининг зўрға ишлаб топган пулини харжлаб келиш худди инсофсизликдай туюлди. «Қачонгача уйдагиларга қарам бўлиб юраман. Тузувроқ пул топадиган ишга кирсам бўларди. Мендан кичикларни ҳам заводга олаётганмиш-ку...» деган фикрни дилидан кечирди.

Уктам кетиши билан Раҳбархон уйдан пул олиб чиқди-да, қайнанасига узатиб:

— Мана, ойи, отпуссага теккан ҳақимдан. Пулингизга қўшиб қўйинг, кийимга камимасин,— деди кампирнинг бир куни каверкот камзулни ҳавас қилганини эслаб.

— Ҳой, ҳой, қизим, бу нима қилганинг. Қеракмас. Кийим киядиган бўлсам, Рустамжон келганда ўзи оберар,— деб қайтарди Тўти буви.— Ўзингда турсин, қизим. Яна бошқа сарф-харажатларга зарур бўб қолади.

Ўчоқнинг кули олинган, ўтин ёрилган, қозон-товоқлар қатрон қилиб ювилган. Бу ишларга Раҳбархон бош бўляпти-ю, ammo хаёли мактабда. Бугун кузги имтиҳонларнинг охири кун. Индинга ўқишлар бошланади. Тайёргарлик ишлари тўлиб ётибди ҳали. Муяссар, шошиб-пишиб ҳаракат қилишларидан опасининг вақти зиқлигини сезиб:

— Сиз ишингизга бораверинг, опажон. Бу ёғини бувим билан иккимиз эвлаймиз,— деди.

Раҳбархон ўйланиб турганди, Фотима-Зухрани кўтариб Юлдуз кириб қолди.

— Сени кута-кута сабрим чидамади, ўртоқ. Бирга кир ювамиз деб сув иситиб қўювдим. Нега чиқмадинг?

— Киришни эртага ювамиз,— деди Муяссар ва бугунги жуда зарур ишларни айтиб берди.

— Ия, ундоқ бўлса мен ҳам боқишиб юбора қолай,— деди Юлдуз.

— Сен укаларингни эвлаб турсанг бўлгани менга тегмасдан.

Юлдуз бирпас нима қиларини билмай турди. Кейин пиш-пиш ухлаётган Фотима-Зухрани секин айвон лабида пийёз тўғраётган Тўти бувининг ёнига ётқизди. Ўзи ҳовлида сабзи артаётган ўртоғи ёнига чўнқайди. Раҳбархон мактабга чиқиб кетди.

Муяссар ўчоққа олов ёқай деб турганда, Уктам кириб келди.

— Ҳорманг, қўзим, ҳорманг. Бозорни катта қилиб келдингизми,— деди неварасининг расмана дастёр бўлиб қолганидан астойдил қувониб бувиси.

— Жуда катта бозор бўлди. Мана юз эллик сўмлик нарса! — деб кинояли кулги билан Уктам халтани бувиси олди-га қўйди. Халтада икки кило гўшт-ёғ, икки килогина гуруч бор эди, холос. Уктам, бозорда нархлар кўтарилиб, озиқ-овқат камайиб кетганлиги, айниқса гўшт-ёғни қидира-қидира аллақайси тупканинг тагидан топганлигини айтиб берди.

Пешинга яқин Уктам синглиси билан тоғорачада ош кўтариб госпиталга боришди. Болаларни кўрибоқ, Мария кулиб бош қимирлатди. «Кечагидан тузукроқ» деб қўйди ичида Уктам.

Айни кундузги овқатланиш чоғи эди. Ҳамшира Ойниса касалларга овқат келтирай деб турган экан. Муяссар ҳамширани имлади-да, тоғорачани очди. Палатага гуп этиб палов ҳиди таралди.

— Оҳо, паловхонтўра денг. Қачондан бери ҳиди ҳам ди-моққа кирмай қўйган эди. Яшанглар-е. Беморларим ҳузур қилишадиган бўпти-да, бугун. Қани, киннам кирмасин, маза-сини тотиб кўрай-чи,— ҳамшира бир қошиқ ош олиб еди.— Оҳо, ўлиқлар еса тириладиган ош бўпти-да.— У югуриб-елиб бир даста мис товоқ келтирди. Унинг кўзига ош мўлгина кў-ринган эди. (Тўти буви билан Раҳбархон касаллар бемалол ейишсин деб ўзларига фақат икки ошамдан олиб қолишган эди.) Ошни Мария опадан бошқа бешта беморга ҳам, Са-шага ҳам етказиб сузди. Ойнисанинг бугунги одамшаванда муомаласидан хурсанд бўлишган Уктам билан Муяссар унга чаққон-чаққон қарашиб юборишди. Уктам «йўргакдаги чақа-лоқ»қа ош егизди. Муяссар Мария ёнига ўтирди. У Мария бир нима дермикин деб кутар, унинг тўғрисида кеча опаси билан акаси топиб борган узук-юлуқ маълумотларни аниқ-лагиси келарди. Мария эса ўзи ҳақида ҳеч нарса демай, фа-қат Муяссарнинг ёши, ўқишларини суриштирди. Олдидаги ошни Муяссар ёрдамида охиригача иштаҳа билан еб бўлган-дан сўнг, деди:

— Ўзбек паловининг таърифини эшитгандим. Мақташга-нича бор экан. Мундан чиқди ойинг хўп пазанда экан. Ўзи кеча менга мойдай ёққан эди, оши ҳам ёқди. Раҳмат. Кўп-дан-кўп салом айтиб қўйинглар ойингизга.

Нимадан сўз бошлашни билмай турган Муяссарга бу ба-ҳона бўлди ва:

— Бизниқига борсангиз, мен ўз қўлим билан ширин ов-қат пишириб бераман,— деди ўзини жиндак мақтаб.— Қачон борасиз?

— Тузалганимда, албатта бораман,— деб ишонтирди Ма-рия ва ўшанда ҳамма гапни бафуржа гаплашишга сўз берди.

Саша ойиси олдидан бўш идишни олиб кетди-да, пачоқ темир кружкада чой келтириб берди. Муяссар бу аскар бола-нини ҳаракатларига қизиқиб разм соларди. Бир қарич бўйи-га унча ёпишиб тушмаган гимнастёрка-шими, елкасидаги по-гончаси, айниқса кичкина бошининг ўнг ёғига қийшайтириб кийган испанкасидаги чўғдай қизил юлдузи Муяссарга ало-мат кўринганди. Қўнжи тиззасигача чиққан кўн этикни ҳал-пиллатиб қадам ташлаганда катталарча ҳар ёққа лапангла-ши Муяссарга Жўрабойни эслатиб юборди. «Опамнинг айтганларича бор экан: каттани кесиб кичкина қилиб қўйган-га ўхшайди». Ҳозир Муяссарга ҳаммадан ҳам қизиқроғи ўз дадасининг олдидан келган бу аскар болани гапга солиш,

яхшироқ танишиб олиш эди. Бирон савол берай деса беморлардан уяларди. Хўп, аввало нима деб савол беради, саволга бола жавоб берса-ку тузук, тагин «мен ҳарбий одам бўлсам, нима ишинг бор мен билан» деб қолса-чи! Унда элбурутдан оралари бузилиб, умидлари пучга чиқмайдими. Яхшиси, Мариядан илтимос қилиб, болани уйга олиб кетишлари керак. Уйда ҳар қанақа қилиб гапга солишса бўлади. Муяссар, кампирга чой ичираётган акасига «бўла қолинг» деб имлади.

Ўктам, кампир билан хайрлашмоқчи бўлиб, унинг номини ёнидагилардан сўраб олди-да:

— Елена буви, яна палов ош ейсизми?— деди.

— Раҳмат, умринг узоқ бўлсин. Болам ўрнида хабар олганинг юрагимга анча мадор бўлди, баракалла,— деди кампир.

— Яна келамиз. Ғам еманг. Ярангиз тезда битиб кетади.

— Юз яраси-ку битиб кетар-а, юрак яраси...— деди-ю, ўпкаси тўлиб, у ёғини айтолмади Елена буви.

Ўктамнинг тилига бошқа сўз келмай қолди.

— Бечоранинг дарди оғир, сўрама,— деди кампирнинг яқинида ётган хотин.— Шўрлик биракайига тўрт набирасидан ажраб... тагинам чидаркан. Инсонни капалакдан нозик, дейишади-ю, бир ҳисобда пўлатдан ҳам маҳкам экан, деб қўйдим...

Палатага жимлик чўкди. Ўктам, Ойинсанинг кечагидай «энди рухсат» дейишини кутмай қўзғалди. Хайрлашувда Марияга:

— Бугун Саша бизникига борса майлими?— деб сўрагани.

— Майли, ихтиёри,— деди Мария.

Саша индамасдан бирга чиқди-да, қоровул олдидаги осма соатга қараб:

— Қайтадиган вақтим бўлиб қобди,— деди.

— Кечроққача жавоб олмадингми?— деди Ўктам.

— Жавоб бермади.

— Детдоминг қаерда ўзи?

— Самарқанд Дарвозада.

— Ия, ўзимизга яқин экан-ку. Бирга кетдик...

Ярим соатчада болалар уйига етиб боришди. Эшикда сигнал ушлаб турган навбатчи пионер буларга йўл бермади. Мудирда зарур иши борлигини айтгандан сўнггина Ўктамни Саша кетидан киритди.

Болаларнинг қий-чувига тўлган ички-ташқи ҳовлини ай-

ланиб, Уктам болалар уйи мудирини қидирарди. Бахтига маҳаллада, мактабда кўриб юрган дадаси тенги бир киши кўриниб қолди. Лўппидан келган, қўйкўз, серҳаракат, қувноқ бу киши болалар ичида ўзини боладай сезиб, сим дор ўйнаётган, арғимчоқ учаётганларга араллашиб юрган эди. Уктам бирпас унинг ҳаракати, муомаласини кузатиб турди. Кўзига жуда очиқ, камтар кўринди. Шунинг учун унинг олдига дадил бориб салом берди-да, ўзини танитди.

— Ия, ҳа, кўзимга иссиққина кўриндинг-а. Демак, Рустам Ботировнинг ўғлиман дегин. Ҳамкасбимни ўғли экансан. Дадангдан хат-хабар борми?.. Хўш, хизмат?..

Уктамга жон кирди. Саша билан онаси Мария ҳақида сўз очаркан, булар дадамнинг олдидан келишган деб тушунтирди. Сўнг мақсадга кўчиб, Сашани уйига олиб кетишга ижозат сўради. Уктамнинг сўзларини бошда жон қулоғи билан тинглаган мудир, бирдан сергакланиб:

— Бутунлайми? — деди ва болаларни ўз кабинетига бошлади.

— Ҳа, мудир ака,— деб юборди Уктам ҳам таваккалига.

— Бу мутлақо мумкин бўлмаган нарса-ку, укажон. Қимдан чиқди ўзи бу фикр? — деди ва ҳовлида ўйинга алақсиб қолган Сашани ойнадан чақирди. Саша киргач, ундан ойисининг соғлиғини сўради. Унга оталарча меҳрибонлик билан тикилиб туриб, айтадиган сўзларини ўйлаб олди.— Бу акангни сўзини эшитдингми? Сашани уйимга олиб кетаман деяпти-ку, ўзинг нима дейсан шунга?

— Менга барибир,— деди Саша кифтини учириб.

— Саша, ўғлим,— деди мудир унинг ёнига бориб ва елкасига қоқиб,— тўппа-тўғри, пионерча, йўқ, қизил аскарча қилиб айт-чи: детдомимиз сенга ёқмаяптими? Мутлақо яширма, ўғлим, биздан хафалик жойинг борми?

— Нега энди? — деди илжайиб Саша.

— Ойинг-чи, ойинг нима дейди?

Саша ўрнига, Уктам жавоб қилди:

— Ойиси «ихтиёри ўзида» дедилар.

— Шунақами? — деди афсус билан мудир.

Саша «ҳим» деб бош ирғади.

Уктам яна ҳам дадилланди:

— Мария опани тузалгандан кейин уйимизга олиб кетмоқчимиз. Ойим билан иккимиз тақлиф қилгандик, рози бўлдила, Мария опа. Она-бола бирга тураверишади. Хотиржам бўлинг, мудир ака, жойларимиз бемалол. Йиннайкейин

Саша бизда ҳеч зерикмайди, — деди Уктам ва бу фикрига янада аниқлик киритиб, маҳаллада очилган пионер форпостини эслатди.

— Зерикмасликка келганда, укажон, — деди мудир энди иззат нафси койигандай, — бизнинг детдомда шароит чакки деб ўйлаяпсанми?

— Мен унақа деб ўйлаганим йўқ, мудир ака, хафа бўлмант! — деб узр сўради Уктам.

— Сен ўзинг ҳеч нарсадан, ҳеч нарса йўқ, томдан тараша тушгандек, «Сашани берасиз, опкегаман» деб келганинг одамга ғалати туюлди-да. Авваломбор, шуни билиб қўй укажон, детдомга бола олиш ё бўшатиш юқорининг кўрсатмаси билан бўлади. Қолаверса, — мудир Уктамни ўз олдига имлаб, қулогига шивирлади, — фронтдан келган бундай болаларга алоҳида қаралади, тушундингми?

— Ҳа, — деди Уктам бўшашинқираб. Мудирнинг сўнги сўзлари «гап тамом-вассалом» деган маънони билдирарди. Яна илтимос қилишга ўрин қолмаган эди. «Энди, Сашани олиб кетишнинг бошқа йўллари ахтариш керак экан» деган фикрга келди Уктам ва ўрнидан кўзгалди.

— Бўлмаса икки-уч соатга жавоб бериб туринг, мудир ака, — деди Уктам жудаям ноумид кетмаслик учун.

— Бу бошқа гап. Бир-икки кундан кейин бу илтимосингни қондирсак бўлади, ҳамкасабамнинг ўғли бўлганинг туфайли, — деб қўйди мудир, даромадини келтириб.

— Бугун жавоб бера қолсангиз-чи, мудир ака?

— Бугун-эрта Саша банд. Детдом клубида унинг расмларидан кўргазма очяпмиз.

Уктам, Сашани фронтда аллақандай ишлар кўрсатган деб фаҳмларди-ю, унинг рассомлик ҳунаридан ҳали буткул беҳабар эди. Ич-ичидан бу янгиликка ажабланган бўлса-да, лекин сир бой бермади.

Бўшашинқираб чиқиб кетаётган Уктамга ҳаммадан ҳам детдом болаларининг орқадан отиб қолган гаплари кор қилди:

— Биз партизан рассомимизни сизга бермаймиз, овора бўлманг!..

«Оббо қурғурлар-ей, улардан гап қолмас экан-да. Мудир билан ўртамиздаги суҳбатни ҳойнаҳой дераза тагида туриб эшитиб олишган!..»

«Ассалому алайкум, Рустамжон ака. Узоқ Ленинградда соғ-саломат юрибсизми? Аҳволларингиз дурустми?»

Сиз доим хаёлимиздасиз — уйда ҳам, кўчада ҳам, ишимизда ҳам, ҳатто тушимизда ҳам...

Мана ҳозир тун алламаҳал бўлиб қолди. Ойим, Уктамжон, Муяссарлар уйқуда. Кундузги юмушлар, ташвишлардан (яшириб нима қиламан) чарчаб-ҳориб, ором олишяпти. Менинг уйқум ўчиб кетди. Айниқса тунги «Сўнгги ахборот»-ни эшитганимдан кейин. Кунига дикторнинг овозига диққат билан қулоқ соламиз. У баъзида тетик, бардам, руҳлироқ эшитилса, баъзида шиддатли-қаҳрлироқ бўлиб чиқади. Левитаннинг сўзларидан Ленинградни душман ҳалқаси тобора қисиб келаётгани, шаҳарга дўлдай бомба ёғдирилаётгани, Қизил Армия бир дақиқа тинмай душман сиқувига қаттиқ қаршилик кўрсатаётгани, жон олиб-жон бераётгани аниқ сезилиб турибди. Хатларингизда ўз ҳақингизда ёзмайсиз. Билиб турибманки, сиз ҳам ўша жанг оташлари гирдобидасиз... Қани энди мен ҳам ёнингизда бўлсам, ёвга газаб ўти билан ёнган юрагингизга қувват беролсам...

Сиз бир хатингизда: йўқлигимни билдирманглар, дебсиз. Хотиржам бўлинг, шунга ҳаракат қиляпмиз каттаю кичик. Ойимлар ҳам бинойида чеварлик қиляптилар. Қайтага тузук бўлди, эртаю кеч хаёл суриб диққатвозлик қилгандан кўра иш билан овуняптилар. Фақат ўтиргандаям, тургандаям: «Жумлан мўмин қатори менинг лочиним омон-эсон қайтсин» деб дуойи жонингизни қилганлари-қилган.

Ўзимдан сўрасангиз, ишларим бошимдан ошиб ётибди, албатта. Анча машаққат билан бўлса ҳам кузги синовларни тугатдик. Маҳалла ёрдамида мактаб ремонтини амал-тақал қилиб битириб, ўқишларни бошлаб юбордик. Ҳозирдан кўришиб турибдики, ўқув йилимиз одатдагидан оғирроқ бўлади. Оталар ва йигитларнинг кўпи армияга олинди. Оила, рўзгор юмушлари оналар билан болаларнинг ўзларига қоляпти. Бу нарса ўқувчиларнинг дарсига, соғлиғига таъсир этмай иложи йўқ. Шунинг кўзда тутиб, ота-оналар комитети (раиси вақтинча Акрам бувани ўзлари) фронтчиларнинг оилаларига ёрдам берувчи бригадалар тузган эди. Улар қатор уйлари ремонт қилишга киришди, ночор оилаларга ўтин-кўмир келтириб бериш, касаллар, гўдакларни боқишда ёрдам кўрсатишяпти. Ҳа, айтмоқчи, душман томонидан вақтинча эгалланган шаҳар,

қишлоқларнинг бир қисм аҳолиси Ўзбекистонга келяпти. Ҳамма ёқда қабул қилиб олиш ҳаракати. Маҳалламиз ота-хонлари: мусофирга жой бериш савоб, биз ҳам шу савобдан қуруқ қолмайлик дейишиб, хонадонлардаги ортиқча жойларни тайёрлаш, кам-кўстларини бутлаш билан банд.

Бу ишларнинг ҳаммасига, албатта, пионерларимиз ва комсомолларимиз доим тайёр. Уларнинг кўмагисиз на катта, на кичик иш битмайди.

Мен, ўғил-қизларимизга қараб туриб ўйлаб кетаман: оталар бошига тушган оғир ташвиш, чамамда, болаларимиз кўзини тезроқ очиб, улардаги ҳали уйғонмаган куч-қобилиятларни эртароқ уйғотяпти, турмушнинг нотаниш сўқмоқларини кўрсатиб, чигал жумбоқларини ечишга ўргатяпти, қийин синовларга тайёрлаяпти, балки янглишмасам, болаларимизни ботроқ балоғат ёшига етказиб қўяяпти.

Мана, Рустамжон ака, ўз оиламиздан қиёс: илгари Уктамжон билан Муяссардан иш талаб этармидик? Иложи бўлса қўлларини совуқ сувга урдирмасдик. Ўзлик ўзи ҳам шунга ўрганишган, иш-ташвиш деган нарсалар хаёлларининг кўчасига кирмаган эди. Ўз вазифаларини ўқишу ўйин-кулгидан иборат деб билишарди. Ҳар қанча юмуш бўлса ўзимиздан — катталардан ортмасди-да. Жудаям ота-онага орқа қилиб ўрганишган эди. Мана энди кўрсангиз эди болажонларнингизни. Уй-рўзғор ишларига шундай қайишиб, турмуш ичига шўнғиб кетишдики, ҳайрон қоласиз.

Уктамжоннинг мактабдаги ишларига келсак, ундан ўқитувчилар ҳам, пионерлар ҳам мамнун. Фақат унга энди ўз ўқишлари билан пионер ишларини қўшиб олиб бориш анча оғир бўлади. Бунинг устига аэро клубдаги машғулотлари...

Сиз: «Ҳамма нарсани тўлиқ, очиқ ёзинглар» дебсиз. Шу сабабли борини ёзаяпман. Кўнгил кўтарадиган бир гап шуки, ўғил-қизингиз менга анча ўрганиб, мени ўз оналаридай сезиб, дилларидагини бемалол очадиган, сирлашиб-дардлашадиган бўлиб қолишяпти. Улғаймасданоқ фарзанд доғи кўрган кўнгли яримта аёл учун бирдан-бир армон шу эди. Шукурки, армоним ушалаяпти. Ишқилиб, сиз билан иккимизга фарзандларимиз иқболини кўриб юриш насиб бўлсин-да.

Сизга яна бир қувончли хабар: Игнат бобонинг қизи билан невараси Тошкентга келишди. Топишдик. Мария жуда дилкаш, меҳрибон аёл экан. Унинг ҳам касби педагог. Расмдан дарс берар экан. Шўрликкина ўнг қўлидан ажралибди. «Ҳаётдаги бор орзу-умидимни шу касбга, шу қўлга боғлаган

эдим. Наҳотки умидим оро йўлда қолса-я!» дейди гоҳо у. Кетидан тагин ўз-ўзига: «Йўқ, оро йўлда қолмаслиги керак!» деб тасалли бериб қўяди. Чидам-бардошингга баллие рус аёли, дейман. Унинг ўғли Саша ҳам жуда ёқимтой, ажойиб бола. Болаларимиз ундан ажралгилари келмайди. Онасининг айтишича, Саша фронтда оғир фожиаларни бошидан кечирган. Мен Мариядан бу фожиаларни сўраган эдим. Ҳозирча биттасини айтиб берди: улар Ленинград чеккасида темир йўл бекатида яшар эканлар. Душман шаҳарга яқинлашиб келганда бутун оила армия хизматига ўтган. Сашанинг дадаси темир йўл станциясини қўриқловчи ротада командир экан. Саша ҳам дадасига дастёр бўлиб юрган. Дадасини фашистлар бир жангда қандай отиб ўлдирганини Саша ўз кўзи билан кўради. Шундан сўнг бола жаҳлдор бўлиб қолади, «дадамни ўлдирганларни ўлдираман» деб юради... Бир кун кечаси Саша ўз амакиси — темир йўл стрелкачисига овқат олиб боради. Қўлига эҳтиётдан темир таёқча ушлаб олган экан. Будкага борса, стрелкачи ўлдирилган, будка ёнидаги изда шпал қирқилган, рельс қийшайиб, болтлар бўшашиб қолган эди. Буни кўриб, Саша навбатчига айтиш учун станцияга югуради. Шу тобда узоқдан поезд келаётгани билинади. Ҳа демай паровоз қичқиргани эшитилади. Саша қўрқиб кетади: поездни тўхтатиш учун қандай қилиб сигнал беришни билмайди. Шунда рельслар ўртасига тушиб қараса, бир тош ётибди. Қўлидаги таёқчани бор кучи билан шу тошга ураверади. Тошдан чирс-чирс этиб учкун сачрайди. Поезд жуда яқин келиб қолганда таққа тўхтайтиди!..

Ҳарбий аслаҳа ортилган поездни ҳалокатдан қутқарган боланинг жасорати ротадагиларга дарров маълум бўлади. Саша Громовни рота ўзига ўғил қилиб олади.

Бекатни кўп ўтмай фашист эгаллайди. Шундан кейин, Мария дадаси Игнат бобо ва ўғли Саша билан партизанлар отрядига ўтишибди.

Биз Мария билан дугона тутиндик. Мария тузалгандан кейин, уни уйимизга олиб келмоқчимиз. Тез кунда уйимиз тўлиб қолса ажабмас...»

Жуда, жуда олисдан хўроз қичқиргандай бўлди. Йўқ, кўпдан хўрозлар қичқирмай қўйган. Раҳбархон ортиқ чарчаб-ҳориганидан қулоғи битгандир.

Айвондан, бир уйқуни олган кампирнинг:

— Болам, ишингиз жуда чўзилиб кетдими, ётинг энди,

ярим кеча бўб қолди,— деган бўғиқ овози келди. У, келиним эртаги дарсга тайёрланяпти, деб ўйлаган бўлса керак.

Раҳбархон ўрнига келиб ётаркан, Тўти буви яна деди:

— Бунақада ўзингизни олдириб қўясиз-ку, болам. Ўззу-кун ишлаганингиз етмайдими?

— Хат ёздим ўглингизга, ойи!

— Вой барака топинг-е. Мендан салом айтдингизми?

— Ҳаммамиздан...

Раҳбархон турли-туман хаёллардан бўшолмай, анчагача уйроқ ётди. Кейин кўзи илинди-ю, тағин кўп ўтмай чўчиб уйғонди. Кампирни ҳам уйғотиб юборди. Кампир ёлворган бир оҳангда деди:

— Бир нимадан чўчидингизми, болам? Ўзингизни ғам-андуҳларга чулғайверганингиздан бу. Яхши ният қилинг, омонлигини тиланг. Шукур, кўнглим тўқ, худо хоҳласа лочиним бот фурсатда учиб келиб, бошимга қўнади...

Онаизор, тилида шундай дерди-ю, ammo дили терак баргидай қалтираб дув тўкилай деб турарди...

25

Нонушта маҳали, яқин ердан хотин кишининг йиғи төвуши эшитилди. Чой ичиб ўтирган Тўти буви: «Тағин биронгасиникига қора хат келмадимикин?» деб хавотир ичида Раҳбархонга қараган эди, у қулоқ солиб туриб деди:

— Бу эшон бувининг овозларига ўхшаяпти-ку...

Қайнача-келин айвондан тушиб, Қимсанҳожининг девори яқинига боришди. Энди овоз баралла эшитилди. Жаҳон ойи додвой соляпти.

— Э, худойим, сенга нима гуноҳ қилдим! Мусулмонлар ҳолимдан хабар олмаса, ўликмисан-тирикмисан демаса! Бу кунимдан ўлганим яхшийди, дод!..

Жаҳон ойининг илгаритдан ўқтин-ўқтин шунақа фарёд солиб қўйиш одати бор эди. Ундагиси уй-дунёчиликда ўтадиган айрим чиқишмовчиликдан, кўпроқ ўзининг кажбахлиги, жаҳолатидан келиб чиқарди. Унар-унмас хархашасини уйдагилар кўтаролмаса, уларга ҳукми ўтинқирамай қолса, дод солиб уларни қўрқитарди-да, аламини тарқатиб оларди. Тўти бувига бу ўрганиш бўлиб қолганди. Шунинг учун «жазаваси тутди» дея кулиб қўя қоларди. Умуман Тўти бувида бировнинг уйдан ўтган сир-синоатга аралашиниш, эр-хотин ё она-болалар ўртасига тушиш одати йўқ эди. Бу

қувноқ, оқ кўнгил кампир бировни ғийбат қилиш, қарғаш-сиқташдан айниқса узоқ эди. Бирон одамда ножўя қилиқни кўриб қолса-чи, «бетга айтганни заҳри йўқ» деб, ҳазил-ҳузул билан тўғри айтиб қўя қоларди. Албатта, ҳазилни ҳам кўтарганга қиларди... Бир куни овсиним деб Жаҳон ойига ҳам ҳазил отиб қолмасинми, нақ юпатгунча эси кетди...

Маҳалладаги тўйдан қайтаётиб, икки овсин ҳамроҳ бўлиб қолишди. Жаҳон ойининг қўлида каттакон тугун. Ёзининг иссиғида паранжи-чачвони билан зилдай тугунни ортмоғлаб бориши кўп мушкул бўлди. Қора терга ботиб, нафаси тикилиб, неча ерда дам олиб, аранг судраларди. Паранжисиз, тугунсиз Тўти буви олдинроққа кетиб қоларди-да, яна ташлаб кетди демасин, деган андишага бориб уни кутиб турарди. Охири қаттиқ толиққан Жаҳон ойи юзини сидириб ташлаб деди:

— Ҳой, овсин! Бошингиз очиқ, қўлингиз бўш, бирпас кўтаришворсангиз нима қилади! Улиб бўлдим-ку, тугуни қурғурни кўтараман деб!

Овсинининг аҳволини сезиб келаётган Тўти буви, тили қичиб, кесатиқ аралаш ҳазил қотди:

— Узингизни ҳам кўнглингиз бўш-да, овсин. Тугунингизга шунча емиш тикиштирса ҳам индамай тураверасиз. Айтмайсизмики, «юкимни шунча оғир қилдингми, энди уйимга боришиб ҳам бергин» деб!

Тўти буви шу гапни айта солибоқ, тугунни қўлига олди. Овсинини узиб-юлқиб олмоқчи бўлган Жаҳон ойининг гапи бўғзида қолди. Тўти буви тугунни бошига қўйиб, зўр-базўр бораркан, овсинининг дами ичига тушганидан фойдаланиб, яна тегишди:

— Ундан кўра-чи, овсин, Ҳоживойга айтинг, сизга ҳам бир эшак олиб берсин...

Енгилгина кулги билан айтилган бўлса-да, буниси Жаҳон ойига қаттиқ тегиб кетди. Овсини кетидан лапанглаганча етиб олиб, бошидаги тугунга ёпишди. Тўти буви орқасига ўгирилиб:

— Ҳой, нима қилиясиз, овсин, яна бир оз кўтариб борай! — деса ҳам, Жаҳон ойи:

— Қўя қолинг, айланай. Сиздан шунақа дакки ейиш учун берганим йўқ эди тугунимни! Юзингда кўзинг борми демасдан чандийверасиз-а одамни, худо урди-кетди! — деб тугунини тортиб олди.

— Чандиганим йўқ, овсин! — деди юкдан қутулганига

ичида шукур қилган Тўти буви. — Ҳазиллашдим-ку. Ҳазилни ҳам билмайсиз-а, тавба!

— Ҳазилни таги зил. Нега мани биттаю битта ўғлимни ўртага соласиз. Тирикчилик ваядидан эшак мингани айбми. Бўлмаса сизни ўғлингизга ўхшаб шайтон арава минсинми, пот-потига ҳаммани ўтакасини ёриб.

Жаҳон ойининг қилиғи ва гапларини Тўти буви қаттиқ олиш у ёқда турсин, кулғидан ўзини тўхтатолмади. Кейин «пот-потининг овозидан эшагингизни ҳанграши чиройлироқми!» демоқчи бўлган ерида, сўзини ичига ютди. Мендан ўтган бўлса кечиринг, деб узр сўрашгача борди...

Ушандан буён, айниқса, овсини Умри билан Адолатни очикдан-очик хўрлаганидан кейин, ундан Тўти бувининг кўнгли анча қолган эди. Шунга қарамасдан, бугунги дод-войини эшита туриб, раҳми келди:

— Бир чиқиб хабар олинг-чи, Раҳбархон!

Раҳбархон, эшон бувиси билан бир-икки тўқнашиб юраги зада бўлгани учун, «нима деб чиқаман?» дея тисарилди. Тўти буви яна такрорлади:

— Довол-дармиён қўшни бўб туриб хабар олмасак инсофдан бўлмас. Билинг-чи, нима гап, нима сўз?

Қовургаси қайишиб бўлса-да, Раҳбархон чиқиб борди. Айвон лабида ранги ўчган-қони қочган Жаҳон ойи ув солиб ўтирарди.

— Нима бўлди, опоқижон, тинчликми?

— Тинчлик қайда дейсан. Уйим уй бўлмади — гўр бўлди. Она-бола мани ташлаб аллақаяқларда дайдиб юрса, бу ёқда ўғлимни тинч қўйишмаётган бўлса! Ҳозир одам келиб: «Ҳожига яна повестка бор, тез топиб беринг!» деб тиқилинч қилиб кетди. Ўғлимдан ҳам ажрасам, унда куним кимга қолади, худо қўш қўллаб уради-ку, а?!

Аҳволни англагач, Раҳбархоннинг аччиғи қистади, ўзини босолмай, эшон ойига тик қараб, деди:

— Опоқижон! Фронтдан қора хат олаётганлар бор, эшитаетгандирсиз? Улар ҳам сизчалик фарёд-фигон кўтаришаётгани йўқ, пешанада бор экан, деб тақдирга тан бериб ўтиришибди-ку! Ўзингиз оқ-қорани таниган мусурмони комил одам бўла туриб, нега бунақа бетоқатлик қиляпсиз, элбуртдан тирик одамга аза тутяпсиз!

Шу чоққача бировга, айниқса ўзидан каттага қаттиқ-қурум гапирмаган бу хаёли, андишали жувондан шундоқ дашном эшитарман деб кутмаган эди Жаҳон ойи. Ўтирган ерида

бетлари тиришиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Тагин шайтонлаб қолмасин, деб нақ Раҳбархоннинг капалиги учди. Йиғиштирилмай ётган дастурхондаги чойнакдан пиёлага совуқ чой қуйиб, унинг оғзига тутди. Кампир зарда билан Раҳбархоннинг қўлини итариб юборди. Пиёла учиб кетиб, йўлкадаги мусулмон ғиштга тушди-да, чил-чил синди.

Раҳбархон ҳижолат чекиб, пиёла синиқларини тараётган эди, дарвозадан тапира-тупурига олиб одамлар кириб келишди.. Улар уч киши эди: Акрам бува, милиционер, папка қўлтиқлаган йигит. Уларни кўрибоқ, Жаҳон ойи дағ-дағ титраб, дока рўмолини ўрашни ҳам унутиб, оқ сочларини ёйганча каловланиб ҳовлига тушди. Раҳбархон унга рўмолини ўратиб қўйди. Эркаклар айвон лабига тизилишди. Кампир ўзини босиб олсин деб, милиционер иложи борича ётиги билан савол берди:

— Онажон, Қурвонхожиев Кимсан сизнинг ўғлингиз бўладиларми? Ҳозир қаёқдалар у киши? Тўппа-тўғриси айтиверинг, онажон. Борди-ю, нотўғри маълумот берсангиз... унда яхши бўлмайди...

— Мусулмон фарзандиман, ёлгон гапирармидим, болам. Қизи билан хотини қаёққаям кетганиди. Ушаларни қидириб юрибди...

Милиционер қиз билан онаси воқеасидан қисман хабардор бўлгани учун, улардан сўз очмади.

— Ўғлингиз қачон чиқиб кетган эдилар?

— Уч-тўрт кун бўлди...

— Тахминингизча, қаёққа кетган бўлишлари мумкин?

— Зангиотамла томонгами, бошқа томонгами, ким биласан дейсан, болам...

Милиционер Акрам бувага мурожаат этди:

— Раис бобо! Онам балки янглишаётгандирлар. Сизнинг гувоҳлигингизда уйларни бир қараб чиқсак. Чунки Қурвонхожиев энди икки ёқлама жиноятчи: Армияга чақириқдан бўйин товлаган — бир. Қизини ўқишдан қолдириб, азоблаган — икки.

— Бизнинг қўлимизда «қочоқ яширинган» деган маълумот бор, — деб изоҳ берди терговчи йигит, ўз папкасига ишора қилиб.

Улар уйларни қарай бошлашди. Шу пайт ертўладан тарақа-туруқ эшитилди. Милиционер ертўлага тушмоқчи бўлди, аммо ҳовлидан кирадиган эшиги қулф экан. Кампирдан калитни сўрагани, у токчаларни, қозиқларни қараган бў-

либ, ҳадеганда топиб беравермади. Папкали йигитнинг сабри чидамади. Ертўланинг кичик бола сигарли туйнугидан бош суқиб, ичкарига мўралади. Шунда бирдан унинг чаккасига алланарса тарс этиб тегди-ю, у ўзини орқага ташлади. Уни ертўладаги эчки сузган эди. Сузиб олиб, яна «ба-а»лаб ҳам қўйди. Терговчи зарб еган чаккасини чангаллаганча, ариқ бўйига кетди. Кампир эса ноқулай аҳволга тушиб, нуқул:

— Ҳа, эчки ўла қолсин, шўх байтал бўмий оти ўчсин. Уззукун дарахтларга сакраб, уларни каламушдай кемиравергани учун ертўлага қамаб қўювдик. У ердаям тек ётмаса бу шўх байтал,— дерди.

Милиционер қулфни бузишга ботинолмади. Кампирни огоҳлантириб, деди:

— Сизга уч кун муҳлат. Шу уч кун ичида ўғлингизни қардан бўлса ҳам топиб, военкоматга юборасиз.

— Агар шу уч кунда бормаса, уруш вақти қонуни асосида устидан ҳукм чиқариб юборишга мажбурмиз,— деди терговчи йигит, чаккасига дастрўмолини ҳўллаб босганча...

* * *

— Ҳожи тегирмонга тушса бутун чиқади. Қаёққа йўқоларди кап-катта нарса. Юз пана қилгандир-да, вақтинча. Онасини ёлғиз ташлаб узоққа ҳам кетмас. Бирор туйнукдан чиқиб қолар,— деди Тўти буви, келинидан воқеани эшитиб.— Лекин эссизгина хонадон, тўзиди-да. Дастёрсиз эшон бувини кунни тугди энди. Ҳолига маймунлар йиғлайди!..

Тўти буви ўз овсинининг бемаза феълларини қанчалик ёмон кўрмасин, барибир унга ачиноиб кетди. Ўзи чиқиб кўнгил сўраш, юпатиб таскин беришни истаб қолди. Бироқ Раҳбархон бунни маслаҳат кўрмади.

— Ҳозир ўзлари аламга тўлиб, кимга заҳарларини сочишни билмай ўтирибдилар. Тагин бирор аччиқ-тизиқ сўз билан дилингни оғритиб-нетиб қўямасинлар. Майли, ёмон кўринсам ҳам ўзим...

Қош қорайганда Раҳбархон, қозонда пишиб ётган хўрдан ярим коса сузиб қатиқлади-да, Жаҳон ойиникига чиқди. Кампир айвон бурчагида расмана кўрпа-ёстик қилиб ётиб олибди. Ёнига ўтди. Аҳвол сўради. Жаҳон ойи инқилаб-синқиллаб жавоб берди. Энди у бояги ҳовридан тушиш у ёқда турсин, неча ойлик касалдай шалвираб қолган эди. Дарров

Раҳбархонда ҳам ачиниш пайдо бўлди. У опоқисини туришга қайта-қайта ундади, ўзича туравермагандан кейин, қўймасдан, кўтариб ўтқазди, орқасига қўш пар ёстиқ қўйди. «Ичмайман» деса ҳам, «ўзи ёвғонгина бўлган, кўнглингизни очади» деб, хўрдадан ичиргунча ялиниб ҳам олди. Сўнг ўчоқбошидаги примусни ёқиб, чой қўйиб юборди. Раҳбархондан бунақа ғамхўрликни сира кутмаган Жаҳон ойи фотиҳага қўл очиб:

— Худоё худовандо, сенга ҳам яхши фарзандлар ато қилсин, — деб кўз ёши билан дуо қилди. Унинг ройи келиб турганда Раҳбархон фойдалангиси — Умри билан Адолатдан сўз очиб, юрагига қўл солгиси келди, кампирнинг кўнгли учун гапни олдин ўғлидан бошлади:

— Амаким қаерларда юрганикинлар-а, опоқи? Кечаси бир ўзингиз ётишга қўрқмайсизми?

— Нима, мани мушук ермиди. Эркак кишига-ку, бало урмайди, юриб ўрганган, қишлоқ-мишлоққа боши оғиб кетган бўлса ҳадемай қайтиб келар, — деди кампир, негадир ўғлидан унча хавотир олмай. — Аммо баттол келин, бебош қизга нима бўлдийкин. Наҳотки, қариган чоғимда бир пиёла чой, таҳорат суви берадиган одамга зориқсам?

— Келиннгиз билан неварангизнинг бедарак кетишларидан, улар қаттиқроқ хафа бўлишган кўринади. Сизми, Ҳожи амакими, жаҳл устида кўнгил қоладиган бир гап айтган бўлсанглар, келишга юраклари бетламайтими дейман.

— Нега юраги бетламасин. Бу ердагилар илон-чаёнмидики чақиб олса. Биров ургани-сўккани йўқ...

— Ургандан туртган ёмон, тиф яраси битади, тил яраси битмайди, дейишади. Кўнглингизга келмасин-у, опоқижон, бир кунги ўз қулоғим билан эшитдим овозингизни. Умрини «шум етим!» дедингиз. Бундан ортиқ ҳам қарғаш, ҳақоратлаш бўладими!

— Ўзидан ўтганини билмайсиз-да, келин. Қиз бола қоқвошлик қилгандан кейин, тилимни тишлаб ўтирайми? Ахир етимликка етим-да. На отасини, на онасини тайини бор. Ҳоживой кўчадан топиб келган. Уни парваришлаб одам қилгунча озмунча уриндикми! Яхшиликни билмаса нима қилай!..

Раҳбархон, Умрининг бу оилага асранди бола эканини яқинда Адолатдан ҳам эшитган эди. Унда бир нарсага яхши эътибор бермаган экан. Умрини қайси йили, қаердан топиб олишган — ҳозир шуни аниқ билгиси келди. Кампирдан сўради. У болани Зангиотага туяқашлар ташлаб кетганини

дарров айтди-ю, йилини тез эслолмади. Бармоқ санаб, эски ча йил ағдариб, узоқ ўйлагандан кейин:

— Очарчилик қайси йили бошланган эди? Оббо холам бунга ўн икки-ўн уч йил бўлди-ёв. Бола уч ёшча бор эди ўшанда...

Раҳбархон хаёл суриб кетди. Уша йиллари ўзининг тифга учраб касалхонага тушгани, боласининг чўпонлар ўтовида қолгани, сўнгра бутунлай йўқолгани, гўдакни қидириб юриб эрининг ҳам ғойиб бўлгани... Хаёл сурган сари Раҳбархоннинг қалби зимистон бўлиб, даҳшатга туша бошлади. «Наҳотки!.. Наҳотки!..»

Раҳбархон кампир олдидан қандай туриб чиқиб кетганини ўзи билмай қолди. Шу кеча ороми бутунлай йўқолди. «Худди ўша йили йўқотган эдим-а, қизгинамми!.. Ёши ҳам учда эди... Подачилар уни келтириб Зангиотага ташлаб кетган бўлса-я!? Ростдан ўз боламмикин? Унда нима учун оти Қумри эмас, Умри. Ушанда Қумрининг тили гужур-гужур чиқиб қолган бўлса-да, ҳали сўзларни аниқ айтолмасди. Нега бўлмаса оти мунчалик ўхшаш? Ўзи-чи?.. Ўзида ўхшашлик йўқмикин сира? Балки бордир? Йўқ, йўқ, ундоқ бўлиши мумкин эмас. Ўн икки-ўн уч йилда бола шунчалик ҳам ўзгариб кетадими? Ундоқ десам, ўзим унга астойдил зеҳн солиб, синчиклаб, бирон белги топай деб тикилибманми?.. Аммо кўзларининг сузуклиги, қошларининг пайвасталлиги-чи, менга ўхшамасмикин? Ким хаёлининг кўчасига келтирибди буни?.. Ҳа, айтгандай, сочларининг қўнғирлиги-чи, буниси ўхшамасмикин? Ҳой, нималар деб довдираяпман ўзим! Ахир одам одамга ўхшамайдими унча-мунча! Йўқ, барибир, дилимдаки бир гумон туғилдими, буни аниқлаш керак. Аниқлаш учун кимгадир айтиш, кенгашиш керак. Бироқ бу нозик сирни кимга ҳам айтиб бўларди. Рустамжон акам бўлганларида бошқа гап эди. Бирон чора топардилар. Ҳеч кимни дилига озор еткизмасдан, хамирдан қил суғургандай осон йўллар билан аниқлаб берардилар. Афсуски, у киши узоқда. Хат орқали маслаҳат сўрасаммикин-а?.. Узоқдаги, айниқса жони хавф-хатарда юрган одамга бунақа нозик гапни етказиб, ташвишини орддириш яхшими? Раҳбархон учун биттаю битта илож — эрининг келишини кутиш. Қачон келаркин унинг суянчиғи, маслаҳатгўйи Рустамжон. У келгунча Раҳбархон бу жон сирини қандай қилиб юрагига сиғдириб юра олади!.. Ҳозир, шу лаҳзанинг ўзидаёқ у Умрини кўриш, унга шу вақтгача қараганидан ўзга-

ча назар билан, қалб кўзи билан тўйиб-тўйиб боқишни истарди. Ногаҳон у қизда ўзига бирон ўхшашлик топган тақдирда кўрчи қониб бағрига босгиси, юз-кўзларидан ялаб-юлқагиси, «болам, болагинам, кўзимни гавҳари, жигарпорам, жони-жаҳоним, бахтимнинг офтоби!» деб оналик меҳр-қўрини тўккиси келарди.

«Умрининг олдига ўзим борсаммикин? Бувинг ёлғизликда қийналиб, касал бўб қолди. Утган гаплардан пушаймон еяпти, неварам билан келинимни топиб беринглар, уйга қайтишсин, қариган чоғимда уларсиз туролмайман деб сизларни йўқлаяпти, десам, шунда қайтиб келишармикин?» деб чоғланиб кўрди Раҳбархон. Фақат бугун-эрта ўзининг бориш имкони йўқ, илмий мудирлик вазифасига ўтгандан бу ёғига мактабда иш ҳаддан ташқари кўпайиб кетди. «Уктамни юбориш керак!» Жаҳон ойини тил қилиб, Уктамга гапирмоқчи бўлди.

Эрталаб Раҳбархондан олдинроқ Тўти буви сўз очди. У азонлаб Жаҳон ойини кўриб чиқибди. Етганмиш. Йиғлаб, ҳасратини тўкибди. Невараси билан келинининг қадрлари, ўтибди жуда.

— Бориб, Умрини опкелақоласанми, бўтам. Вақтинг қалай? — деди Уктамга бувиси.

Ўзига катталарча маслаҳат солингани, бунинг устига ўз кўнглидаги иш бўлгани учун Уктамга ёқиб тушди бу. Жавоб беришдан олдин, ҳурмат юзасидан опасига қаради. Раҳбархон дарров маъқуллади:

— Бувисига ҳам, бизга ҳам яхши бўларди. Анча тинчирдик. Дам олиш кунини кутмасдан, шу бугуноқ опкелиш керак.

— Умри опамни шунақаям соғиндимки! — деб жовиллади бир ёқдан Муяссар. — Келсала ўзларига ҳам яхши бўларди. Нима қиладила ўзларини қийнаб қишлоқда!

— Қийналишга қийналмаску-я, ўзи қийинчиликка кўниккан бола, — деди Тўти буви. — Аммо бу ерда ўрни жуда билиниб қолди. Она-бола бирга қайтсин. Менинг номимдан ҳам тайинлаб айтгин, бўтам...

Уктам бу кунги ишларни тезроқ тугатиб, чошгоҳ маҳали мотоциклда йўлга чиқди...

То Уктам қишлоққа бориб келгунча ўтган бир неча соат Раҳбархонга йилдай туюлиб кетди. Унда ҳеч нарса билан босиб бўлмайдиган киши билмас саросималик, ички изтироб, пинҳоний ҳаяжон тобора зўрайди. У мактабда

ҳам, уйда ҳам қўли ишга бормаи, тиқ этса эшикка қараб ўтирарди.

Ўктам, анча хавотир олдириб, хуфтонга яқин бир ўзи қайтди. Уйдагилар уни ўраб олиб, саволга тутишди: Умри, Адолат нега келишмади — ўзлари хоҳлашмадими, ё қариндошлар рухсат беришмадими? Умрининг ўқиши нима бўлибди ва ҳоказо...

— Сал шошмай туринглар, ҳаммасини бошдан айтиб бераман, — деди чарчаб келган Ўктам. У уст-бошини йўл ғуборларидан тозалаб, дастурхон атрофига ўтиргандан сўнг, ҳикоя қилди. — Борсам, денг, аммамникида ҳеч зог йўқ. Дарвозалари бўлса ланг очиқ. Фақат «Шалпангқулоқ» қорувул бўлиб ўтирибди. Булар қаёқдайкин, деб далага борсам, ҳаммаси чамандай очилган оппоқ далада — пахта терими бошланиб кетган экан. Ҳов чайланинг нариёғида, биз бир пайт бедана овлаган жойда қизил рўмолли қизлар кўринди. Ушаққа юрдим. Қулоғимга қўшиқ овози келди. Ана, ана танишгина овоз, дейман. Сўзлари ҳам аниқ эшитилди:

Ватан агар бўлса бир чаман,
Сиз қўйнида хандон ғунчалар.
Эй, сиз менинг кичик дўстларим,
Ватанингиз севар шунчалар...

— Ия, ака, буни сиз дикломация қилар эдингиз-ку? — деди Муяссар.

— Мендан Умри ўрганиб олган эди-да. Ҳа, Умрига Гулнор, бошқа қизлар қўшилишяпти. Ҳаммасининг белида фартук, чаккаларида лўппак пахта чаноғи. Қизлар мени кўрибоқ жўяклардан чиқиб келишди. Умрининг фартуғи тўлиб қолган экан, ҳаммадан кейинда судралиб келди. Қизлар жовир-жовир қилишиб ҳаммангизни сўрашди.

— Умри дадаси билан бувисини сўрадимиз? — деди Раҳбархон.

— Йўқ, — деди Ўктам.

— Мени-чи, мени? — деди Муяссар.

— Биринчи сўрагани сену ўртоқлари бўлди.

— Соғинибдими? Нега келмади? — деди тагин шошиб Муяссар.

— Гапнинг белига тепмай тургин, қизим. Аканг бир чеккадан айтаяпти-ку, — деди бувиси ва Ўктамга қаради. — Ҳаммасини айтавер, болам, шошмасдан.

Уктам, Умрининг қишлоқ тўлиқсиз ўрта мактабида кузги имтиҳонни топширгани, эрталабки сменада еттинчи синфга қатнаётганини гапирди. Адолат опа ҳам ўзига яраша иш топиб олибди — далада теримчиларга ошпазлик қилаётган экан. Умри пахта теримида биринчи марта қатнашаётган бўлса ҳам, жуда эпчил чиқибди. Уч кундан бу ёнига Гулнор билан ўзишув ўйнарган — бир буниси ўзармиш, бир униси. Улар икки кунда эллик килодан пахта теришиб, мактаб ўқувчиларига ўрнатиб бўлишибди.

— Умридан, «аҳвол қалай?» деб сўрасам, «яхши» деб нуқул пахта теримидан гапиради. «Пахтага жуда берилиб қолибсан-а?» десам, Гулнор гапни илиб: «Берилганларида қандоқ. Ана, қўлларидан ҳам кўриниб турибди-ку!» деб ҳиринглади. Умри эса қизарди. У қўлларини гоҳ ёнига, гоҳ орқасига яширарди. Бекитишга урингани билан барибир кўриниб турди: нозиккина бармоқлари, кафтлари ёрилиб, гудда-гудда бўлиб қаварган. Юзлари ҳам сал қорайиб, тарам-тарам бўлиб кетибди, лаблари пўст ташлабди. Буни борган заҳоти билувдим-у, изза бўлмасин деб индамовдим.

Уктамнинг оддий бир нарсдай қилиб айтаётган бу гаплари буниси билан Муяссарга қизиқарли туюлиб, Раҳбархоннинг эса юрагини жижиллатиб кетмоқда эди.

— Мен ўз гапимни Умрига қандай қилиб айтишга ҳайрон эдим. Негаки, Умрининг ёнидан Гулнор ҳеч ажрамасди. Гапимни Гулнор эшитдими — акасига етди деган сўз. Шундоқ ҳам Жўрабойнинг ўзи олдимизда пайдо бўб қолди. Аввалгидай керилиб юриши: бошида оқ кийиз қалпоқ, оёғида кўн этик, белида қалин камар. Бу сафар камарга пичоқ қини ўрнида қамчи илиб қўйган. Афтидан карвонлик ҳам қилаётганга ўхшарди. Мен уни узоқдан, пахтазор ўртасида кўрувдим. Бурни ерга теккудай бўлиб, қоп-қоп пахта орқалаб юрганди. Мени кўрмагандир десам, кўрган экан. «Келинг, меҳмон!» деб катталарча қўл узатди. Кетидан: «Ёш келса ишга деган гап бор, ёрдамлашгани келдингми ё қизларимизни ишдан қолдиргани келдингми?» деб тиржайиб қўйди. Сўрамасам ҳам дарров ўз эвеносининг пахта теримидаги ишларидан, қизлар мусобақасидан сўзлай кетди. Умрини, яна аллақайси қизни тожикистонлик ёш стахановчи теримчи Мамлакат Наҳангова, фарғоналик Ҳавохон Отақуловларнинг издошлари деб мақтай бошлаганди, Умри уялиб нари жилди. Кетидан бошқа қизлар ҳам. Жўра билан иккимиз қолдик. Мен вақтни

ўтказмаслик учун, Умрини олиб кетгани келганимни айтдим. Жўра чўчиб тушди:

— Овора бўлсан, огайни. Умри кетмайди. Стахановчи теримчини ҳеч ким кеткизмайди!— деб корчалонлигини қилди.

— Бўпти, сенинг ишинг бўлмасин. Ўзи билан гаплашман, — дедим-да, Умрининг ёнига бордим...

Ўктам, шу ерда галати бир ҳангомани ташлаб ўтди. Аслида у Умрининг олдига қараб бораётганда кетидан Жўрабой эргашди.

«Нари тур, мошхўрдага қатиқ бўмасдан!..»

«Ҳа, менинг звеном аъзосини айнатмоқчимисан, бунга ҳақинг йўқ!..»

«Сенинг звено аъзойинг бўлса, менинг... синглим бўлади!»

«Ҳа, биламан қанақа синглинг эканини!.. Сен уни ўзингга оғдириб олмоқчисан!..»

«Нима дединг, а, нима дединг?..»

Икки ўспирин, икки аммавачча хўроздай хезланишиб ёқа бўғиша кетишди. Бир-бирини судрашиб, тутзор панасидаги ўқариққа тушишди. Энди тузуккина муштлашув бошланганда, қизлар чувур-чувури кўтарилди. Қизлар билан бошлашиб Адолат она келмоқда эди. Ўспиринлар беихтиёр бир-бирларидан ажралишди. Ҳарсиллашиб, худди сояда суҳбатлашаётгандай, ўқариқнинг икки четиға ўтириб олишди...

— Умрини олиб, — деди давом этиб Ўктам, — опасининг олдига бордим. Эшон бувининг аҳволини тушунтирдим, сизларнинг маслаҳатларингизни айтдим. Шунда Адолат опам нима деди денг: «Опоқим билан Раҳбархоннинг маслаҳатлари бизга минг тилло. Лекин ўша уйни елкамни чуқури кўрсин, деганман. Мана, агар Умри хоҳласа олиб кета қолинг», деб қизига ташлади. Умри бўлса на ҳа, на йўқ дедим. Мен қистайверганимдан сўнг, «опам қаерда бўлсала, мен ҳам ўша ерда бўлман», деди. Адолат опамга: «Бормансанглар опам билан бувим хафа бўлишади. Агар ўз уйингизга кирмасангиз, бизникига кирарсиз, қоронғида етиб борамиз, ҳеч ким билмайди», деб кўрдим. Барибир кўнмади. Дикқатим ошиб кетди. «Тўғриси, бу ерга мен сизларни деб келгандим. Агар бормайдиган бўлсанглар мени ҳам бошқа кутмай қўя қолинглар!» дедим-да, йўлга тушдим. Шунда Адолат опа кетимдан берироқ келиб, бундай деди: «Ўктамжон, хафа бўлманг. Менга қолса Умрини юборишга рози эдим. Мактаби учун, сиз учун. У ерда ўзингиз қараб, ёрдам бериб турардингиз. Ўзининг ҳам кўнгли шаҳарда, албатта. Фақат

мени ташлаб кетгиси йўқ. Сиз хафа бўлмасдан кетаверинг, Мен Умрига ҳамма гапни ётиги билан тушунтираман-да, Гулнорга қўшиб юбораман ё ўзим обориб қўяман. Овоқим билан опангизни жуда соғинганман, бир кеча ётиб келаман...»

Раҳбархон билан Муяссар хомушланиб қолишган эди, Тўти буви уларни юпатиб:

— Ҳа, майли. Уйлашиб кўришсин она-бола. Барибир шаҳардан кечиб кетишолмайди, мени айтди дерсизлар,— деди.— Бошқа гап йўқми, болам? Аммо, тоғаларинг қалай юришибди?

— Фақат қайтиб келаётганимда кўрдим аммамни. Кўпдан-кўп салом айтдилар. Ҳа, сизга совға бериб юборган эдилар,— деб Уктам мотоциклга илинган халтадан уч-тўртта қовун, ошқовоқ туширди.

26

— Меҳмон, бувижон! Меҳмон келяпти!— деб кўчадан Муяссар ҳовлиқиб кирди.

Чўчиб ўрнидан турган Тўти бувининг кўзойнаги бир ёққа, ангишвосна билан игнаси бир ёққа учиб тушди.

— Қани меҳмон? Қанақа меҳмон?— деди Тўти буви, невараси кетидан папкаларини кўтаришиб кирган қизалоқларга қараб аланглаганча.— Ҳой, Муяссар, меҳмонларинг шуларми?

— Вой, бувижон-е, қизиқсиз-а! Бу ўртоқларим меҳмонларни кўргани келишяпти. Адамни олдидан келган меҳмонларни...

— Э, ҳа, уларни айтяпсанми? Улар қачон келишаркан?

— Акам айтдила-ку, бугун келишади деб.

— Вой, оғзингга новвот-е! Келишга унабдими, а? Ростдан-а? Нега шу чоққача билдирмайди? Қани ўзи аканг?

— Ҳали мактабда кўрувдим.

— Бор, чақриб кел тездан. Опангни ҳам...

Муяссар папкасини ташлаб, қизлар билан энди чиқиб кетаётган эди, Уктамнинг ўзи кириб келди.

— Суюнчи беринг, буви. Марья опани олиб қеладиغان бўлдик,— деди у нафаси ҳалқумиға тикилиб.

У ҳали опаси билан госпиталга кириб, Марьянинг аҳволини врачдан сўрашса: «Хийла дуруст энди. Агар шаронти бўлса уйга жавоб беришимиз мумкин», дебди. Раҳбархон: «Биз яқини бўламиз. Уй шаронтимиз яхши. Рухсат беринг,

олиб кетамиз» деса, врач «қаршилиқ йўқ» деб рози бўбди. Раҳбархон Марияга ўз таклифини айтган экан, бунини ҳамшира Ойниса эшитиб қолиб: «Мен ўзим олиб кетмоқчиман», деб туриб олибди. У, уйда ҳеч кими йўқ, бева экан. Марияни ёқтириб, «бирга турайлик» деб уни кўндирган экан. Раҳбархон у билан тортишиб ўтирмай: «Хўп, икки-уч кун бизникида бўлсинлар, кейин бир гап бўлар» деган экан, Ойниса: «Бўлмаса эртамининг ўзим уйингиздан олиб кетаман», дебди. Ҳозир Раҳбархон Мария олдида қолибди. Уктам мотоциклга келибди.

Уктам, мотоциклини миниб жўнаркан, Тўти буви шошиб қолди. Олдида ёйилган латта-путталар ва игна-ипчиқларни наридан-бери йиғиштирди, кўзойнақ тақиб игнасини қидира-қидира топди. Ҳаммасини ишпечига тиқиб, айвоннинг пардали тоқчасига беркитди. Азиз меҳмон келганда бошига солишни мўлжаллаб кечадан бери четларига гул тикиб тайёрлаган ним ранг шоҳи пешанабоғни қозиққа илди ва Муяссарни чақириб кўрсатди:

— Кўргин-чи, меҳмон маржага маъқул бўлармикин бу?

Муяссар рўмолни қозиқдан олиб ҳавас билан бошига ўради-да, бувисига эркаланиб қош қоқди:

— Менга ярашдимми?

— Сенга ярашмайдиган нарса борми, дўндиқчам. Катта бўлгин, сенга атаганларим сандиқдан чиқади...

— Бу ҳам сандиқдан чиқибди-а, буви? Шундоқ нафталин ҳиди келиб турибди.

— Албатта, у ёғини сўрасанг, бу шойи ўзимнинг келинли давримдан қолган. Энг суйганларимга совға қилиб юраман шунақа асил бисотларимни.

— Ундоқ бўлса, бувижон, рўмолча ёнига бошқа нарса ҳам қўша қолинг.

— Қўшаман, қизим. Аввал меҳмонларга жой ҳаракатини қилайлик. Жойни уй ичига сола қоламиз-а? Кечқурунлари ташқари салқин бўлади. Янги касалдан турган, яна шамоллаб қолмасин. Мен уйга қарай, сен ҳовлига...

Муяссарнинг ёнига ўртоқлари қўшилишди. Бирпасда катта ҳовлини супуриб-сидириб ёғ тушса ялагудай қилишди. Эшиккача сув селишди. Қўпдан ишлатилмай ҳужрада кўкариб ётган самоварни олиб чиқиб қумлаб ювишди... Шу ишлар орасида Муяссар бувисидан хабар олгани кирди-ю, унинг ишини кўриб ҳиринглаб юборди. Бувиси келинининг ҳар замонда тутадиган — тахмонга тахлаб қўйилган атлас кўрпа-

чаларини уй тўрига солиб, ёстиқлар қўйган, энди хонтахтани олиб кириб дастурхон ёзаётган эди.

— Вой, буви, пастга жой қилдингизми? Мария опа ўтиролмас. Келинг, ҳалиям бўлса стол-стул қилайлик!

Бувиси чорси столни пойгакка сурган, курсиларни эса айвонга чиқариб қўйган эди.

— Ман, қўзим, бу ишни ўйлаб қилдим. Неча вақт тўшакда чўзилиб ётган одам устолда қаққайиб ўтирса толиқади. Таги юмшоққина бўлсин, чарчаса мана ёстиққа ёнбошлай қолсин, дедим. Ундан кейин, меҳмонни кўргани, ҳойнаҳой кўшнилар чиқишади. Улар ҳам бемалол ўтиришсин. Ҳа, қизим, қари билганни пари билмайди, дейдилар...

Муяссар, бувижонининг донолигига тан бермасдан иложи йўқ эди. У ўртоқлари олдига чиқиши билан орқасидан бувиси чақирди. Кирса, бувиси юзини тирнаб турибди.

— Вой, қизим, энг зарури эсга келмабди. Нон йўқ-ку. Дастурхонни пошшоси нон-а. Оёғингни қўлингга олиб, Чақарга чиқиб келсан, болам!— кампир пешмати чўнтагида қолган пулдан йигирма сўм берди. Муяссар без халтани олганча гузарга чопди.

Чиндан ҳам у «оёғини қўлга олиб» шундай тез бориб келдики, агар тагин беш минут кечикканда у меҳмонни эшикда кутиб ололмаган бўларди. Тўти буви хонтахтага, сири салгина кўчган бўлса-да, тоқчанинг тўрида чинни асбобларга ҳусн бериб турадиган гулдор, улўғсифат гардинни қўйган. Катта зиефатлардагина тоқчадан тушадиган, қайнақасидан қолган бу кадрдон гардиннинг яримчасини аранг тўлдиролган эди. Уринмаган ликопчаларга кампирнинг қутисидан қолган, энг азиз меҳмонгагина аталган мева-чеванинг бари солинган эди. Гардиннинг қолган ярмига Муяссар келтирган тўртта коммерческий гижда нонни, яна заборний нонидан ярим буханкачани қўйди. Кейин ҳужрага кириб, қозонга солинадиган масаллиқларни чамалаб кўра бошлади. Шу пайт кўчадан мотоцикл «пот-пот», болалар чувур-чувури эшитилиб қолди.

Бир қўлтиғига Раҳбархон, бир қўлтиғига Уқтам кирган малла соч, ўрта ёш, очиқ чеҳрали, ранги синиққан хотин — Мария кириб келаркан, Тўти буви югуриб бориб, уни бағрига босди. Фронтдан, Рустамгинасидан хушxabар олиб келган аёлнинг у юзидан-бу юзидан ўпганича қайта-қайта сўрашиб, уйга бошлади, тўрга ўтқизди. Бақиллаб қайнаётган даҳлиздаги самовардан энди бир пиёладан чой қуйилганда, кетма-кет қўшни хотинлар чиқишди. Мария улар билан чап қўлини бе-

риб кўришди: чарм қўлқопли ўнг қўлининг учи азадорлигини кўрсатиб турувчи одми кўйлаги енгидан чиқиб турарди.

Бирпасда уй ҳам, дастурхон ҳам тўлиб кетди. Меҳмонни кўргани чиққан ҳар бир хотин тўрттагина олма-беҳими, бир ҳовуч туршак-ёнғоқми, тут-майизми олиб чиқиб дастурхонга тўккан эди. Катталар ёнига қизлар ҳам уялиб-суялиб кириб-чиқишмоқда эди. Уларнинг кўзлари Мариядан узилмас, нималар деркин деб оғзини пойлашарди. Хотинлар меҳмон олдида одоб сақлашиб ортиқча гапга солмасликка ҳаракат қилишса ҳам, барибир суҳбат айланиб келиб урушга тақалди. Утирганларнинг биронтаси ҳам уруш жафосидан холи эмас — бирининг эри, бирининг ўғли ё оғаниниси фронтга кетган, ҳатто булар орасида «қора хат» олганлари бор. Аммо булардан Мариянинг фарқи шу эдики, у урушнинг нималигини ўз кўзи билан кўрган, эрини ўлим чангалига толширган, ўзи ҳам фашист билан юзма-юз олишган, бир муҳим аъзосини йўқотиш ҳисобига жон сақлаб қолган жафокаш аёл. Бу ҳақда қўшнилари, болалар узук-юлуқ гаплар эшитишганди, энди шунини тўла билиб олишни орзиқиб кутишарди. Раҳбархон билан Уктамнинг ўзлари ҳам госпиталга неча марта борган бўлсалар-да, Мариюни бемалолроқ гапга соллмаган эдилар. Мана энди мириқиб суҳбатлашадиган пайт келди. Тўти буви-ку, овқат пиширишни қизларга топшириб, ўзи Мариянинг ёнида қимирламай, ҳақ деб оғзига тикилиб олди. Мария буни саволсиз ҳам билиб турарди. Лекин ўша фожиали кунларни эслаш оғир бўлгани учун ўзини чалғитар, гоҳ у мева, гоҳ бу мевадан мақтаб-мақтаб тотинарди. Раҳбархон сўйиб кирган Тўқойнинг тилёраб босволдиси Марияга айниқса ёқиб тушди. Ҳар каржини оғзига солганда тилини чапиллатиб:

— Асал экан, йўқ, асалдан ҳам тотли. Отам: «Ўзбекнинг муомаласи ширин экан» деган эдилар. Ҳақиқатда ҳамма нарсангиз ширин экан!— деди Мария ва Игнат бобонинг Рустамжон билан ота-бола тутинганини айтиб берди. Сўнг беихтиёр ўз саргузаштига кўчди.— Мен сизларга, дўстлар, бунақа ширин-шакар совға келтиролмадим. Мен келтирган «совға» аччиқ, бир-биридан заққум ҳақиқат сўзлари...

Мария Ленинград халқи тушган оғир кўргилик, бу кўргиликка, барча баравар, ўз оиласининг ҳам шерик бўлганини айтиб берди. Оиланинг катта аъзоларини камроқ гапирса ҳам, ўн бир ёшли ўғилчаси Саша ҳақида тўлароқ ҳикоя қилди:

— Ҳар кимга ўз боласи яхши кўринади, албатта. Менга ҳам Сашам шунақа. Тўғрисиям мақтаса арзийдиган бола. Қобилиятли, зеҳли. Муштдай бошиданоқ менинг ҳунаримга берилди—расм чизишни машқ қилди. Унинг туппа-тузук расмлари бор, балки уларни Уктамжон кўргандир?— деб Уктамга қаради. Уктам Сашанинг расмларини ҳали вақт топиб кўролмаган бўлса-да, «шундай» деб тасдиқлади. Бирдан даврада: «Сашанинг ўзи қани? Нега келмади?» деган саволлар туғилди.

— Бугун унга детдомдан жавоб беришмабди. Эртага олиб келамиз,— деди Уктам ишонч билан.

— Сашанинг расм чизиш ҳунари урушда қўл келиб қолди,— деб ҳикоясини давом эттирди Мария.— Кейинги вақтларда биз ўрмонда партизан отрядида эдик. Саша алоқачи эди. Урмон йўлларини яхши биларди. Урушдан олдин мен болаларни у ерларга экскурсияга олиб борган эдим. Ушанда Саша ўрмон табиати манзараларидан расмлар чизганди. Партизанлик вақтида ҳам ўша расм дафтарини, бўёқ қаламларини халтага солиб юрадиган, ўрни келганда ҳунарини усталик билан ишлатадиган бўлди. Бир кунни командиримиз, ўрмоннинг нарёғидаги ҳарбий қисмга еткизгин деб, Сашага муҳим пакет топширди. Пакетни Саша қўйлаги ичидан белига бойлаб олди, халтасини елкага ташлади. Мен уни ўрмондан чиқариб қўйиш учун қорама-қора кузатиб боряпман. Гўё кўзиқорин териб юргандай бир қўлимда саватча, ичида озгина кўзиқорини ҳам бор. Бир қўлимга йўгон сўйилни ҳасса қилиб олганман. Саша бўлса, хилват сўқмоқдан юриб, у ер-бу ерда атайин тўхтайдди, чиройли кўринишлардан чала-ярим эскизлар чизиб қўяди. Ногаҳон олдинда қалин буталар шитирлагандай бўлди. Мен ўттиз қадамча берида эдим, ўзимни арча панасига олдим. Қулогим ўша ёқда. Шу чоғ саъва сайроғи эшитилди. Бу — оддий саъва овозига жуда ўхшаса ҳам, бироқ уст-устига, ҳаяжонлироқ эшитилди. Билдим. Бу — Сашанинг «хавф бор, тезроқ келаверинг» деган сигнали эди (Саша қуш бўлиб сайрашни бобосидан ўрганиб олган). Мен овоз чиқармай, дарахтлари паналаб аста унга яқинлашдим. Шу пайт баланд бўйли, сап-сарик, жағлари кенг бир одам Сашанинг йўлини тўсиб чиқди. Устида эски брезент плаш, оёғида йиртиқ этик, қўлида болта. Кўринишидан ўрмон кесувчига ўхшатдим. У Сашага кўзини чақчайтириб:

— Қаердан келяпсан? Қаерга кетяпсан?— деди.
Саша ўзини йўқотмасдан, ясама таажжуб билан:

— Уйдан келяпман. Кўриб турибсиз-ку, амаки, расм чи-
зиб юрибман. Мана кўринг...— деди.

— Секин гапир, уйнинг қаёқда?

Саша келган томонини кўрсатди. «Ўрмон кесувчи» қўлини
бигиз қилиб:

— У ёқ томонда партизанлар бор. Шундайми?— деб сў-
ради.

Унинг дағал овози қулоғимга сал-пал етиб келяпти. Сўз-
ларни қийналиб-бузиб айтишидан рус кишиси эмаслиги би-
линиб турарди. Саша ҳам буни дарров сезган экан.

— Мен қаердан билай, амаки. Узим каниқулимда альбом
учун расм ишлаб юрибман. Уқитувчи топширган...

Саша, мани эшитсин деб яна овозини баландлатган эди,
«ўрмон кесувчи»нинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Секин гапир, деяпман. Қани, олдимга туш. Агар
овозингни чиқарсанг, мана!— деб болтасини кўрсатиб қўй-
ди ва Сашанинг бошига мушт уриб, орқасидан тепиб юбор-
ди.

Болам бечоранинг кўзларидан ўт чақнаб, ёш тирқираб
кетди. Ялинчоқ овозда:

— Нима қилмоқчисиз, амакижон? Қўйиб юборинг ма-
ни!— деб бақирди Саша. (У ошиқиб мени кутмоқда эди!)

Унинг йиғи овози остида мен уларга янада яқинлашдим.
Оралиқ ўн қадамча қолди. «Ўрмон кесувчи» Сашага болта-
сини ўқталиб, ўдағайлади:

— Овозингни ўчир, олдинга юр деяпман! Бўлмаса чопиб
ташлайман!

Ҳозироқ боламнинг бошига болта тушади, деб нақ ҳушим
бошимдан учди. Жон аччиғида олдинга ташландим-у, қўлим-
даги сўйилниг йўғон томони билан ҳалиги одамнинг калла-
сига орқадан туширдим. У, «аҳ!» деганича, гандираклаб бо-
риб қарағайга урилди, чангалидан болтаси учиб кетиб, менинг
билагимга тиғи билан келиб тегди. Дарров болтани Саша қў-
лига олди-ю, худди боягидай қилиб, ҳалиги одамнинг ўзига
ўқталди. Одамнинг чаккаси ёрилган, кўзлари олайиб кетган-
ди, дарахтга суяниб турди-да, бирдан гурс этиб муккаси би-
лан ағдарилди. Саша менга болтани бериб, белидаги камари-
ни еча бошлади. Менинг ўнг қўлим зил-замбил, билагимдан
тирқираб қон оқяпти, чап қўлимда бўлса эҳтиётдан болтани
тутиб турибман. Сашанинг бир ўзи унинг қўлларини орқаси-
га боғлади. Кейин плашини елкасидан туширди, шунда кўр-
сакки, ичида фашист формаси... у ҳамон беҳуш, ҳушига

келгандаям қочиб кетолмаслиги аниқ. Шундан сўнг, Сашага рўмолим билан майиб қўлимни боғлатдим. Мен фашистга «қоровул» бўлиб қолдим. Сашани эса лагерга жўнатдим. Орадан кўп ўтмади. Лагердан икки партизан замбил билан етиб келиб, фашистни олиб кетди. У фашист разведкачиси эди, уни хўжайинлари «партизанлар лагери турган жойни аниқлаб, битта «тил» тутиб келасан» деб юборишган экан. Командиримиз уни сўроқ қилди. Кейин мен билан Сашага раҳмат айтиб:

— Яхшики буни бира-тўла гумдон қилиб қўймабсизлар. Агар гумдон бўлиб кетганда, биз қанчадан-қанча зарур маълумотдан қуруқ қоларканмиз,— деди...

Бу фожиани сўзлаб бериш Мария учун осон бўлмади. Неча ўринда энтикиб, ўз ҳаяжонини сездирмаслик учун тўхталиб-тўхталиб давом эттирди. Тинглаганлар ҳаяжони эса ундан кучлироқ эди. Улар фашист жаллодининг болтасидан омон қололган чинакам жасур, қўрқмас, довиюрак аёлнинг худди ўзгинасини кўриб, сўзини эшитиб турганларига ишонгилари келмасди. Яна ажабланарлиси шундаки, бу қаҳрамон аёл бошқалардан ҳеч нарсаси билан ажралиб турмайди, ўша даҳшатли воқеаларни кунда бўлиб турадиган оддий воқеалардай қилиб айтган. Демак, фронтда ҳар қадамда учрайдиган хавф-хатар, жон олиб-жон беришлар Марияга жуда сингиб, ўрганиш бўлиб кетибди. Ирода деб шунга айтишса керак-да!

Раҳбархон, ўртага тушган оғир сукунатни бузиб, косаларда буғи чиқиб турган мошова тортди. Катта тунука лаганда қовоқ келтириб қўйди. Мария учун бу овқат янгилик эди. У мақтаб-мақтаб мошовани ичар ва қовоқдан олиб еркан, Тўти буви:

— Агар сизга ёққан бўлса, эртами-индин қовоқ сомса ҳам қилиб бераман,— деб қўйди.

— Эртами-индин?— деди-да, Мария негадир Раҳбархонга маъноли қараб олди. Раҳбархон унга сарак-сарак қилди. Буни Тўти буви пайқаб:

— Нимани им қоқишяпсизлар?— деб сўради.

Раҳбархон, элбурутдан Тўти буви ва бошқаларнинг юрагини увиштирмоқчи эмасди, лекин гап очишга мажбур бўлди: Мариянинг эртами-индин бошқа жойга кўчмоқчи эканлиги, госпиталдаги ҳамширанинг таклифини айтди.

— Вой, дарров кетиб қоладиларми? Бизларникига чиқмайдиларми?— дейишди ўтирганлар.

Тўти буви бўлса очикдан-очик норозилик билдирди:

— Ман, Марям қизим ўғилчаси билан бизникида турса, бағримиз тўлиб қолади, деб хурсанд эдим. Уғлигинамнинг қадрдонларини кўрсам, ўзини кўргандай бўлиб тураман деб ўйловдим. Бу нимаси, ёки жойларимиз сизга ёқмаяптими, а, Марям қизим? Йўқ, унақа қилиб бизни ўкситманг, жонгинам, ўзим сизга онангиз ўрнида она бўламан. Уғилчангиз ҳам мана ака, опалари қаватида яйраб-яшнаб юради. Келиним иккита бўлди, неварам учта бўлди, дейман,— деганича Тўти буви қозиқдаги шойи рўмолни олиб Мариянинг бошига солди. Мана буниси кичкина кўрманам... Хамир учидан патир. Ҳали чичқон сурдиси бор...

— Вой, бирам ярашди, чиндан келинга ўхшаб кетдилар. Моро бўсин, моро бўсин!— дейишди хотинлар.

Тўти буви Мариянинг елкасига қоқиб қўйди-да:

— Ҳа, жонгинам, шу ерда қолаверинг, уйимиз мана бемалол, феълимиздай кенг...

— Хоҳласангиз сизга бошқа хонадонларнинг ҳам эшиги очик,— деб қўйишди хотинлар.

Мария чап қўлини кўксига қўйиб, Тўти бувига, хотинларга деди:

— Сизларнинг ёнингизда қоламан, оналар, жоним билан...

27

Меҳмоннинг дарагини эшитишиб, эрталаб Акрам бува, Ортиқ Ашуровлар кириб келишди. Мария билан қайта-қайта аҳвол сўрашгандан кейин, бува:

— Биз вақтида билмай қолибмиз-да, кутишиб олардик,— деб Раҳбархон ва Уктамдан гина қилган бўлди. Унинг ўзи ҳам кеча кун бўйи янги келган меҳмонларни кутиб олиш ва жойлаштириш билан банд эди, бу ёғини айтмади. Мариянинг кимлиги, қаердан келганлигини олдиндан билгани, вақти ҳам тигиз бўлгани учун бува дарров жойдан сўз очди. — Меҳмон қаерда турадиган бўлдилар, Раҳбархон?

Раҳбархон, кечаги маслаҳатини айтиб берди.

— Ҳа, яхши, олиб келганларнинг саз бўпти,— деди бува. Меҳмон билан вақтинча хайр-хўшлашиб ҳовлига чиққандан сўнг эса, Раҳбархон билан Уктамга деди.— Маслаҳатли тўн тор келмас, деганлар. Меҳмонга жой берамиз деб ҳиммат кўрсатганларнинг учун ташаккур. Аммо меҳмоннинг боласи

бор, яқинда отаси келаркан. Бутун бир оила деган гап-да. Ундан сўнг Рустамжон эсон-омон қайтса, олди қиш, уйларингиз тордик қилиб қолармикан деймақов? Шунини ҳозирдан ўйлашиб, бошқа жой топсак, нима дейсизлар?

Бу кутилмаган таклиф Раҳбархон билан Уктамга оғирроқ ботди. Она-бола бир-бирларига қараб, саросимага тушишди. Яхшиям Тўти буви ичкарида қолгани. У эшитгудай бўлса нақ бир сакраб тушарди, балки бувага оғирроқ сўз айтиб, дилини сиёҳ қилиб қўярмиди.

— Қиш ичи меҳмонни катта уйга қўйиб, ўзимиз кичик уйда турармиз,— деди дабдурусдан Раҳбархон.

— Шу, қандай бўларкин, қизим, яна бир ўйлаб кўринг-а?

— Шу чоққача индамай турган Ашуров гапга қўшилишди:

— Бувамни айтганларида жон бор, Раҳбархон. Қиш-қи-ровли кунда анча сиқилишиб қоларсизлар. Айниқса, бу болаларнинг ўқишларига таъсир этмай иложи йўқ.

— Бўлмася нима қиламиз? — деб Раҳбархон Уктамга тикилди.

— Менда бир таклиф борида,— деди анча ўйлаб олган Уктам.— Ҳозирча Мария опа уйимизда тураверсин, яхши дармонга киргунча. Отаси келгандан кейин ҳаммаларини клубимизга кўчирсак...

Акрам буванинг кўзлари чироғдай ёришиб кетди. Меҳмонларга жой тайёрлашнинг ташвишини тортиб юрган, очиги, талайгина меҳмон айтиб қўйиб, кетига жойдан танглик сеза бошлаган отахоннинг юки енгиллашгандай бўлди.

— Ҳар нечук ёнимиздан узоққа кетмасин десанглар, бу фикр ҳам маъқул. Сизлар нима дейсизлар? — деб бува мактаб раҳбарларига қаради.

— Агар меҳмон опага маъқул тушса, биз ҳам розимиз,— деди Ашуров.— Пионерлар клубини қиш вақтида мактабга кўчирамиз-қўямиз, а Раҳбархон?

Раҳбархондан садо чиқармади. У Уктам билан директорнинг таклифига қўшилгиси келса-да, бошқа нарсаларнинг андишасига бораётган эди: бу таклифга қайнанаси қандай қараркин, меҳмоннинг ўзига қаттиқ ботмасмикин, у ёқда Рустамжоннинг қулоғига етса, «менинг қадрдонларимга кўрсатган оқибатларинг шу бўлдимми?» деб ранжимасмикин?..

— Шуниям айтайки,— деди кетини пишиқлаб бува,— меҳмонларни клубга кўчирадиган бўлсак, у ерни яхшилаб жиҳозлашимиз керак. Айвонини ҳам қишга равон қилиб беришимиз мумкин.

Гап Раҳбархонда қолди. Уйлашиб кўриб, бир-икки кундан сўнг айтадиган бўлди.

Раҳбархон, бу гапни на қайнанаси, на Марияга айтишга тили бормай, бунинг учун қулайроқ бир боҳона тополмай юрарди. Шунақа қулай бир баҳона ўз-ўзидан чиқиб қолди. Кечқурун жаранг-журун қилиб эшикка извош келиб тўхтади. Ундан ҳамшира Ойниса тушди.

— Қани, менинг опажоним? Тайёрмилар? — деб шанғиллаганча тўғри уйга кириб келди. Бу чоғ Мария чамадонини очиб, анчадан бери эзилиб ётган буюмларини бир қўллаб, шамоллатгани ёймоқда эди. Ойниса унга қўл учини берди-ю, сўрашиб ҳам ўтирмасдан шоширди. — Қани, Мария Игнатъевна, чамадонни йиғиштира қолинг, чаққон-чаққон!

Ошхонада уринаётган Раҳбархон бегона товушни эшитиб уйга кирди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди. Ойниса, Марианинг қаршилигига ҳам қарамай, чамадонга буюмларни тиқштирмоқда эди.

— Шошманг, шошманг, сингил, нима қиялпсиз? — деди Раҳбархон, кўришишни ҳам унутиб.

— Опамни уйга олиб кетмоқчиман. Ваъдамиз шундай бўлган.

— Сингил, — деди ўзини аранг босиб Раҳбархон, — аввал мундоқ ўтиринг. Тушунтирай.

Ойниса, эшикда извош турганини айтиб, ўз сўзини такрорлади. Бу сўз уқмас жувонга бас келолмай, Раҳбархон эсанқираб қолди. Аксига Тўти буви йўқки биргалашиб уқдиришса — у азага чиқиб кетган эди. (Умар ака тўғрисидаги «қора хат»ни беркитиб юриб, охири билдиришга мажбур бўлишган, бугундан Ҳуриниса эрига аза очганди.) Қайнанам чиққунларича сабр қилинг, деса ҳам Ойниса кўнмай икки оёғини бир этикка тиқиб туриб олди.

— Ўзингиз муаллима, тушунган одамсиз. Яхшиси, Мария Игнатъевнани олиб қоламан, деб зўрламанг. Барибир, кўриб турибман, уйингиз торлик қилади. Мен бўлсам сўққабошман. Уйларим ҳувиллаб ётибди. Бир уй-бир даҳлизни ўзларига холи қилиб бераман. Уйда ўтириб олиб она-бола чизмаларини ҳам бемалол чизаверишади...

Ана шу баҳона бўлди-ю, Раҳбархон энди клубдан гап очди:

— Ундоқ десангиз, сингил, бизда ҳам холи жой бор. Шундоқ ёнимизда. Мария опа хоҳласалар, ўша жойни тўғрилаб берамиз. Бу ёғидан хотиржам бўлаверинг, сингил. Ундан кў-

ра айтингки, борди-келди қилайлик, соғинганда кўришиб турайлик. А, Мария, нима дейсиз?

Ҳайронлик ва ҳижолатга тушган меҳмон, Раҳбархоннинг таклифини маъқуллаб бош силкиди. У, Раҳбархон айтаётган холи жойда кундузи бўлган — Муяссар болаларнинг ўйинини кўрсатгани клубга бошлаб чиққан эди. Мариянинг авзойига боқди-да, Ойниса шангиллашдан тўхтади ва хайр-хўш ни ҳам насия қилиб чиқиб кетди...

— Хафа бўлиб кетди-да, ҳамширам,— деди афсус чекиб Мария,— ўзи очикқина, дали-ғулигина аёл экан. Еш бўлсаям касал хотинларнинг каттаю кичигига онабошилиқ қилиб, кўнгилларини кўтаради. Шунинг учун ҳаммамизга ёқиб қолган эди. Энди қайтиб кўришмаймизми...

— Кўришамиз, опа, шахтидан тушгандан кейин келади,— деди ишонч билан Раҳбархон,— агар ўзича келавермаса бола юбориб чақиртирамиз...

— Майли. Мениям оилам, уй-жойим бут бўлиб олсин, ундан кейин чақирамиз, ҳовли тўйи қилиб,— деб қўйди Мария ҳам.

Шу кунгача Раҳбархон Мариянинг тиши оқини, очиғи, кўрмаган эди. Ҳозир унинг очилибгина кулиши бирмунча вақти хушлигини билдириб турарди. «Демак клубимиз кўнглига ўтиришибди. Холи яшашни истайди».

— Кўрган жойингизга қачон кўчаман десангиз, ўшанга қараб тайёрлаймиз,— деди Раҳбархон, тагин ўзи айтишга сиқилиб юрмасин деб.

— Менга қолса эртаданоқ,— деди Мария.— Нима учун десангиз, алоҳида турсам, Сашани олиб келишга, йўл очилади.

Раҳбархон Мариянинг оила, бола-чақа хусусида ҳам анча ақлли, тадбирли аёл эканига тан берди. Мариянинг клубда кечирадиган турмушининг ҳамма томонини ўйлаб кўрди. У ерда ҳозирдан яшашнинг битта ноқулай томони бўлармикин, деган мулоҳазага борди. Чунки спорт майдончасига болалар жуда ўрганишган — келавериб Мариянинг тинчлигини бузишмасмикин? Уктам айтганча, нарироқ бориб — қиш арафасида кўчгани тузукмасмикин?

Шу мулоҳазасини айтиб кўрган эди, Мария:

— Қайтага, болалар ҳовлига келиб туришгани яхши,— деди.— Зерикмайман. Ўзимнинг кўп вақтим болалар орасида ўтган. Мактабда, пионер саройида тўгарак ўтказиб, чувур-чувурга ўрганиб қолганман. Сашага-ку, айниқса соз бўлади.

Якшанба куни эрталабдан клубда одатдан ташқари бир ҳаракат бошланди.

Бу ерга болалар турли-туман уй жиҳозлари ташиб келтиришди: челақ, тоғорадан тортиб чойнақ, пиёла, примус, супурги, ҳокандозгача... Уктам бу вазифани кеча Зафарга айтиб қўювди, у уйма-уй юриб хабар берибди. Ҳозир Уктам билан Зафар клубда туриб, болалар келтиришган буюмларни текшириб олишмоқда эди. Акрам бува ҳам етиб келди. Болаларнинг ишани кўриб жуда кўнгли кўтарилди. Буюмларни танлаш, жой-жойига қўйиш, ҳужра билан бирга айвонга ҳам оро беришда бош-қош бўлди.

Уктам ўз уйдан Зафар ёрдамида сим каравот кўтариб чиқди. Каравотни, стол, стулларни хонага олиб киришаётган эди, Акрам бува тўхтатди.

— Пича шошилмай туринглар-чи, азаматлар. Битта камчилик чиқди. Олдин ҳужрани супуриб-сидириб тўртта бўйра ташлаш, устидан палос ёзиб юбориш керак. Нима дедиларинг?

Уктам бўйрани эшитиб кулиб юборди.

— Нимага куласан, комсомол. Ота-бободан қолган удум. Оёқ таги иссиққина бўлгани яхши. Ҳозир уруш вақти, айби йўқ. Даври келганда тахта пол ҳам қилиб берармиз,— дедида, Акрам бува Турғун билан Холдорни ўз уйига юборди.— Бувингга айт, битта пояндоз билан тўртта бўйра берсин. Тушундингми, тузук-тузугидан, ҳа...

Муяссар уй-айвонни супуриб бўлгунча, Турғун болалар билан бирга пояндоз, бўйраларни олиб келишди. Акрам бува пояндозни ёзиб кўрган эди, кўзига жуда нимдош, хунук кўринди. Турғунга қараб кулганча деди:

— Бувингга айтмабсан-да, тузукроғидан беринг, бу азиз меҳмоннинг оёғи тагига солинади деб.

— Айтдим. Бувамла, янгисидан дегандила десам, «буванг катталиқ қилишга уста. Айтгин, аввал ўзимга янгисидан олиб берсинла» дедилар...

— Ҳа, бувинг ўзи шунақа. Юзга кирсаям кўзи молга тўймайди,— бува ҳаммани баттар кулдирди.— Болага иш буюр, кетидан ўзинг югур... Ўзим бормасам пишмас экан,— шундай деб, шолчани қўлтиқлаганча чорвоқдан чиқиб кетди.

Худди буванинг кетишини пойлаб тургандай, Ҳасан, билан Ҳусан ғижиллашиб қолди. Ҳасан, оинсидан сўраб битта

қумғон олиб келаятган экан, Хусан, «ман нима обораман?» деб туриб олибди. Хасан «шу иккимизники-да» деган экан, «шундоқ бўлса ман кўтараман» деб тикилини қилибди. Хасан кулоқ солмай олиб келавергандан кейин, Хусан ойисидан бошқа нарса талаб қилибди. Ойиси ортиқча жом, дастшўй, декчаларни кўрсатиб, «хоҳлаганингни олақол» деган экан, Хусан қўл ювишга керак бўлар, деб дастшўйни кўтариб келаверибди. Уни кўриб, Хасаннинг ори келди:

— Бунингги нима қилади меҳмон, кўрса уят бўлади, обор!

— Узинг обор! Қумғонингги қара, одам ирганади! — деди унга Хусан.

Чиндан ҳам, Хасаннинг қўлидаги қумғон ўчоққа қўйилаверганидан қорайиб, чирк бойлаб кетган, уни ювиб келишга эса сабри чидамаган эди. Хусан кўз-кўз қилиб турган мис дастшўй эса қўлдан тугилмай ётганидан кўкариб, занг босган эди.

Ўктам, кулгиси қистаб Хасан-Хусанга қараб турди-да, жанжални осон ҳал қилиб қўя қолди:

— Икковинг ҳам бекор овора бўпсан. Бу алмисоқдан қолган нарсаларинг янгича уйга ярашмайди. Обориб, темир-терсак йиғувчига топшириш керак. Мен ўзим буларга умивальник топиб бераман.

Хасан-Хусан изза бўлиб чиқиб кетишди, кўп ўтмай Акрам бува янгигина бир шолча қўлтиқлаганча, негадир кула-кула кириб келди-да, Ўктамга деди:

— Бола пақирларни ўкситибсан шекилли? Хуноб бўлиб кетишяпти, «Ҳа, нима бўлди?» десам, ҳеч гапдан-ҳеч гап йўқ, Хасан: «Шундоқ нарса олиб келайликки, ҳаммасини кўзи ўйнасин!» дейди.

«Нима олиб келишаркин?» — болаларнинг йўқ нарсага олдиндан ҳаваслари келгандай бўлди.

Пешинга бориб, клуб жажжигина, шинамгина турар жойга айланди-қолди.

Акрам бува, болаларга бош бўлиб ўзининг ҳам меҳнати синган уй-айвонга қайта-қайта завқ билан тикиларкан, деди:

— Ана энди эгасини таклиф этсак бўлади!

Шу чоғ Раҳбархон:

— Ҳорманглар, ҳорманглар! Мана сизларга янги меҳмон олиб келдим! — деганича бир болани етаклаб келиб қолди.

Болани танитай ҳамма унга тикилди. Ўқтам билан Муяссарнинг кўзларига ҳам у узоқдан иссиқ кўринса-да, дарров таний олишмади. Кейин Муяссар уни бирдан таниди-ю:

— Саша! Саша келди! — деди овози борича. (Саша ойисини кўргани икки соатга жавоб олиб келганди).

Сашани кўриб юрган ва кўрмаганлар ҳам уни аскарча уст-бошда тасаввур қилишарди. Ҳозир эса погонли гимнастёрка ўрнида нимдошроқ беқасам тўн (Ўқтам уни кичиклигида кийган), қизил юлдузли шапка ўрнида гул тикилган зангори духоба дўппи эди. Бу сарполарни, Саша келиши биланоқ, Тўти буви кўрмананага кийгизган эди. Боланинг ушоққина бўй-басти, бир бурдагина юзи, содда боқувчи мовий кўзлари уни шу ердаги болаларнинг ҳаммасидан кичик — ўн-ўн бир ёшдан ошмаганлигини кўрсатиб турарди. Шундоқ бўлса ҳам, дастлаб, болалар ундан худди катта одамдай тортиниброқ туришди. Сашанинг дарагини эшитгандан бу ёнига болаларда қанча савол туғилганди-ю, бироқ ҳеч қайсиси сўрашга ботинолмасди. Фақат Ўқтам билан Муяссар уни бемалол гапга солишар, биргалашиб юриб ўйни, ундаги буюмларни кўрсатишарди. Ҳар бир нарсани кўрсатганда: «Қалай?» деб сўрашарди. Саша бошини қимирлатиб, кўзларини пириллатибгина қўярди. Бундан унинг на «яхши», на «ёмон» деганини билиб бўлмасди. Унинг ҳар бир ҳаракатига разм солиб турган болалар бир-бирларига им қоқишиб: «Нега қовоғи солиқ, индамайди? Соқов-поқовмасми? Ё бўлмаса димоғдормикин?» деб қўйишарди. Биттаси эса: «Димоғи кўтарилса арзийдиям-да, фронтда қанча иш кўрсатган!» деб билимдонлик қилганди, иккинчиси уни тузатди: «Эшитишимча, унинг дадасини фашистлар отиб ўлдирган. Ўзи ҳам фашист шпioni билан олишганда боши зарб еган. Индамаслиги шундан...»

Ўқтам ўйни кўрсатиб бўлгач, Сашага деди:

— Детдомдан жавоб оламиз, ойинг билан шу ерда турасан, майлими?

Саша Ўқтамга кўзларини ғалати пириллатиб туриб:

— Майли, — деди.

— Мактаб ҳам яқин, бирга бориб келаверамиз-а? — деб қўйди Муяссар.

Унга ҳам Саша «ҳа» деб қисқа жавоб қилди. Ҳар ҳолда бу ёш меҳмоннинг қовоғи сал очилган, унча-мунча тилга кирган эди. Энди болалар чекка-чеккадан бемалол савол бера бошлашди: Сашанинг нечанчи синфда ўқиши, пионерга кир-

ган-кирмагани, фронтда нималар қилгани, фашистни кўрган бўлса афт-башараси қанақалиги ва ҳоказо ва ҳоказо...

Саша кимга жавоб беришини билмай кўзларини пирпира-тиб тураркан, Раҳбархон болаларга деди:

— Бола бечорани бирдан шошириб қўйдинглар. Бундан кейин доим биргасизлар-ку, гаплашаварасизлар. Ҳозир ҳовлимизга ўтинлар, ойим ҳашарчиларга деб жўхори гўжа пишириб қўйдилар. Қани, бува, юринг...

Болаларнинг суҳбатига қизиқиб, айвонда ўзини куз офтобига солиб ўтирган Акрам бува бунга жавобан деди:

— Бемалол бўлса, қизим, овқатни шу ерда ичсак, меҳмон қизимни ҳам чақирсангиз. Янги уйнинг қулогини очсак...

Болаларнинг бир қисми овқат ташишга ўтди, бир қисми уялиб, секингина кўчага чиқиб кетди.

Айвондаги стол атрофида жамоат жам бўлди. Тўти буви Марияни бошлаб чиқиб, тўрга ўтқизди. Каттаю кичик уни янги уй билан табриклади. Гўжаҳўрлик қилиб ўтиришиб, Сашани болалар уйдан буткул олиб келиш тадбирини ўйлашди. Уктам ўтган гал борганда болалар уйи мудирининг айтган сўзларини эслатди.

— Муроджон Маҳмудовми? — деди бува ўзини яқин олиб. — Уни биламан. Жуда гапга тушунадиган йигит. Локин ўз детдомни боласини, айниқса, Сашадай машҳур фронтчи болани жўнатиш осонмас унга. Энди бундай қилиш керак. Мария қизим бир ариза ёзадилар, аҳволни англатиб, уйда бир ўзлари дастёрсиз қийналиб ўтирганларини кўрсатиб... Шунга қўшимча қилиб, биз маҳалладан справка берамиз. Керак бўлса домлами, менми, Уктамжонга қўшилишиб борамиз, вассалом...

Суҳбат пировардида Акрам бува билан Тўти буви «сиз ўқинг, ўқинг» қилишгач, бува фотиҳага қўл очди:

— Юртимизга қасд қилганлар паст бўлсин. Кетганлар омон қайтиб, ҳамма ўз яқинлари билан тезда дийдор кўришсин. Маҳалламизга қўшилган янги оилага уй қутлуғ бўлсин!.. Омин!..

Дастурхонни йиғишиб, Сашага жавоб беришиб, бошқалар ҳам тарқалишаётганда, нафаслари оғзиларига тиқилган Ҳасан-Хусан эшикдан кириб келишди. Ҳасаннинг қўлида сопол лаган, Хусаннинг қўлида чинни коса. Иккала асбоб ҳам чиройли, гулдор бўлиб, дарров диққатни тортди, қўлдан-қўлга ўтди.

— Бу ишларинг қойил!— деди Уктам Ҳасан билан Ҳусанга...

— Ҳа,— деди тили бурро бўлиб Ҳасан,— ойим: «Меҳмонга биздан совға бўлсин. Меҳмон шунақа чиройли буюмларга ишқивоз эканлар, кўриб хурсанд бўлиб юрсинлар» дедилар...

Мария совғаларни чиндан ҳам хурсандлик, миннатдорлик билан қабул қилиб, уй тўридаги расмлар ва бошқа безаклар турган токчага терди.

Ҳасан билан Ҳусан эса, қилган аҳдлари устидан чиқиб, ҳамманинг кўзини ўйнатганларидан беҳад шод эдилар...

28

«Мактабда ёш партизан рассомнинг кўрғазмаси очилармиш» деган овоза тарқалди.

Бу овоза директорнинг қулоғига етиб боргач, у Уктамни ўз кабинетига чақирди.

— Кечадан бу ёғига мактабимизда шу гап юрибди. Мендан ҳар қадамда сўрашяпти. Менинг хабарим йўқ-ку, ука. Бу кимдан чиқдийкин-а?

Уктам ўйланиб қолди. Бу миш-мишнинг тарқалишига ўзи ҳам жиндак сабабчи эди. Воқеани директорга бир бошдан айтиб берди:

Акрам бува билан болалар уйига бориб Сашани олиб келганларига икки кун бўлди. Мурод Маҳмудов болани осонликча бергани йўқ албатта. Хайрлашув чоғида (Уктамнинг ўргатиши бўйича), Саша мудирдан ўз расмларини талаб қилди. Буниси Мурод Маҳмудовга жуда малол келди.

— Узингни-ку юборишга ҳеч кўзим қиймаган эди. Наҳотки расмларингни ҳам қолдирмасанг. Бизда тураверсинда эсдалик бўлиб. Шунинг баҳонасида келиб турасан. Унутиб юбормайсан бизни!

Шундан кейин Уктам илтимосга ўтди:

— Расмларини бермасангиз бу бола тинчимаydi, мудир ака. Ойиси тайинлаб юборган. Бизнинг болалар ҳам кўришга қизиқишяпти. Хўп деяверинг, жон мудир ака!

— Ҳа, гап бу ёқда дегин. Бундан ҳам ўз фойдангни кўзлаётган экансан-да. Болаларнинг расм кўргиси келса, мана марҳамат, бизнинг клубга келиб кўришаверсин!

— Биласизми, мудир ака, агар болаларимизга: ана, бориб

кўраверинглар десам, улар чувиллашиб келаверишади-да, сизларга тинчлик беришмайди.

— Хўп, бўлмаса битта шарт билан бераман. Олиб бориб болаларга кўрсатасизлар-да, уч-тўрт кунда қайтарасизлар. Хўпми, Саша?

Саша «хўп!» деб юборди.

— Ана шундай қилиб биз,— деди Уктам Ортиқ Ашуров-га,— детдом клубидан расмларни йиғиб келдик. Келаётганимизда Холдор кўрган эди. У дарров ҳаммага етказибди-да. Кеча қарасам, Мария опанинг уйи гиж-гиж бола. Холдор ўртоқларини эргаштириб келиб расмларга асарларидай ёпирилишибди. Мен Мария опадан уялиб кетдим. «Бу ернинг болалари шунақа елим-ёпишқоқ, одобсиз экан!» дейдими деб. «Ҳа деса бу ерга кираверманглар. Мария опани уринтириб қўясизлар. Расмларни бир кун мактабга обориб кўрсатармиз», деб болаларни чиқариб юбордим. Ана шу гапимни улар ўзларича кўргазма очилади, деб тушунишибди-да.

Уктам ичида директор, подадан олдин чанг чиқарибсизлар, деб койийдими деб ўйлаганди, қайтага бу янгиликка қизиқиб қолди у.

— Ҳа, шундоқ дегин. Шамол бўлмаса дарахтнинг шохи қимирламайди. Қани, ўз фикрингни эшитай-чи, Сашанинг расмлари тузукми?

— Ҳа,— деди Уктам, завқи келиб.— Расмлари ранг-баранг, қизиқарли. Болаларга ёқадиган жойлари кўп...

— Детдомдагилар ҳам бекорга ёпишиб олмаган дегин! — Директор ўз мактаби муҳим бир ўлжани қўлга киритаётгандай руҳланиб кетди.— Ундоқ бўлса, Уктамжон, болаларнинг миш-мишини чинга айлантириб қўя қолсак-чи?

— Яхши бўларди,— деди дилини қитиқлаб юрган орзуси юзага чиқаётганидан дадилланиб Уктам.— Яна ойниси ишлаган расмлар ҳам бор. Икковиники иккита катта альбом. Ўзингиз ҳам бир кўринг...

— Мен кўраман, албатта кўраман,— деди қизиқиши ортган Ашуров.

Дарслар тугаши биланоқ, директор Уктам ва Раҳбархон билан бошлашиб Мариянинг уйига киришди. Мария чап қўллаб, офтобда расм чизишни машқ қилаётган эди. Шошиб-пишиб мўйқалам, бўёқларини йиғиштирди. Унинг соғлиғи, янги уйда қандай яшаётганини сўрагандан кейин, Ашуров стол устида турган қалин альбомларни варақлашга тушди: ҳар варағини очган сари унинг кўзлари чақнаб Раҳбархонни

туртар, худди лаззатли таом тотигандек томоғини тақиллатиб қўярди. Альбомни кўриб бўлди-ю, Марияга миннатдорчилик билдириб деди:

— Яхши, маъқул. Биз мактабда катта кўргазма очамиз. Уни сиз билан ўглингизнинг расмларига бағишлаймиз. Келишдик-а, Мария Игнатьевна?

Мария одатидагича камтарлик билан, ийманибгина деди:

— Мен буни ҳеч кутмаган эдим. Раҳмат эътиборингиз учун. Фақат ҳозирча менинг альбомим тура турса. Чунки чала жойлари бор. Уларни ишлаб берай десам, ҳозирча...— у қўлининг ногиронлигини айтмаса ҳам англашилди.

— Ҳечқиси йўқ. Тайёрлари ҳам кўп экан. Ҳозирча бори-ни қўйиб турамиз. Кейин яна қўша берасиз,— деди директор ва эртага бир неча болани шу ерга юбормоқчи бўлди. Уларга кўргазманинг тартиби, эскизи ва бошқаларни тузишда йўл кўрсатишни Мариyaning ўзидан илтимос қилди.

Бу муҳим иш Зафар бошлиқ еттинчи синф ўқувчиларига топширилди. Улар буни ўзлари учун ҳеч нарса билан қиёс қилиб бўлмайдиган шарафли ҳам масъулиятли топшириқ деб билдилар, ишга жон-дилларидан киришдилар. Мария уларга яқин маслаҳатгўй бўлди. Директор эса гоҳ Уктам орқали, гоҳ ўзи болалардан хабар олиб, суриштириб, керакли ёрдамни бериб турди. Катталарнинг бу қадар аҳамият бераётгани болаларда ҳафсала, кунт ва ҳавасни янада кучайтирди.

* * *

«БЕШИНЧИ НОЯБРЬ КУНИ СОАТ БЕШДА МАКТАБ СПОРТ ЗАЛИДА ПАРТИЗАН РАССОМЛАР — МАРИЯ ГРОМОВА ВА САША ГРОМОВЛАРНИНГ ИЖОДИГА БАҒИШЛАНГАН КЎРGAЗМА ОЧИЛАДИ»

Эрталаб ўқишга келиб, бу эълонни кўриб кетган қўйи синф ўқувчилари соат тўртданоқ мактабга тўплана бошлашди. Расмларни томоша қилишдан кўра эгаларини кўришга қизиқиб айрим ота-оналар ҳам келишди. Олдиндан хабар топган газета, радио мухбирлари, фотографлар пайдо бўлиб қолишди. Қўшни мактаб ва болалар уйдан меҳмонлар чақирилган, булар орасида Маҳмудов ҳам бор эди.

Кўргазма очилишига оз вақт қолган, мактаб коридори гавжум бўлиб, ҳамма зал эшигига тутиглик қизил лента қирқиладиган дақиқаларни сабрсиз кутмоқда. Уктам ҳам ҳаяжонда. Унинг ҳаяжони кўпроқ бошқа нарса билан боғлиқ — қишлоқдан Жўрабойнинг тойда етиб келишига кўз тутиб, у минут сайин эшикка чиқиб келарди. Тойга ишониб, кўргазма очилгандан кейин «Фил билан Бўри» пьесасини кўрсатиш ҳам мўъжалланган. Ҳаво очиқ, дарахтлар, кўкатлар ҳали қуриб битмаган. Шунинг учун томошани бу йил охириги марта пионер майдончасида қўйишмоқчи. Зафар бошлиқ «артист»лар репетиция бошлаб юборишганига анча бўлди. Бироқ Жўрадан дарак йўқ. Уктам қишлоққа сўнгги боришида Жўра билан муомаласи айнигани учун тойни Гулнорга тайинлаб келган эди. Гулнор, вақтида акасига буни айтолдими-йўқми?

Ҳамма бирдан зал эшигига боқди. Ашуровнинг баланд, тантанавор овози эшитилди. У, аввал тўпланганларни икки муҳим воқеа — Октябрь революциясининг йигирма тўрт йиллиги ҳамда улуг пойтахт — Москва остоналарида фашистларни тумтарақай қилиб қувган Қизил Армия ғалабаси билан қизгин табриклади.

— Бугунги тантанамиз ана шу катта воқеаларга боғланиб кетган. Чунки биз очаётган кўргазманинг мавзуи ҳам, эгалари ҳам шонли армиямиз курашларига чамбарчас алоқадор... — Ашуров нарироқда найнов мухбир гапга солиб турган Мария билан Сашани ўз ёнига чақирди. Чапаклар остида она-боланинг қўлларини қисиб табриклади...

Ашуров, мактаб ота-оналар комитетининг раиси, ҳурматли отахонларимиздан деб лентани қирқинш ҳуқуқини Акрам бувага берди. Соқол-мўйловини янгигина қиртишлаб, кувлардай янги дўппи, беқасам тўн кийиб келган бува ўзига билдирилган ишонч учун ташаккур изҳор қилди ва бу шарафли вазифани алоҳида фахр-ғурур билан адо этди. Чапаклар остида ҳамма залга кирди. Яхлит картонларга тартиби билан ёпиштирилиб, девор бўйлаб илинган расмларга ёпирилди. Шу чоғ бир бола келиб Уктамнинг қулоғига: «Жўракам келди, брнчакада анча нарса олиб келибди, сизни чақиряпти», деди. Уктам залдан чиқди. Унинг ўрнига қолган Холдор кўргазма бўлимларини томошабинларга тушунтирмоқчи бўлди. Бироқ ҳеч ким унга қулоқ солмай қўйди: ҳамма ўз кўзига қизиқ кўринган расм олдига борарди. Катталар «Ленинграднинг революцион тарихидан» деб номланган бош бўлим

олдида кўпроқ тўхташди. Бунда Мария расмлари қўйилганди: доҳий Ленин бўлган жойлар, Разливдаги чайла. Лениннинг деҳқонлар билан суҳбатлашаётгани, ишчилар олдида нутқ сўзлаётгани қизил ва одми рангларда гавдалантирилган, «Аврора» крейсери, Ленин тушган паровоз ҳам дуруст чиққан. Мариянинг расмлари ичида Ленинград партизанларининг портретлари ҳам бор эди. Булар кўпни кўрган, иродали кекса рус ишчилари, деҳқонлари бўлиб, кўзларида душманга қарши нафрат-ғазаб чақнаб турарди. Томошабинлардан баъзилари: «Булар тирикмикин?», «Рассом уларни кўрганмикин?» деб сўраб қолишди. Бошқа бўлимларни кўраётганлар орасида ҳам ҳар хил савол туғила бошлаган эди. Бундай саволларга жавоб бериш, албатта, Холдорнинг қўлидан келмасди. Рассомларнинг ўзларини ахтариб қолишди. Чарлстон шимли, шойи кўйлак устидан попилтириқли белбоғ бойланган, оқ брезент туфлиси тиш порошокда оқартирилган ўша найнов мухбир шу тиқилинч пайтда ҳам Мария билан Сашани бир четга тортиб, гапга солиб турганди. Холдор бориб: «Буларни томошабинлар сўрашяпти» деса, мухбир баланд келди: «Кўриб турибсиз, муҳим иш билан бандмиз. Радиога зарур материал оляпман» деди. Кейин яна Марияга ўгирилиб, савол устига савол бера бошлади. Ундан Сашанинг қачон туғилгани, қайси мактабда ўқиб, қандай баҳолар олганидан тортиб, расмга қачон қизиққани, тўққиз ёшидаёқ «Пионерская правда»нинг расмлар конкурсига қатнашиб, ғолиб чиққанигача билиб, дафтарчасига ёзиб олди. Кейин Сашага юзланди:

— Сўзингизни тайёрлайман-да, икки кундан кейин сизни олиб кетаман. «Пионер эрталиги»да чиқасиз...

Мария ва Саша томошабинлар олдида келишлари биланок, уларни ўраб олишиб, сўроққа тутишди. Сашанинг бугун чиройи очиқ, болалар билан синашта бўлиб унча-мунча гаплашиб турарди-ю, катталарга жавобни кўпроқ Мария берарди. У, расмлардаги партизанларнинг номлари, жойлари, бажарган ишлари ҳақида кўрган-билганларини айтиб бераркан, томошабинларнинг оғизлари очилиб қолди. Мариянинг ҳам ўша партизанлар қаторида душманга қарши жанг қилиб юрганларини кўз олдиларига келтиргандай бўлишди.

Кўргазманинг навбатдаги бўлимини «Рус ўрмони» деб аташибди. Уни кўрганлар ўзларини турли-туман қушлар учиб юрган, қўзиқоринлар, яшил майса-гулларга, хилма-хил дарахтларга сероб ўрмон ичига кириб қолгандай сездилар. Расмлардан бири остига «Камалак» деб ёзиб қўйилганди.

Бунда куюқ шох-япроқлари ранг-баранг тусда товланиб турган ажойиб бир дарахт тасвирланганди.

— Бу қанақаси? Дарахт ҳам товланадими?

— Саша, айтиб бергин,— деди ойиси.

— Буни ўзим кўриб чизганман,— деди Саша.

— Ҳа,— деди Мария қўшимча қилиб,— рус ўрмонларида шунақа дарахтлар бор. У кузда камалакдай етти хил тусда товланади, кўриб тўймайсиз!..

Расмларда яна ўрмон мевалари, сабзавотлар акс этган, малина, ёнғоқ тераётган шўх-шўх қизчалар тасвир этилган. Қичкинтойлар «Коля ва олмахон» деб аталган расм олдида уймаллашиб қолишди. Биттаси:

— Вуй, анавининг мунчоқ кўзини қара!— деса, иккинчиси:

— Бароқ думини гажак қилиб туришини-чи! — деди.

— Бола уни қандай қилиб тутиб олган? — деб сўради Сашадан яна бирови.

— Коля овчининг ўғли эди-да,— деди Саша, худди ўз яқин ўртоғи ҳақида гапираётгандай.

— Коляни танирмидинг ўзи?

— Синфдошим эди-ку!

Болалар унга бақрайишиб, оғизларини очиб қолишди.

— Ҳозир қаерда ўртоғинг?..

Саша эшитмаганга олиб, бошқа нарсага алақсиди. Савол қайтарилган эди, ранги ўчиб, кўзлари пириллаб кетди. Савол берган болани ёнидагиси туртди: «Ҳадеб эзмалик қилма. Кўп гап ёқмасакан унга». Иккинчиси: «Партизан-да. Партизанлар жаҳлдор бўлади» — деб қўшимча қилди.

— Сашадан хафа бўлманглар, болалар. Бу ерда бошқа гап бор,— деди Мария. Кейин бир хўрсиниб олгач, сўзини давом эттирди.— Чиндан ҳам Коля Сашанинг қалин ўртоғи эди. Уни фашист отиб ўлдирган... Нима гуноҳ қилди, дейсизми? Эшитинг бўлмаса: Биз турадиган темир йўл станциясига фашистлар бостириб кирганда нақ қиёмат-қойим бўлди. Кўчаларда кўп одамимиз қирилиб кетди. Омон қолганлари тўғри келган уйга ўзларини уриб, яширинишди. Фашистлар уйларга ўт қўйиб, партизанларни қидирди. Колянинг ота-онаси бедарак кетиб, уйда ҳеч ким қолмаганди. Уша жанг вақтида бу уйга бир партизан яширинган эди. Фашистлар уйга кирмоқчи бўлганда, аввалига Коля эшикни очмаган. Лаънатилар бундан шубҳаланиб, эшикни бузишган. Уларнинг саволларига Коля: «Билмайман, уйда ҳеч ким йўқ!» деб туриб олган. Улар ҳамма ёқни тит-пит қилворишди-ю, фақат

ишиқлар қалашган ва партизан яширинган қоронғи чердакнинг ичкарисига етиб боришолмади. Аламига чидолмаган жаллодлар, кейин Колядан ўчини олди...

Фашистларнинг шафқатсизлигидан қаттиқ ғазабланиб, Колянинг тақдирига юракдан ачинишган болалар қовоқларини уйиб, бирпас жим қолишди. Холдор уларни навбатдаги расм ёнига чақирмаганда, баъзи кўнгли бўшлари йиғлаб юбориши ҳам мумкин эди.

— Манави бобойни яхши таниб қўйинглар, болалар,— деб Холдор «Одам ва бўри» деган расмни кўрсатди. Унга кўзи тушган болаларнинг ғазабли бетларига беихтиёр тааж-жуб аломатлари югурди. Чиндан бу расм ажабланарли — унда бир серсоқол чолнинг бўри оғзига дори қуяётгани тасвирланган эди.

— Ия, ия! Бўри чолни ғажиб ташламаганини қара-я!

— Ўзиям зўр бобой эканми?

— Бу бобой-чи, болалар,— деди яна билагонлигини қилиб Холдор, — Сашанинг буваси бўлади, тўғрими?

Ёнида турган Саша сиполик ва гурур билан бош ирғаб қўйди. Болалар дарров: «Буванг қаердала, нима иш қилади-ла?» деб савол ёғдиришди унга. Худди шу вақт залга район комсомол комитети инструктори Фарҳод Қосимов ва яна бир ҳарбий кишини бошлаб кирган Уктам суҳбатни бўлди.

— Болалар! Меҳмонларимизни чарчатиб қўйдинглар. Бугунга етар энди танишиш. Қолганини кейин ҳам кўраверасизлар. Хоҳлаганлар бир оздан сўнг майдонга ўтса, томоша кўради,— деди Уктам эълонни тугатиб. Кейин сўзни Қосимовга берди. Қосимов Мария билан Сашани бутун район комсомол ва пионерлари номидан улуғ байрам ҳамда ажойиб кўргазма билан табриклади. Кетидан бир муҳим янгиликни айтди:

— Немис-фашист босқинчиларига қарши курашда мардлик кўрсатганлиги сабабли Қизил Армия бош қўмондонлиги Саша Громовни «Жасурлик учун» жанговар медали билан мукофотлади...

Зални ларзага келтирган гулдурос қарсақлар остида Ҳарбий комиссариат вакили Сашанинг яшил гимнастёркасига медални қадаб қўйди. Мактаб пионерлари номидан Зафар, болалар уйи номидан Маҳмудов Саша Громовни Олий мукофот билан қизгин табриклашди. Ўз хурсандчилигини билдириш учун сўз сўраганлар кўп эди. Бироқ Уктам сўз навбатини Марияга берди. Мариянинг синиққан бетларидан

бугун бирмунча чарчагани ва бу учрашувдан ҳаяжонга келгани биллиниб турарди. У ўнг қўли енгини костюм чўнтагига солиб, чап қўлини ўнғайсизлик билан ҳаракатлантирганича сўзлар экан, овози қалтирарди.

— Бизга кўрсатган катта ҳурматларинг учун қай сўз билан ташаккур айтишни билмайман. Минг-минг раҳмат сизларга, қадрдонларим! Чамамда бизни ортиқча мақтаб юборганга ўхшайсизлар. Биз нимаики қилган бўлсак, булар жонажон Ватанимизнинг ҳар бир оддий граждани қилаётган ишлар. Сизларнинг орангизда, ҳар бир оилада ҳам мардлик, жасурликка ярайдиганлар топилади. Мана биттаси Ўктамнинг дадаси. У, чинакам қаҳрамонликка лойиқ ишлар қилди...

Ўктам биринчи марта фройтчи оғзидан ўз адаси ҳақида шундай мақтов сўзларини эшитаркан, ўзини алланечук беҳуд сезиб, қулоқлари шанғиллаб четди. Кейин кўпчилик билан томошада ўтирганда ҳам, ухлашга ётганда ҳам Мариянинг сўзлари қулоғида жаранглаб турди...

29

Жўрабой одатича гира-ширада турди. Қаторида ётган Ўктамни туртиб уйғотди. Уйдагилар туришгунча, у ўтинҳонада кишнаб турган тойидан хабар олди — ем берди, қашлади, таради. Эшикда турган бричкани чанг-тупроқдан тозалаб, сув пуркади. Хулласи у бирпасда йўл ҳозирлигини кўриб бўлди-ю, Ўктамни шоширди:

— Қани, бўла қол, ҳей Ўктам! Болаларингни чақир, аравани қўшаман!

Кечаги воқеалар таъсирида тузук ухлолмай эрталабга яқин кўзи илинган Ўктам зўр-базўр бошини кўтарди. У совуқ сувга ҳафсала билан совунлаб ювинаркан, Жўра тепа-сида туриб олиб:

— Бугунча пардозингни камроқ қилсанг ҳам бўларди. Барибир йўлда чангга ботасан. Қани бўл чаққон, чаққон! — дея шоширарди.

Катта уйдан кетма-кет Тўти буви билан Раҳбархон чиқишди.

— Ҳой, Жўрабой, мунча сўфи азон айтмай туриб олманг! Ҳали ҳам гўдакликдаги бесарамжонлигинг қолмабди-да. Бугунча қолиб, шаҳарни томоша қилгин, эртага борарсан қишлоғингга...

Жўрабой дўриллаб қолган овози билан хир-хир кулиб, Тўти бувининг гапини бўлди:

— Вой, бувим тушмагур-эй, гапингиз қизиқ-а! Бекорчи одам борми ҳозир салақлаб юрадиган. Неварангиз у куни қаттиқ тайинлаб қистагани учун келдим-да, томошаси бузилмасин деб.

— Ким қистабди,— деди гаши келиб Уктам,— ўзинг томошага қизиққансан!

— Ундоқмас, оғайни. Ойим ҳам қистадилар, бориб буви-ларингни олиб кел, полизни хазончинак қилиб кетишсин деб. Бўлмаса далада ишимиз кўп...

Раҳбархон шошиб-пишиб дастурхон ёзди. Чой ичишаётганда, Жўрабой бугун колхозда байрам кечаси бўлиши, колхозчилар «мактаб артистларини олиб келасан, кечамизни қизитиб беришсин» деганларини айтди.

— «Мактаб артистлари» деб ким айтди, ичингдан чиқардинг-а, муғомбир! — деди синовчи назар билан Уктам.

— Нима, мактаб артистларини ҳеч ким эшитмаган дейсанми. Биринчи бўлиб буни ёйган ўз қизларинг...

— Қайси қизлар? — деди Уктам жўрттага.

— Ҳа, ўсмоқчилайсан-а. Ким бўларди — Умри-да!..

Кечадан буён Умридан ҳеч сўз очолмаган Уктам учун бу хабар қизиқарли эди. «Демак, Умри бизни кутяпти. Зерикибди». Айниқса Умрини тўрт кўзлаб кутаётган Раҳбархон унинг тўғрисида тўлароқ эшитишга зор эди. Шу баҳона бўлиб, у Умри билан Адолатнинг ҳол-аҳволларини бир-бир сўраб чиқди. Уларнинг шаҳарга қачон қайтмоқчи эканликларини билгиси келди. Жўрабой эса, улар қишлоққа жуда ўрганиб қолишгани, шаҳарни ҳеч ўйлашмаётганини айтаркан, она-бола «энди нима қиламиз?» дегандек бир-бирларига қараб олишди. Уктам, бугун, Жўрабой ҳар қанча зўрласа ҳам, қишлоққа бормоқчи эмасди. Мактабда эртаги байрам намойишига тайёргарлик кўришмоқчи, кеча қишлоқдан Жўрабой келтирган сабзавотни фронтчиларнинг оилаларига тақсимлаб байрам совғаси қилишмоқчи эди. Энди ўйланиб қолди. Уктамнинг дилидагиларни яхши сезиб турган Раҳбархон:

— Колхоздагилар илтимос қилишибди, майли, сазалари ўлмасин. Сиз болаларга бош бўлиб бораверинг. Мактабдаги ишларга ўзим қарашман,— деди.

Уктам энгил тортди-да, Муяссарни ёнига олиб, болаларни хабарлагани кетди...

Ун бештача бола шовқин-сурон кўтаришиб бричкада Тўқойга кириб боришганда, куз офтоби дала-қирлардаги кумуш шудрингни ялаб улгурган, ҳавога билинар-билимас ҳовур кўтарилмоқда эди.

Аллақачон пахтазорга теримчилар ёйилишган, у ер-бу ердан йигит-қизларнинг қийқириғи кўтарилиб қоларди.

Шаҳарликлар аравадаги лаш-лушларини Жўрабойнинг қўрғончасига тушириб бўлишмасданоқ, даладан бир тўда қиз фартуқларини ҳам ечмай етиб келишди, шаҳарликларни, айниқса Сашани азиз меҳмондай кутиб олишди. Шаҳарликлар эса ҳаммадан бурун «қочқоқ» синфдошлари Умрига қизиқишган, уни қуршаб олиб роса саволга кўмиб ташлашган эди.

Негадир бугун Роҳат амма далага чиқмаган, ҳаракатлари ҳар вақтдагидан ўзгача, вақти чоғ кўринарди. Ошхонадан буғ кўтарилмоқда, уй ичидан одамларнинг чақчақлашгани эшитилар эди. Роҳат амма билан Гулнор болаларни зўр бериб ичкарига таклиф этишарди.

— Биз ўтирмаймиз, ҳашарга келдик,— деди Уктам ўнғай-сизланиб.

— Яхши меҳмон ош устига келади. Бирпас кириб ўтирасизлар. Эргашбой аканг келган...

«Э, гап бу ёқда экан!» деди ичида Уктам. Жўрабой югуриб одамлар ўтирган уйга кирди. Сал ўтмай деразадан Эргашбой бош чиқарди. У Жўрабойнинг ўзига ўхшаган суяги бузук, башараси содда, очиқ йигит эди.

— Ия, ия, Уктамбой, бормисан! Киравермайсанми, ахир, тоғавачча деган ҳам шунақа тортинадими! — деди Эргашбой. Кейин йўлак олдида турган болаларни ҳам уйга таклиф этди. Бу пайтда Саша, қанақа жойга келиб қолдим деб, томорқадagi товуқ-жўжалар, эчки, бузоқларни кўриб юрган эди. Унга Эргашбойнинг кўзи тушаркан, ҳайрон бўлди. Жўра уни танитгач, Эргаш Сашани чақирди:

— Ҳов, оддий қизил сакар, қани, бу ёққа кел-чи!

Саша сержант формасидаги йигитни кўриши биланоқ қаддини ғоз тутди, елкасига илган расм папкасини халал бермасин деб орқасига сурди-да, шахдам қадам ташлаганча Эргаш ўтирган уйга кирди. Урнидан туриб қарши олган Эргашбойга Саша аскарчасига қойил-мақом қилиб честь берди.

— Вольно,— деди Эргашбой.— Қайси фронтдансан, ўргоқ оддий қизил аскар?

— Ленинград фронтдан,— деди қўлини ёнига туширган Саша.

Жўрабой, Сашанинг кўкрагида ярқираб турган медалга тикилди-да:

— Жанговар медал билан табриклайман! — деди.

Саша яна бир марта қўлини кўтарди ва бутун қондаси билан:

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан! — деб жавоб берди.

Икки аскар ўртасидаги ажойиб муомалани оғизлари очилиб кузатиб ўтирган меҳмонлар, Сашани ўз ёнларига имлашди. У эса гир ўгирилиб, хонадан чиқиб кетди. Болалар ёнига борди. Болалар Роҳат амманинг айвонга ёзган дастурхонига ҳам ўтирмасдан, далани кўзлаётган эдилар.

— Юрларинг бўлмаса, ўз звеном даласига обориб бир ишлатай! Бизда ўзи шунақа. Келган одам бекор ўтирмайди.— деди Жўрабой ва писанда ҳам қилиб олди.— Пахта териш қўлларингдан келадими, артистлар? Илгарироқ келганларингда юмшоққина момик терардиларинг. Энди кўрак теришга қўяман сизларни. Майлими? Хафа бўлмайсизларми?

— Бизни ишдан қочириб бўпсиз!— деди бўш келмай Зафар.

Улар кетишаётганда Эргашбой ойнадан бош чиқариб, Уктамни огоҳлангирди:

— Сен узоққа кетиб қолмагин, муҳим гап бор...

Уктам иккиланганча кетиб бораркан, ичида ўйлади: «Менда қанақа муҳим гапи бўлиши мумкин? Нега ҳозир айта қолмади? Ё одамлар олдида айтиб бўлмайдиган сирмикин? Фронтга боғлиқ гап бўлса-чи...»

Болалар пахтазорга таралишди. Энди чаноқларда оппоқ лўппак пахталар тугаб, ғўза барглари тунги совуқни еб ишқордай қорамтир тус олган, шитир-шитир шохларда тишининг оқини кўрсатиб чала очилган кўраklar шода-шода осилган эди.

Болалар Жўрабой улашган фартук, қопларга кўрак тера бошлашди. Саша билан Холдор эса ўзлари севган ҳунарлари — расм чизиш билан машғул бўлишди.

— Норма борми? Ҳашарчиларга қанчадан? — деди жўрттага Зафар.

— Артистларга норма йўқ. Тўғриси, бугун термасдан ўйнаб юрсаларинг ҳам бўларди. Кечқурун ишларинг бор-ку.

Уктамнинг назарида Жўрабойнинг олдинги кеккайишлари,

дўқ қилиб ҳаммани босиб олишга уринишлари камайгандай эди. Утган сафар Уктам яхшигина жигини эзиб қўйгани учун попуги пасайганми, қўполлиги, керилмачоқлиги учун катталардан дакки еганми ёки меҳнат қила-қила товланиб қўйилгандими — ҳар ҳолда бирмунча эпақага келиб қолган кўринади. У энди, «қани, тез бўларинг» деб иш тепасида звеновойлигини пеш қилиб юрмасди. Болаларни ўз ҳолларига ташлаб қўйган бўлса ҳам, улар чаққон ҳаракат қилишарди.

Жўрабой хирмонда тарозибонга пахта топшираётиб, Зокирни ахтариб қолди. Хўтигида хирмонга икки қоп кўрак келтириб топширган Кўпайсиндан уни сўради.

— Зокирни? Анув расмчи болалар билан тегирмонга бошлашиб кетаётган эди ҳозиргина, — деди у.

— Унақа бўлса изига туш. Дарров оёғини ерга тегизмасдан менга олиб кел, — деди Жўрабой.

Кўпайсин хўтигини чоптириб, бир зумда кўздан гойиб бўлди. Хиёл ўтмай, уни «оёғини ерга тегизмасдан» хўтикда етказиб келди.

Зокир бошлиғидан бирон танбеҳ кутган эди. Йўқ, бошқача бўлди.

— Меҳмонларни ўйнатиб юрувдингми? — деди Жўрабой, маъқулловчи оҳангда.

Бошлиғининг муомаласига қараб Зокир ҳам очигига кўчди. Сой бўйида расм олдирмоқчи бўлганини айтди.

— Рассомнинг ўзи айтдими расмингизни чизаман деб, ё ўзинг айтдингми? — ўсмоқчилади Жўрабой.

— Ҳалиги... анақа, — Зокир тутилинқиради.

— Бўлди, тушунарли, — деди Жўрабой ёрдамчисини ортиқча қийнагиси келмасдан ва ётиғи билан тушунтирди. — Агар у расм чизадиган бўлса, олдин мусобақа илғорларининг расмини чизгани яхши.

Зокир «бўпти» дейишга мажбур бўлди. Шундан сўнг Жўрабой унга топшириқ берди:

— Сен хирмондан қимирлама. Бугун ўзимизникилар терган пахтани алоҳида, ёрдамчилар териб берганини алоҳида ҳисобга ол. Ким кўп терганини аниқлагин-да, дарров бу маълумотни идорага етказ. У ерда байрамга деворий газета чиқаришяпти, бизнинг ишни ҳам қўшиб юборишади. Қолхоз планини ошириб бажаришда бизнинг болалар, шаҳарликлар ҳам ҳисса қўшишди, шуни ҳамма билиб қўйсин!

Звеновой, ишнинг бу ёғидан хотиржам бўлгач, ҳашарчилардан хабар олгани кетди. Йўл-йўлакай у полизга кирди.

Қовжираган палакларнинг у ер-бу ерида қолиб кетган сапчалардан узиб, чайлага олиб борди. Овози борича бақириб ҳашарчиларни чақирди. Улар чайлага тўпланишгач, Жўрабой «ҳорманг-бор бўлинг» қилишди-да:

— Қани, бу ҳамакларни чанқов босди қилиб турайлик, унгача овқат ҳам келиб қолар, — деб этиги кўнжидан пичоқни олди ва ҳамакларни тар-тар сўйиб, ҳаммага бир тилимдан улашди.

Уктам, қовунни чайнаганча ўрnidан турди.

— Ҳа, Уктам, овқат емасдан қаёққа? — сўради Жўрабой.

— Акангни олдига. Ҳали «узоққа кетма, зарур гап бор» дегандила. Тагин кутиб ўтирган бўлмасинла.

— Ҳозир борганинг билан гаплашолмайсан, — деди Жўрабой. — Меҳмон устига меҳмон босяпти. Яқинда раислар ўтиб кетишди кўрғончамизга.

— Акангни қандай зарур гапи бор экан-а менда?

— Ким билади? Акам мен йўғимда келибди. Тузуккина гаплашолмадим ўзим ҳам. Ташвиш қилаверма, кечқурун гаплашармиз.

Уктам эса тинчиёлмади. «Зарур гапи... балки фронтга, адамга тегишли бўлса-чи?..»

У кетди. «Юр, опангни кўриб ўтайлик» деб Умрини ҳам олиб кетди. Жўрабой уларнинг орқасидан бақрайганича қолаверди...

* * *

Уктам Эргашбой билан фақат кечқурун, шунда ҳам колхоз клубидан қайтишаётгандагина учрашди.

Байрам кечасига Эргашбой қўлтиқтаёқ тутиб, томошалар тугай деб қолганда борди. Эргашбойни ҳамқишлоқлари қўймасдан саҳнага олиб чиқишди. «Фронтга қандай бориб келганинг, кўрган-кечирганларингни айтиб бер» деб илтимос қилишди. Катта саҳнага чиқиб, тумонат одам олдида сўзлаб ўрганмаган содда бир тракторчи йигит учун бу мушкул иш эди. Оддий муомалада жуда очиқ, сўзга чечан, хийла мағрур бўлган йигит ўзини йўқотди-қўйди. Бунинг устига у қўлтиқтаёқда жуда ноқулай турарди. Ешу қари кўзини унга қадаб, сўзини кутаркан, Эргаш қизариб-бўзариб, бирпас дудуқланиб турди. Кечага бошчилик қилаётган Йўлдошбой ота Эргашни стулга ўтқизиб қўйди-да:

— Бемалол ўтириб гапиравер. Сен элнинг ишончини оқ-

лаб, топширигини адо этиб келдинг, шукур юзинг ёруғ. Шунинг учун сени эл ҳурмат қилди, болам. Тортинмасдан айтиб бергин бошдан кечирганингни! — деб далда берди.

Бундан руҳланган Эргашбой аранг ички ҳаяжонини босди-да, сўзга киришди:

— Нимадан бошласам экан-а?.. Ҳа, бўлмаса, сизларга оёқни қандай йўқотиб келганимни айтиб бера қолай.

Бирдан залга сукунат чўкди. Уктамнинг миясидан: «У қаерда бўлган экан? Ленинграддамасмикин?..» деган фикр ўтди.

— ...Бу воқеа Москва остонасида бўлди... Душман катта пойтахтимизга ёмон кўз олайтирди. Тиш-тирноғигача қуролланиб, итдай қутуриб ёпишди. «Москвани эрта-индин оламит, совет халқини ўзимизга қул қиламит» деб роса чиранди. Локин чучварани хом санади. Бизникилар куч йиғиб туриб: «Қани ўша пойтахтимизни оладиган зўравонингни кўриб қўяй!» деб чунонам ташлаб қолишдики... Ҳа, думини хода қилиб тирақайламасақан-а, занғар. Бутун керилганлари бурнидан чиқиб, чичқоннинг ини минг танга бўб кетди! Биз ҳам танка полвонга миниб олиб, фашист демаганини абжағини чиқариб боряпмиз, — ҳам гилдирак билан мажақляяпмиз, ҳам ўқ билан оч биқинига туширяпмиз... Локин тракторни билганим хўб иш берди-да. Гумбирлатиб кетяпмиз, кетяпмиз, бир вақт десангиз, нима фалокат бўлди-ю, полвонимиз оқсади. Кўп ўтмай бир ерда қадалганича қолдик. Ташқарига чиқиб машинани текширишга илож қайда дейсиз. Ҳамма ёқдан дўлдай олов ёғилиб турибди. Командирим бор эди Андреев деган, ўзиям икки уруш кўрган, локин олтин одам эди. Ман «люкни очиб пастга тушай» десам, «тўхта, сен ёшсан, яшашинг керак» деди-да, ўзи лип этиб танка тагига тушди. Турган ери юмшоқ экан, дарров окоп қазиб олди, ётиб қолгунча отиб қол, деб «полвон»ни пана қилганча, пулемётдан душманга ўқ ёғдираверди. Мен бўлсам ичкаридан дамбадам ўқ узатиб турибман. Бирдан Андреев ихраб қолди. Ёнбошидан ўқ еган экан. Мен уни бир амаллаб танка ичига тортиб олдим. Сув ичириб, ҳушига келтирдим-да, ўрнига ўзим тушиб, пулемётни «сайрата» бошладим. Бир пайт танка яқинида снаряд ёрилди, парчаси келиб чап оёғимнинг болдирига урилди. Оёғим чўрт узилиб кетди, дедим. Эсим оғди. Фақат бизникиларнинг «Ура! Ура!» деб олдинга дўпир-дўпир босиб ўтганлари қулоғимга кирди, тепамизга қизил аскарлар келишди...

Эргашбойнинг ҳикоясини залдагилар зўр ҳаяжон билан тинглашди, унга офаринлар айтишди. Қариялардан бири: — Ҳақ йўлга оёгингни топширсанг ҳам, хайриятки, бошинг омон келибди. Бу ерда ҳам коримизга яраб қоласан. Ишқилиб сенга ўхшаб ҳамма йигитларимизнинг боши тошдан бўлсин — деб дуо қилди.

Кеча тугагач, Жўрабой билан Уктам Эргашнинг икки ёнига ўтиб олиб, аста-секин қадамлаганча келишарди. Ҳеч ким гапирмасди, ҳамма ўз хаёли билан банд эди: Уктам Эргашбойнинг «зарур гап»ни, Жўрабой ўз акасининг қаҳрамонлигини ўйларди. Бирдан Эргашбой Уктамга қараб, сўраб қолди:

— Адангдан хат келиб турибдими?

— Ҳим... йўқ, — деди Уктам кутилмаган саволдан шошиб ва сўнги хат келганига бир ойча бўлганини айтди.

— Хат келиб қолади, — деди ишонтириб Эргашбой. У Москвадан поездда келаётиб бир жангчидан Рустамжоннинг дарагини эшитибди.— Жангчи, Рустам Ботиров, деб тўғри айтди. Билиб қўй, даданг Ленинград frontiда катта қаҳрамонлик кўрсатибди.

— А? Қанақа? — деди Уктам кутилмаган хабардан эсанкираб.

— Даданг қанақа иш қилганини ўша жангчининг ўзи аниқ билмас экан, — деди Эргашбой тўхтаб, бир нимани ўйлаб олгач. — Фақат «фронтчилар оғзидан: тошкентлик Рустам Ботиров бир жангда жонлик кўприк бўлди, деган хабарни эшитдим» деди. Қайси бир фронт газетасида ёзилганмиш...

— «Жонли кўприк»? Бу нима дегани? — деди Уктам баттарроқ ҳаяжонга тушиб ва аъзойи бадани қалтираб. Унинг ранги рўйи қай алфозга тушганини оқшом қоронғилиги яширди.

— Кўрқма, ука, даданг соғ-саломат. Қандай ишлар кўрсатганлигини ҳам тез кунда билиб қолармиз, — деди Эргашбой мумкин қадар ўзини хотиржам тутиб.

Бироқ Уктамнинг юраги така-пука бўлиб, кўз олдидан аллақандай ваҳимали манзаралар лип-лип ўта бошлади. Анчадан бери хат келмаётгани бежиз эмаслигини сезиб, дили гашланди. Ортиқ сабри чидamay, юраги шаҳарга тортди.

— Тезроқ борай, болалар кутиб қолишмасин, — деди-да, ҳамроҳларидан ажралиб, қўрғончага югурди.

Болалар айвон лабида тизилишиб ўтириб, уни кутишаётган эди.

— Қани, йиғиштирларинг, кетамиз! — деди Уктам бора солиб.

— Нимада кетамиз, Уктам ака? Аравадами, поезддами? — чувурлашди болалар.

— Аравада.

Жўра акасини етаклаб кириши билан, Уктам унга деди:

— Аравани қўш, биз кетмоқчимиз!

— Буйруқми бу, таклифми? — Жўра ҳазилга олди. — Буйруқ бўлса бажариш вақти ўтган. Тулпор куни билан ишлайвериб бўладигани-бўлган. Таклиф бўлса, унга кичкина тузатиш бор. Жўнаш эрталабга қолдирилсин. Нима дединглар, меҳмонлар?

Болалар ҳеч нарса деёлмай Уктамга тикилишди. У ўз сўзини қайтарган эди, Жўра ҳам таклифида туриб олди. Уктам жаҳлини ичига ютди. Куни билан юриб, ишлаб, ўйнаб чарчаган болалар вақт эрта бўлишига қарамай, катта уйга кириб таппа-таппа чўзилишди. Уктам пайтдан фойдаланиб аста-секин офилхонага ўтди. Тулпорни эгарлаб, томорқа тарафдан кўчага етаклади. Уни, дастлаб, ҳовлида тимирскиланиб юрган Умри пайқади ва оёқ учиде юганича Уктамнинг олдидан тўсиб чиқди. Томорқадан кўчага айланиб ўтибоқ, тойга миниб жўнамоқчи бўлган Уктам, унинг шарпасини сезди-ю, ўз жойида қотди.

— Ҳа, йўл бўлсин? — деди Умри, Уктамни ойдинда бир айланиб келмоқчи гумон қилиб.

— Шаҳарга кетяпман! — деди Уктам қатъий ва ғамгин бир товушда.

Буни Умри араз деб фаҳмлади. Чунки улар иккиси кундузи холи қолиб хўб тортишишган эди. Уктам: «Шу кунгача бормадинг. Ҳамма сени байрамга келади деб кутяпти, айниқса, опам. Бу сафар албатта бирга кетасан!» деганда, Умри рози бўлмаганди. Ялиниб ҳам кўндирилмагач, Уктам астойдил зарда қилиб: «Бўпти, бундан буёқ мени ака дема!» деб юз ўгирган эди.

— Вой, бу нимаси, Уктам ака, бемаҳалда-я! — Умри унинг енгидан тутди.

— «Ака» дема, мендан кечгансан! — Уктам қўлини тортиб олди.

— Мен-а, вой тавба-е, кечиб бўпман! Сиздан кечиб бўпман! — Умри тўсатдан хўнграб юборди.

— Ҳой, ҳой, бу қанақа қилиқ, тентак бўлма! — деди Уктам, Умрида ҳеч кўрилмаган ҳолатга ажабланиб.

Умрининг эса баттар хўрлиги келар ва ўпкасини босолмай, Уктамнинг елкасига осилганича дерди:

— Сизни «ака» демасам кимим бор мани, кимим бор?!

— Ҳа, бўпти, ҳа бўпти... Биров эшитиб қолади, секин. — Уктам Умрини тинчлантиришга уриниб, унинг юзларини силади, кўз ёшларини артди. — Мен сўзимни қайтиб оламан, сен ҳам айтганимни қиласанми?

— Ҳим, — деб аранг товуш чиқарди Умри ва ўз қилигидан ўзи ўнғайсизланиб, тескари ўгирилиб олди.

— Ундоқ бўлса, ҳозироқ керакли нарсангни олиб чиқасан, жўнаймиз!

Умри энди кулоқ қоқмади. Ичкаридагилар билиб қолса нима бўлади деб ҳам ўтирмади-да, «сиз ойдин ёруғидан четроққа бориб туринг» деганича, қўрғончага кириб кетди.

Кўп ўтмай Умри қўли бўм-бўш ҳолда амма билан бошлашиб чиқди.

Ҳеч нарсани англолмай каловлаб қолган Роҳат амма, Умрининг у юзидан-бу юзидан чўлп-чўлп ўпди. Умри тойга мингашаркан, амма Уктамга:

— Бу нима қилганинг, қоқиндиқ? Майрамни шу ерда ўтказга қолсанг бўлмасиди. Узинг бемаврит отланганинг-отланган; дўндуқчамни олиб кетганинг нимаси-я! Тезроқ юборгин! Тезроқ келгин, дўндиқчам! — деб кўз ёши қилиб қолди...

30

Эл ётар маҳал эшик дукиллагандай бўлди...

Ҳайда битта Раҳбархон бедор. Кичик хойнада чироқни паст қилиб, дафтар-китобларга ўралиб ўтирарди.

Бундай пайтда ҳеч кимни кутмаган Раҳбархон кулоқ солиб турса, эшик қаттиқроқ тақиллади. Юраги дук-дук ўйнаб эшикка яқинлашди — таниш товушлар, от дупури. «Даладан болалар қайтишди» деган ишонч билан эшикни очди. Кўр ойдиннинг хира нурида Уктамнинг ёрдамида отдан ташаётган Умрига кўзи тушиб эсанкиради, айтар сўзини йўқотиб, фақат:

— Келдингми, келдингми?! — деганича уни маҳкам бағрига босди. — Муяссар қани, болалар қани?

— Улар эрталаб келишади, — деди Уктам сир бой бермай.

Раҳбархон Умрини кўриб турганига қанчалик қувонмасин, уларнинг шундоқ бемаҳалда, яна шерикларини ташлаб

ўзлари қайтганлари кўнглига аллақандай гашлик солди. Болалардан сафар таассуротларини сўрашга тили бормай, бир Уктамга, бир Умрига савол назари билан жавдиради. Уктам опасининг кўзларига қараб қўрқиб кетди. Негадир опасининг кўзлари бир кундаёқ лак-лак ичига тушган, ранги ҳам сўлинқираган кўринди. Уктамнинг ўз адасидан хавотири яна кучайди. Ҳамма нарса қолиб, дабдурустдан сўради:

— Адамдан хат келдими?

— А-а? — Раҳбархон шошиб қолди. «Ҳа» деса Уктамни вақтсиз безовта қилиб, уйқусига зомин бўлишини ўйлади. — Йўқ...

Уктамнинг бошқа сўз айтарга тили бормади. Оёқ учида юриб, бувиси ётган катта хонага кириб кетди...

Кичик хонада шу кеча тонг отгунча чироқ ўчмади.

Раҳбархон Умридан қишлоқда бўлиб ўтган бутун воқеаларни бошдан-охиригача сўраб чиқди. Умрининг таассуротлари ошиб-тошиб кетганди: колхозда янги орттирган дўстлари, ўқиши, пахта теримида қизлар билан ким ўзарга ўйнагани, онасининг пазандаликда ном чиқаргани, Роҳат амманинг ширин муомаласию меҳмондўстлиги ва бошқа кўрган-кечирганларини гапираркан, унинг қишлоққа борганидан хурсандлиги очиқ билиниб турарди. Шу тобда Умри Раҳбархоннинг кўзига бошқача кўриниб кетди. Раҳбархон Умрини анчадан бери ўқитган бўлса ҳам, Умри билан ҳеч вақт бафуржа ўтириб суҳбатлашмаган, Умрининг бунчалик бемалол очилиб-сочилиб юргани, биров билан ёзилишиб сўзлашганини кўрмаган эди. Раҳбархоннинг назарида, Умри кейинги икки ойча вақт ичида анча ўзини қўйган, оқи-оқ, қизили-қизилга ажралиб чеҳраси очилган, қадди-қоматида балоғат поясига қадам қўйгач юз берувчи аломатлар кўриниб қолганди. Раҳбархон, неча кундан буён миясини банд этиб, юрагини япроқдай титратган қийин жумбоққа жавоб излаб, Умридаги ҳар бир белги, ҳаракатни зимдан кузатарди, ўзига ўхшашлик изларди. Ажабо, инсоннинг қалб кўзгуси шунчалик ўткир бўладими! Энди бу ёқимтой, туйғун, лобар қизчанинг киприк қоқишидан тортиб кўз сузишигача, қўнғир сочининг толасидан тортиб пайваста қошининг туташган нуқтасигача — ҳаммаси, ҳаммаси Раҳбархонга иссиқ кўриниб, дилига яқин туюла бошлаганди. Одамнинг қалбини бир ҳисобда дарёга ўхшатса бўларкан. Дарё суви қанча оққани билан камаймагани каби одам қалби дунё-дунё шодлигу тоғ-тоғ қайғу-аламларни сигдира оларкан. Раҳбархоннинг

қалби оилавий ҳаётда эришган бахти ва уруш ғам-ташвишларига тўлиб-тошган эди. Сўнгги пайтда эса буларнинг ёнига узоқ вақт исиз йўқолган табиий бир ҳис — оналик ҳисси келиб қўшилаётгандай бўляпти. Ким билади, бу балки ўт-кинчи бир ҳисдир...

— Энди айт-чи, Умри, нима учун шунча айттириб юбор-сак ҳам келмадинг, бизни соғинмадингми? — деди Раҳбархон асосий муддаога яқинлашиб.

— Келолмаганимни сабабини Уктам акага айтувдим-ку, — деди Умри.

— Қишлоқдагиларга ҳам уйдан кетишинг сабабини айтганмисан?

— Мен-ку, айтмай юрувдим. Опам борганларидан кейин суриштириб билволишди.

— Бугун нима деб келдинг?

— Бугунми, Роҳат аммага «бувим қаттиқ касал бўб қолибдилар, мени айтиб юборибдила» дедим. Уктам акам шундай деб ўргатдила-да. — Негадир Умрининг кулгиси қис-тади. — Тўғриси айтсам, Уктам акам қўймай олиб келди.

— Тўғри қилибди-да. Опанга нима дединг?

— Опам «борсанг бора қол» деб ўзимга ташлаб юрувди. Лекин келаётганимда хайрлашолмадим. Опам бошқа жойда турадилар-да, Саври докторникада.

— Шунақами, ҳа майли, ўзи тушуниб олади. Ростдан ҳам бувингни мазаси йўқ. Даданг уни ёлғиз ташлаб алла-қаерларда тентираб юрибди. Бувинг бизга тирик товон бўляпти. Энди эртага олдига чиққин салом бериб. Ўзи хўб тавбасига таянган, сен билан онангни қадрли ўтган. Кўрса нақ боши осмонга етади, болам-бўтам қилиб кетади, мени айтди дерсан. Майли, ўтган гапга салавот, бизнинг райимизга ҳам қарагин, хўпми Умри?

Шу дақиқагача очилиб-сочилиб ўтирган қиз бирдан ерга қараб, тўрсайиб олди.

— Нима, ё насиҳатим ёқмадимми сенга? Агар ўзинг чиқишга уялсанг, мен ўзим бошлаб чиқаман, майлими?

— Йўқ, — деди Раҳбархоннинг шунча сўзини ерда қолдириб Умри. — Уктам акамга ҳам айтганман чиқмаслигимни. «Ундоқ бўлса бизникида турасан» деб олиб келди. Қис-таманг, опажон, чиқолмайман. Мени нималар дейишган, билмайсиз!...

— Биламан, опангдан эшитганман. Лекин-чи, Умри, ҳар

нима бўлгандаям сени гўдакликдан катта қилишган, меҳнатлари сингган. Шунисини раъя қилиш керак.

Умри, ҳурматли муаллимагина эмас, меҳрибон опадай бўлиб қолган Раҳбархонни қанчалик ҳурмат қилмасин, унинг қимматли ўғитларини қабул қилишга юрагидаги алам йўл бермасди. У анчагача тўлиб-тошиб ўтирди-да, охири аламини ёрди:

— Мени фақат «шум етим» деб қолганмас-да, опажон! У ёгини эшитмагансиз. Ҳеч кимга, ўз опамга ҳам айтмаганман. Мени... — Умри ҳўнграб юборди. — «Пессан» деган!..

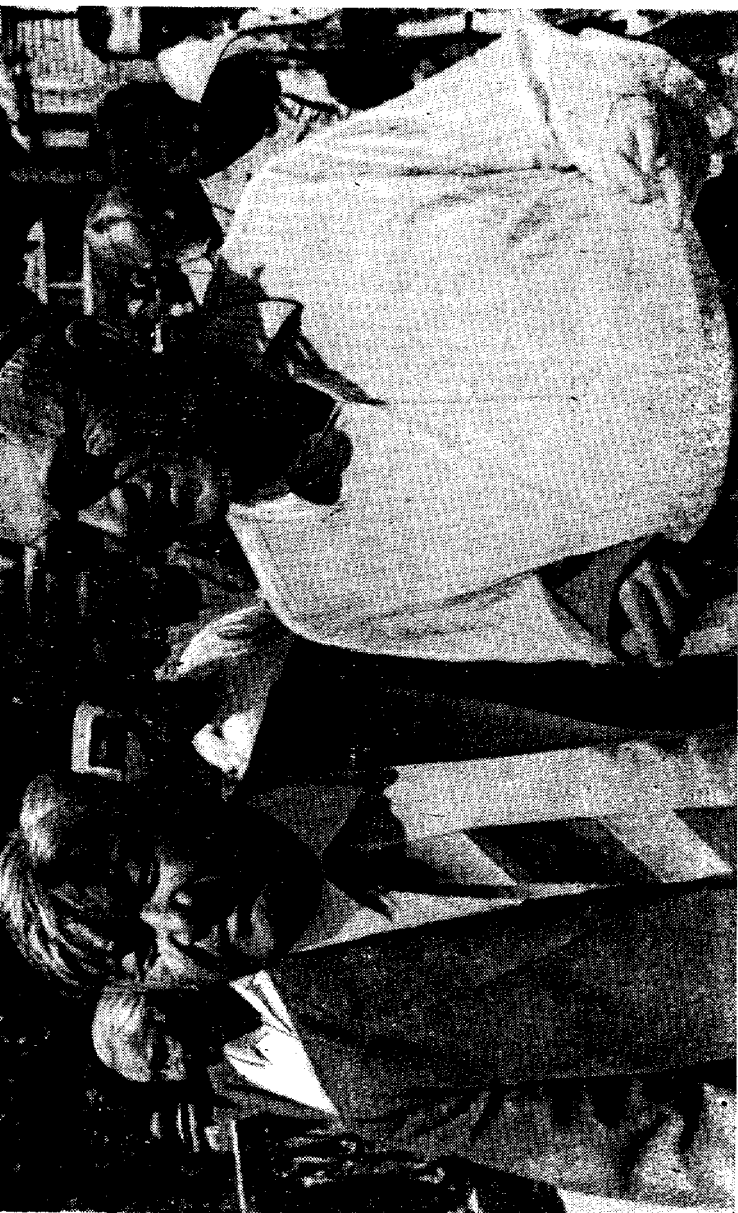
— А-а? — деди Раҳбархоннинг оғзи очилиб. — Қачон Нима сабабдан?

Умри сабабини айтиб берди.

Бир кун эшон оғи айтган бир ишни Умри вақтида бажаролмаган экан, қарғаб туриб, «пессан!» дебди. Умри: «Бувижон, ҳар нарса десангиз ҳам пес деманг!» деса, «Песлигинг рост-да. Елкангда песинг бор-ку!» дебди. Умри қаттиқ хафаланиб юрибди, опасига айтай деса, «бувим билан уришиб қолади» деб қўрқибди. Пайт топибди-да, уйдаги ойнага елкасини солиб кўрса, сал-пал бир нарсанинг изи сезилибди. Умри индамасдан бу сирни ичига ютибди. Бироқ, ўша-ўша бу гап эсига тушса юраги сиқилиб, ўқиб кетаркан.

Бу сўз Раҳбархонни чуқур ўйга толдирди. «Елкасида нима бўлиши мумкин? Агар шу чинданам менинг қизим Қумри бўлса елкасида бир нима изи борлигини мен нечук билмайман. Бу из кейинроқ пайдо бўлганмикин, бирон яра чиққанмикин? Бунга ўзидан сўрасам-чи? Қўй, нима қиламан ярасини тирнаб. Энди қандай қилиб билсам бўлади? Э, эгинам қурсин!...»

Раҳбархоннинг хотирасида ўз қизчаси ҳали икки ёшга тўлмаган вақтидаги бир ҳодиса жонланди. Бола оёққа турган, уйда пилдираб юрарди. Қушларнинг бирида Раҳбархондан бепарволик ўтди — биқиллаб турган қумфонни бола яқинида қолдириб, ташқарига чиқди. Шунда бола қумфonga тегиб ағдариб юборган, қайноқ сув тўкилиб орқасини куйдирганди.... Боланинг бирдан чирқираб қолгани, қайноқ сув теккан лаҳзадаёқ эти қип-қизил бўлиб шилиниб тушгани Раҳбархоннинг кўз ўнгига келди-ю, қаттиқ энтикиб олди у. Дилидаги гумони яна алангаланди. Ҳозироқ қизнинг елкасини очиб кўргиси келди. Тоқатсизланди. Нафаси бўғилди. Хаяжонини сездирмаслик учун ҳовлига чиқди. Ярим кеча.

Ўзбекистонда бўлган Совет адабиёти кунлари. Ҳаким Назир қорақалпоқ ёзувчиси Жўлмирза Оймирзаев билан. 1973 йил.

Ой булут остига яширинган. Зимистон ўз қаърига ютаман дейди. Яқинда ёғиб ўтган ёмғир ҳовли, бетини сирғанчиқ қилиб қўйган. Раҳбархон сирғана-сирғана тимирскиланиб ҳовлини айланди. Салқин ҳаво, аччиққина шабада ҳам унинг юрак ҳовурини босмади. «Иўқ, ҳозироқ кўришим керак ўз кўзим билан!..»

Уйга кирди. Умри икки кишига ёнма-ён ўрин солиб, энди ўзи ётаётган эди. У уст кўйлагини ечди. Шу чоғ Раҳбархон Умрининг ич кўйлаги орқа ёқасига кўз ташлади. Чироқнинг хира шуъласида кўзига курак устида билинар-билимас бир нарсанинг доғи кўрингандай бўлди. Умри ёзиб турган бўлса ҳам, яқинроқдан тикилди. Нафаси ичига тушди... Юрагини ҳеч тийиб бўлмас қаттиқ изтироб қоплади. Бўғилган томоғидан алланима отилиб чиқай деди. «Уша! Уша! Уз қизим! Менинг қизим! Қумригинам!..» Ҳайқириб юборишига оз қолди. Қандайдир ички бир куч уни маҳкам тутиб, ҳушини жойига келтирди. Раҳбархон анча вақтгача индамасдан ўй сурди. У энди норасида қиз қалбининг тугёнларини чуқурроқ англаб етган эди. Хаёли не-не кўчаларга кириб чиқди.

«Ўзига айтсаммикин, айтмасаммикин? Подадан олдинчанг чиқариб, бирон кўнгилсизликка сабаб бўлмай тагин. Адолат буни не умидлар билан боқиб катта қилган. У ёқда бувиси, дадаси... Индамай туришармикин улар? «Бу ўйлаганларинг гумонсирашнинг ўзи, юзаки тахмин. Одамда одамга ўхшашлик бўлмайдими? Қуруқ тахмин билан иш тутиб бўлармишми? Далил-исботсиз, хат-ҳужжатсиз даъво қилишга, тушунган одам, қандай бетинг чидади, борди-ю, сенинг боланг бўлиб чиққандаям, нечукки гўдаклигида ташлаб кетган эдинг» дейишса, нима деган одам бўламан?.. Шунча сабр қилган яна сабр қилай. Фурсат топиб ойимга сирни очай, маслаҳат сўрай... Иўқ, ойимнинг куймаган жони борми, кекса нарсага янги ташвиш-орттирмай қўя қолай. Уктамга айтиб кўрсамчи? Иўқ, Уктамда Умрига аллақандай бир муносабат бор — илиққина, самимийгина. Ҳар қадамида сезиляпти, яқиндан бери бу муносабат жиддийлашиб, қалинлашяпти. Зораки бора-бора бу дўстлик куртакларидан чин муҳаббат гуллари униб-ўсиб чиқса!.. Бунга заррача бўлсин ғубор тушмагани, туша кўрмагани яхши... Ундоқ бўлса, бошқа кимга айтаман дардимни? Энди фақат Рустамжон акамни кутишгина қолади. У киши «йўқлигимни билдирманглар» дегандилар-у, барибир билиниб қолди-да. Майли

биттагина иложим кутиш экан, кутай, жангу-жадалдан саломат қайтсинлар, бамаслаҳат бир фикрга келармиз...»

Раҳбархон хаёл гирдобига чўмиб ётаркан, чироқни ўчиришни унутган эди. Умри ухлолмай, охири деди:

— Опа, чироқни ўчирайми?

— Вой, хаёл қурсин, ўчир, қизим, ўчир... — деди Раҳбархон ўзига келиб ва Умрини уйқу олдидан тинчлантириб қўймоқчи бўлди. — Сен бувинг айтган гапни ҳеч кўнглингга олма, қизим. Бекорларни айтибдила. Мен кўрдим-ку ўз кўзим билан. Елкангдаги билинар-билинемас доғ-чи... — сўзни сал бошқа ёққа бурди. — Менимча, ё куйганники, ё бирон ярнинг изи. Қичиклигингда бўлган бўлса керак. Ҳа, сира ғам ема. Башарти бувинг тагин ўша хуник сўзини такрорласа, менга айтгин, ўзим ўхшатиб жавобини бераман. Хўпми?..

* * *

Уктамнинг бутун фикри-ёди Эргашбой учини чиқарган «жонли кўприк»да эди.

Шуни ўйларкан, лоп этиб хаёлига Мариянинг гапи келди. Мария кўрғазмадан сўнг: «Уктамнинг дадаси чинакам қаҳрамон. Мен уни билганим учун айтаяпман» демаганмиди. «Балки у «жонли кўприк» воқеасидан хабардордир, бўлмаса нега унақа дейди?..»

Уктам эрталаб байрам билан табриклаб, хабар олгани Мариянинг олдига чиқа туриб, йўлдан қайтди: «Саша қани деб сўраб қолади. Кўринмай турай», Болаларни кута-кута тоқати-тоқ бўлди. Жўра болаларни пейинга яқин поездда олиб келди. (Жўранинг Уктам билан той устида кўтарган жанжалини қўя берасиз!)

Уктам Мария олдига Саша билан бошлашиб кирди. Мария айвонда чап қўлини ишга ўргатиб ўтирарди. Унинг қийналаётганлиги, расмнинг ҳар бир чизигини чиқариш учун неча марталаб уннаётганлиги кўриниб турарди.

— Қийин-а — деди, байрам билан табриклагандан сўнг Уктам.

Мария унинг нима деяётганлигини тушуниб, жилмайди:

— Ҳар қалай ўргатса бўлади. Бу қўл экан-ку, оёқни ёзишга ўргатолган одамни эшитганман. Чунки киши ўз севган хунаридан ажраса — мақсадидан, ҳаттоки жонидан ажрагандай бўлади. Мақсадсиз ҳаёт, жонсиз танадай гап...

Шундай деб туриб, Сашанинг халтадан чиқариб узатган

расм дафтарини варақлади. Бир неча саҳифани тўлдириб қаламда чизилган эскизларга разм солди: тошларни юмалатиб оқаётган шўх сой, осмон баравар «оқ олти» хирмони, теримчи қизлар, шоли оқлаётган обжувоз гупчаги, думбаси серкиллаган қўй-қўзичоқлар, чайладаги қовунхўрлик сингари манзаралар уни жуда қизиқтирди.

— Ўзбек қишлоғининг гашти ўзгача экан. Қанийди, энди мен ҳам бир кўрсам... — деб орзу қилди Мария.

— Хоҳласангиз сизни ҳам олиб борамиз.

— Қачон? — деди Мария.

Ўктам, қачонга ваъда берсамикин, деб ўйланиб қолди.

— Ҳа, нимани ўйлаяпсан? Обориш қийинми?

— Йўқ... Бошқа нарсани... — Ўктам ортиқ сабр қилолмай дилидагини тутила-тутила тилига чиқарди. — Адамни... сўрамоқчийдим. У кунни сиз адам тўғрисида бир гап...

— Ҳа, адангни қаҳрамонлиги тўғрисидами?

— Айтдингиз-ку: «Билганим учун гапиряпман», деб...

— Тўғри, тўғри. Аниқ билганим учун... Энди кўрсатиб қўя қолай. Мана, ўша кунни биров бериб кетганди, — деб конвертсиз хатни узатди Мария.

Ўктам, кўзлари қинидан чиққудай бўлиб ўқиди. Игнат бободан экан. Рустамжоннинг бир жангда ажойиб мардлик намунасини кўрсатгани, озроқ шикастланиб ҳозир Москвада даволанаётганини ёзибди у. Игнат бобонинг ўзи ҳам у билан бирга экан.

Ўктамнинг эсига яна Эргашбой айтган гап тушди. Игнат бобо «ажойиб мардлик» деб ўша «жонли кўприк» воқеасини айтган бўлса керак. Хатдаги: «Бир оз шикастланган. Ўзим биргаман» деган сўзлар Ўктамни ўйлатиб қўйди. «Агар адам енгил ярадор бўлса, нима учун Москва госпиталига келади? Нега Игнат бобо бирга?.. Ё у ҳам яраланганми? Ундоқ демабди-ку ўзи. Балки адам оғир яраланган бўлса, уни Игнат бобо олиб келиб қараб ўтирганмикин?!» Сўнги фикр Ўктамнинг хавотирини ошириб юборди. Уйга чиқиб, Умри билан бирга иш тикиб ўтирган бувиси ёнига борди.

— Мария опага келган хатдан хабарингиз борми?

Тўти буви кўзойнагини олиб қўйиб, Ўктамга ғалати тикилди. Бу тикилишда ички бир меҳр билан қалбини эзган дард, алам билан ўқинч аломатлари кўриниб кетди. Шу кейинги икки-уч кун ичида бувиси ўзгариб қолгандай кўринди Ўктамга. Ҳа, бувиси ўзгарганди. Аввало у камгап бўлиб қолган, олдинги очиқлиги, қувноқлиги йўқолганди. Энди у

димоғида аллақандай мэъюс куйни хиргойи қилиб, кўп вақтини тикишга берарди. Раҳбархон каби унинг ҳам ранги ўчиб, қони қочган эди.

Тўти буви невараси олдида ўзини тетик тутишга уринсада, хомушлигини яширолмади.

— Хабарим бориди, кўзим, аммо... — қалтираб кетган иякларига кафтини тираб, ичидан отилиб келган ўкиникни аранг босиб, давом этди. — Ҳозирча билмай тура тургин дегандим...

— Ётган бўлсалар... энди нима қиламиз?..

— Нима қилардик, кўзим! Сабр қилиб шифо тилашдан бошқа иложимиз йўқ. Сал-пал шикасланган бўлса тузалиб кетар. Одамлар қўлдан, оёқдан ажралиб келяпти, қирчиида қирқилаётганлар бор. Узиям ҳазилакам қирғин-барот бўлма-япти-да. Умидни маҳкам қилиб турамиз-да. Қирқ йил қирғин бўлса ажали етган ўлади, дейдилар-ку, бўлам...

Уктам байрам қилиб кўчага чиқмади. Эртаси кунни ҳам мактабга бормади. Фронтчилар оиласига ёрдам бригадасидан хабар олиш керак эди — у ҳам кўнглига сиғмади. Зафар келиб: «Шоқосим амакининг томини тузатишга борарканмиз. Директор айтдилар» деган эди. «Қасалман. Ўзларинг бориб туринглар» деб дудмал жавоб қилди (Уста Шоқосим ишчи батальонида эди. Москва гарбидаги вайрон бўлган жойларни тузатиб юришганда бомбардимон остида қолишган. Бомба парчаси устанинг гاردанини сидириб кетиб, яқинда инвалид бўлиб қайтганди).

Уктам эшикка чиқиб, уйга кириб ниманидир кутар, Игнат бобо хатининг сатирларини ичида қайтарар, сўзларига ўзича маъно бериб кўрар, шу қийин кунларда адасига қандай қилиб ёрдам бериш йўлларини ўйлаб, ўзича режалар тузарди... Ўзини бу оғир хаёллардан бирпас қутқариш учун қўлига гоҳ дарслигини, гоҳ ўзи севган учувчилар ҳақидаги китобни олиб кўз югуртирарди. Лекин миясига ҳеч нарса кирмасди. Қўнглини кўтарадиган, умидни мустаҳкамлайдиган бирор сўз эшитилиб қолармикин деб айвон устидаги қора карнайга қулоқ солар, бироқ, уни ҳам дарров ўчириб қўярди. Ўзича ўйлаган хом қолип режаларидан бир нарса миясига маҳкам ўрнашди — Москвага бориш керак!.. Бу — амалга оширса бўладиган ишдай туюлди ўзига...

Яқинда аэроклубда ўқиган болаларнинг бир қанчаси авиация мактабига кириш учун Москвага кетишди. Уктам шулар қаторида Москвага юборилишини сўраб, ариза ёзди.

Ҳеч ким билан маслаҳатлашиб ўтирмай Ҳарбий комиссариатга борди. Адасини армияга юборган ўша савлатли майорга учрашиб, аризасини кўрсатди. Майор Уктамнинг фамилия ва адресини суриштираётди, дадасини таниб қолди. Дададан хат-хабар келаётган-келмаётганлигига қизиқди. Уктам сўнги хунук хабарни билдирмасдан, «хат келяпти» деб қўя қолди. Майор Москвага бормоқчи бўлганини даданг билладими, деб сўраган эди, ҳеч нарса деёлмади. Сўнгра мактабдаги ўқиши, аэроклубдаги машғулотлари ва ёшини суриштиргач, деди:

— Демак, учувчи бўлиш ҳавасингиз бор? Жуда яхши. Фақат, гап шундаки, авиация мактабига юбориладиган ёшларга аэроклуб тавсиянома бериши керак, яна борувчининг ёши ўн саккиздан кам бўлмаслиги шарт. Сизга-чи, хиёлгина эртароқ экан, йигитча. Сабр қиласиз. Аввало, маслаҳатим, ўзинини битириб олинг, аэроклуб программасини охирига етказинг. Унгача ёшингиз ҳам тўлади. Сўнг марҳамат...

Уктамнинг бу мўлжали чиппакка чиқди. Энди боришга бошқа йўл ахтарди. Шу тўғрида бувиси билан опасига маслаҳат солган эди, юраклари увишиб чўчиб тушишди. Уни ўз олдидан бир қадам узоқлатишга рағбатлари йўқ эди. Ҳатто бувиси ундан, бетоқатлик қилаётгани учун, ранжиб ҳам олди. Раҳбархон насиҳатомуз деди:

— Бу қилинган ҳеч кимга ҳам маъқул тушмайди, опаси. Сизни қобил, эсли-хушли йигитча деб ким айтади. Бунинг устига пионерлар бошлиғи, мактабнинг ишонган таянчларидансиз, унутманг. Бу ердаги қанча ишингизни ўлда-жўлда қолдириб юришингиз яхшимас.

— Нимани ўлда-жўлда қолдирибман, опа?— деди ранжиброқ Уктам.

— Мана бугун... мактабда нечтаси сўради сизни. Нима дейишимни билмадим.

— Барибир адамини олдига бораман! — деди Уктам. Ўйлаб-ўйлаб, охири у Турғуннинг дадасига умид боғлади. Салим полвон темир йўлда проводник бўлиб, Москва томонга қатнаб турарди. Уктам унга ўз мўлжалини айтди ва поездда олиб кетишини ўтинди. Салим полвон Рустамни жуда ҳурмат қиларди, унинг шикастланганини эшитиб қайғурди, Уктамни эса олиб кетишга тайёр эканлигини айтди. Бироқ ҳозир поездда аксари ҳарбийга алоқадор одамлар қатнаётгани, Москвага борувчилардан хат-ҳужжат талаб қилинаётганини айтиб, ўйлаб қолди. Уктам эса энди бу

тўсқинликдан ўтиш йўлини ахтарди. Охири бунинг иложини топгандай бўлди. «Эргаш акамга бораман. Ундан ёрдам сўрайман!..»

31

Уктам қишлоққа боришга Умрини баҳона қилмоқчи бўлди. (Уйдагиларнинг ҳаммаси бир бўлиб Умрини шаҳарда қолиш, ўз мактабига қатнашга кўндиришган эди).

Уктам уйда ҳеч ким йўқ пайтини топиб, Умрига деди: — Дарсдан анча қолиб кетдинг. Уйда ўтираверишинг яхшимас. Эртадан мактабга чиқишинг керак!

Бу — Умрининг ўз кўнглидаги гап эди. Бу хонадонда у ўзини эркин сезаётган бўлса ҳам, қишлоқда доим болалар орасида юриб ўрганиб қолганидан юраги сал қизий бошлаганди.

— Бўпти, Уктам ака, ўзим ҳам ўртоқларимни хўб соғинганман, чиқаман мактабга. Лекин, аввал қишлоқдан китобдафтарларим, кийим-бошларимни олиб келишим керак-ку...

Умри шу боришда опасини кўриб, унга бевақт кетиш сабабини тушунтирмоқчи ҳам бўлди.

— Қачон борасан қишлоққа?

— Шанба кuni мактабдагилар билан бораман. Улар ҳашарга боришмоқчи экан-ку, шунақами?

— Тўғри, — деди Уктам, Йўлдошбой ака ҳашарчи сўраб, ўғлидан яқинда мактаб директоринга хат юборганини эслаб. — Шанбагача тагин икки кун ўқишдан қолиб ўтирасанми? Йўқ, шу бугуноқ олиб келасан. Ўзим обораман. Мотоциклда ҳеч гапмас, бориш-келиш — икки соат.

Умрига бу маъқул тушди. Раҳбархоннинг мактабдан, Тўти бувининг артелдан келишларини кутди. Келишгач, шу гапни айтган эди, улар Умрининг энди қишлоқда қолиб кетмаслигига кўзлари етиб, рухсат беришди, фақат онасини ҳам олиб келишни тайинлашди.

Улар бошлашиб кўчага чиққан ҳам эдиларки, хум бўлиб йиғлаб келаётган Ҳасан кўринди:

— Ҳа, нима бўлди? — деди Уктам, уни тагин биронтаси билан муштлашдими деб ўйлаб.

— Дадам йиқилиб тушдилар, томдан...

— А-а? — Уктам чўчиб тушди. Кундузи Зафар келиб айтган гапни эслади. — Ёмон йиқилдиларми?

— Қимирламай ётибдилар!

Уктам шошилиб Ҳасанларнинг уйига чопди. Кетидан Умри, Саша эргашди. Йўл-йўлакай Уктам Ҳасандан сўради:

— Сизларникига ремонтчилар кирмадими?... Ҳеч бўлма-са ён қўшнинг Турғунни ёрдамга чақирсанг бўлмасмиди. Қасал одамни томга бекорга чиқарибсизлар-да. Томда нима иш бориди?

Бўз чопони енгига кўз ёшларини арта-арта бораётган Ҳасан, пиқиллаб деди:

— Егоч тарновлар гушиб кетган эди. Шуларни ўрнатиб, ёнларини лой билан сувамоқчи бўлдилар. Чиқманг, ўртоқларим билан қиламиз десам, қулоқ солмадилар. «Қўй, бировни овора қилма, шу тобда ҳеч ким ўзидан ортмайди» дедилар.

Уйга киришса уста чўзилиб ётибди. Тепасида Акрам бува, Салим полвон, Турғунлар уймалашиб туришибди.

— «Тез ёрдам» чақириб керак! Уктамжон болам, сен борақол! — деди бува.

Уктам билан Турғун Бешёгочга гизиллаб кетишди. Уктам бу кўнгилсиз ҳодисада ўзининг ҳам маълум айби бордай сезса-да, Турғундан ўпка қилди:

— Энг яқин қўшниси бўла туриб ёрдамга чиқмабсан-да. Отряд советининг мажлисида фронтчиларга ёрдам берайлик деб қарор қилдик-а? Ўзинг боридинг, сўз бергандинг...

— Ҳасанингиз чақирмаса, гаплашгиси келмаса, ман қандай...

— Нима, ўзингча чиқсанг, бир еринг камайиб қолардими? Аҳволларини яхши биласан, қийналиб қолишган. У ёғини сўрасанг, Ҳасан ўқишини ташлаб заводга кирмоқчи. Райком комсомолга бориб гаплашиб бердим...

То улар «Тез ёрдам»ни айтиб келишгунча, Саша онасини чақириб чиқди. Мария ўзидаги дорн билан касални укол қилган эди, уста хиёл ҳушига келди. Кейин Акрам бува уни сочиқ билан елпиб, юпата бошлади:

— Ажаб авлиёсиз-да, устаси тушмагур. Бўзчи белбоққа ёлчимас, дегани шу. Ўзингиз ҳамманинг йиртиғига ямоқ бўлиб, уй-жойини бутлаб юрасиз-у, ўз кулбангиз мунақа, қолган ишга қор ёғар бўпти. Бу ёқда шайдовутдай ёрдамчилар турибди-ю, томга сакрашни ким қўйибди бедармон одамга.

— Ёшлик ғайрати қўзиб кетган-да устанинг, -- деб гап қўшди полвон.

— Қўллари қичимай ўтирсала бўлмасаканми-я! — деди куйиб-пишиб эшикдан кўвача кўтариб кириб келган Шарофат опа. — Узи тинмагур чол-да!

— Э, чол деманг-е, онам, ҳали ўн гулларидан бир гуллари очилгани йўғ-а. Муни қаранг, қаранг, ҳали соқолларининг битта оқи йўқ, — деганича бува Шоқосим аканинг чуваккина эчки соқолини тутамлаб қўйди.

Шоқосим ака кўзини очди.

— Кеча томга чиқаман деб бир хезланганларида, қўлларида асбобларини тортиб олувдим. Йўғимдан фойдаланибдилар, — деб афсусланди Шарофат опа. — Мен ўлгурни ғафлат босмаса, ишдан чиқиб тўғри келавермайманми. Фабрика ошхонасида одамлар аталага очеруд туришган экан, кувачамга қуйдириб кета қолай, ҳарна бугун қозон осидан қутуларман деб, тура қолувдим...

«Тез ёрдам» машинаси етиб келди. Доктор хотин устанинг у ёқ-буёғини кўриб:

— Фронтда ортдириб келган жароҳатлари янгилаибди. Гардан суяклари лат ебди. Қасалхонага олиб кетишимиз керак, — деди.

Ихраб ётган Шоқосим акага бу гап ёқмади.

— Уйда ётсам нима қилади, дўхтир опа. Гўдаклар қийналишади-да, — деган эди, доктор:

— Қанақа одамсиз! Шу аҳволда болаларга ёрдамингиз тегармиди? Улиб қолсангиз нима бўлади! — деб жеркиб берди.

Кўпчилик бўлиб, устани замбилга солишди, машинага олиб чиқишди. Раҳбархон устани хотиржам қилиб:

— Болалар энди гўдакмас, устака, хавотирланманг. Ўзларини ўзлари бемалол эвлашади, — деди дадаси кетидан жавдирашиб қолган Ҳасан-Ҳусанга қараб. — Иннайкейин ўртоқлари ҳам қараб туришмас.

— Мен тайёрман ёрдамга, — деди бу ёқдан Турғун. Унинг астойдил гапиргани самимий овози ва кўз қарашидан билиниб турарди.

Ҳасаннинг кўнгли бўшашиб турган эди. Бирдан тўлиқиб кетиб:

— Мен... мен... — дедию, йиғлаб юборди.

— Ия, ия тагин-а! Уят эмасми, бугун-эрта комсомолга ўтадиган бола йиғлаб ўтирсанг. Ҳали шу аҳволинг билан заводга кираман деб юрибсанми! Қўй-е, нимадан қўрқяпсан, биз бор, ўртоқларинг бор...

— Мен... Мен... — деди яна у ёғини айтолмай ва Раҳбархонга айбдорларча мўлтиради.

— Ҳа, опаси, нима демоқчисан ўзинг?

— Айб менда...

— Қанақа айб?

— Тўртинчи чоракда синфда бўлган иш...

— Қанақа иш? — деди Раҳбархон. Сўнг бирдан эслади-ю, нима деркин, деб Ҳасанга тикилди.

Ҳасан, ўшанда дарс тайёрламай келган Ҳусанни ўқитувчи доскага чиқармасин, деган мақсадда йўқлама дафтарини олгани ва билдирмасдан ёнидаги Турғуннинг папкасига солиб қўйганини ўз тили билан айтиб берди. Айбини бўйнига олиб, муаллима опасидан, Турғун ўртоғидан астойдил кечирим сўради.

Раҳбархон майингина жилмайди. Одатда оналар ўз болаларининг беҳисоб гуноҳларини, билиб-билмай етказган озорларини осонгина кечираверишади ва бу олижанобликларини асти миннат ҳам қилишмайди.

— Мен бу воқеани аллақачон унутиб юборганман, — деди Раҳбархон кулиб. — Ҳалиям эслаб юрганингга ҳайронман. Ҳеч ўйлама буни, Ҳасанжон!

Шу гап билан Ҳасаннинг кўнгли қанчалик кўтарилганини билсангиз эди. У, неча ойлар бадалида ўз меҳрибон муаллимасининг, акаси қаторидаги вожатийнинг, тенгдоши Турғуннинг бетига биринчи марта очиқ юз билан қарай олди.

— Қани, қўл беришинглар, — деди Раҳбархон болаларга.

Икки ўртоқ қўл бериша туриб қучоқлашиб кетишди...

Ҳа-ҳув дегунча оқшом кирди. Изғирин турди. Ёмғир томчилай бошлади.

Кундузги ғалва, ташвишлардан ҳориган Раҳбархон билан Уктам жимгина боришарди. Уктамни қишлоққа боролмаганининг алаmidан кўра, уста бошига тушган кўргуликда ўзини ҳам айбдор билиши кўпроқ эзмокда эди. Уктамда бунақа ҳолат биринчи марта бўлиши эди. Раҳбархон буни дил-дилидан туйиб келмокда. Уктамнинг руҳини кўтариб қўйиш учун сўз ахтармокда. У айтадиган сўз оғирроқ ботса ҳамки, сохта бўлмаслиги керак. Сохталикни на ўзи, на Уктам сингдиrolмайди.

— Биздан бирмунча бепарволиклар ўтяпти, — деди у ўзини ҳам аралаштириб. — Айрим фронтчиларнинг оилаларига вақтида қарашолмаяпмиз. Болаларимиз болалигига бориб,

гоҳо топшириқни унутиб қўяпти. Сиз бўлсангиз ўз ёнгиғизга ўзингиз қовирилиб юрибсиз. Тўғри, оғир кунлар келди. Аммо дадангиз нима деган эдилар, эсланг... «Сенга оғир бўлади, ўғлим, лекин қаддингни букма, бўшашма. Биз заҳматкаш авлодмиз. Меҳнатга, курашга тугилганмиз. Бардошлик, продалик одамгина ўзининг ҳам, бошқаларнинг ҳам мушкулини осон қила олади...» Бу олтин сўзларни унутиб бўладими, жон ўғлим!

Раҳбархон юрак қаъридан чиқариб шу сўзларини айтаркан, меҳри-шафқати жўш уриб Уктамнинг бошини силаб қўйди

Раҳбархоннинг ўз кўнгили эшигини очиб, яқиндан куюниб муомала қила бошлагани Уктамга худди ўз онаизори тирилиб келгандай туюлди...

32

Уктам қишлоққа боришни эрталабга қолдирди.

Кечаси Умри билан Сашанинг олдига қиқиб, унинг янги расмларини узоқ кўриб ўтиришди. Вақт алламаҳал бўлганда ўз уйларига чиқиб келишаётган эди, бирдан ўн қадамча наридан эшак кўрингандай бўлди. Тикилиб қарашса, эшакда юк, устидан паранжили хотин. Эшак Қимсанҳожининг уйига қараб йўналди. Уктам Умрини туртиб, баланд товушда:

— Хола, кечаси қаёқдан келяпсиз? — деб қолди.

Хотин жавоб бермай ичкари кириб кетди. Эшик орқасидан тамбалагани эшитилди.

— Бу ким бўлди экан? — деди Уктам, ўзини четга олиб турган Умрига.

— Бувимдир-да, — деди Умри паст товушда. — Гоҳо узоққа борганларида эшак мингувчи эдилар.

— Шунақами-а? — деди яна Уктам ажабланиб. — Эшак кўпдан ҳанграмайди. Ҳожи амаки ўғри мушукдай аллақаёқда одамлардан қочиб юрибди. Военкоматдан, маҳалладан келиб қидиришяпти. Эшитгандирсан?

— Ҳаммасини эшитдим. Эчки сузганигача, — деди Умри кулгиси қистаб.

— Ўзи, йўқ-ку, эшаги қаёқдан чиқиб қолди бўлмаса? Иннайкейин чақирсам нега овоз бермайди?

Умри энди ўйланиб қолди. Уктам гумонсирашга тушди: «Бу... Ҳожи амакининг ўзи эмасмикин?..» Бу фикри ўзига ҳам кулгили, ҳам ваҳимали туюлди.

Уйдагилар бир уйқуни олишганда ҳам Уктамнинг кўзи илинмаганди. Охири ухлолмай, дарс тайёрламоқчи бўлиб хонасидаги чироқни ёқди. Столга ўтириб, китоб варақлади. Бироқ миясидан ҳалиги савол узоқлашмади. Унинг ёнига Умри кирди—у ҳам Уктамнинг гапидан сўнг тинчлигини йўқотганди.

— Нега ётмаяпсиз?

— Уктам ўз гумонини айтди. Умрининг фикрини билмоқчи, дадасига раҳми келиш-келмаслигини аниқламоқчи бўлди.

— Ҳалиги паранжили одам дадангни ўзи бўлса-ю, кечаси юкини ташлаб, тагин номаълум томонга қочиб қолса-чи? Биз била тўриб индамай тураверамизми? Нима дейсан шунга?...

— Нима дердим? — деганча Умри жим қолди, анча ўйланди. Кейин бирдан кўзларидан қаҳр ўти чақнади. — Армиядан қочиб юрган одамга раҳм қилиб бўларканми?

Уктам ундан худди шунақа жавобни кутган эди.

Нариги уйдагиларни уйғотиб юбормаслиқ учун Уктам Умри билан аста-секин юриб ҳовлига чиқди. Урта девор тагидан айланиб, қўшни тарафга қулоқ солишди. Бир оздан сўнг Умри уни туртди:

— Эшитдингизми?

— Биров йўталгандай бўлдим?

— Ҳа, ҳа, ўша... — шивирлади Умри «дадам» дейишга тили бормай.

Шу пайт ертўла эшиги гийқиллагани эшитилди.

— Бўлди. Энди ҳеч ёққа кетмайди. Сен кириб ухлайвер,— деди Уктам.

— Сиз-чи?

— Мен ҳам ухлайман.

Уктам ўз хонасига кирди-ю, бироқ салдан сўнг яна ҳовлига чиқди. Узоқ айланиб юрди. Уй сурди: «Шундоқ пайтда адам бўлсалар нима қилардилар?... Қараб турармидилар?.. Ёки... феълларини биламан-ку, бунақасини аямасдилар адам сира амакилари у ёқда турсин, оталари бўлгандаям!...»

Уктамнинг шарпасини сезиб катта хона ойнасида башқарига қулоқ солиб турган Умри охири сабри чидамай, оёқ учида аста юриб чиқди. Шивирлади:

— Нимага ухلامасдан чиқдингиз тагин?

— Узинг-чи?

— Уйқум келмаяпти.

— Меникям... Ётишим билан, худди амаки қочиб кетаётганга ўхшаяпти.

— Энди нима қиласиз?

— Нима қилсам бўлади? — деди Уктам, Умрини яна бир синамоқчи бўлгандай.

— Менимча... маҳалла комиссиясига хабар бериш керак.

— Тўғри айтасан. Тонг отганда хабар бераман. Унгача ўзим пойлаб чиқаман. Сен кириб ухлайвер. Бор, деяпман!..

Умри ноилож хонага кирди-ю, ташқарига қулоқ солиб бедор ётди.

Гира-ширада Уктам кўринмай қолди...

Тонг ёришганда Қимсанҳожининг ҳовлисида говур-гувур бошланди. Уша таниш милиционер ва чаккасини эчки сузган йигит, Акрам бува, яна битта маҳалла одами билан кириб келганди у ерга. Улар танчада тумшайиб «иллолло» ўқиб ўтирган кампир билан ади-бади айтишмасдан, тўғри ертўлани кўзлашди. Вақт эрта бўлгани учун ертўла эшигига қулф тушганча йўқ эди. Шундоқ бостириб киришди. Милиционер қўл фонарини ёқди, капалаги учган Қимсанҳожини жон ҳолатда қоп, халталарни беркитаётган эди, милиционер пичинг отди:

— Э, ҳорманг, Қурвонҳожиев, ишлар катта-ку. Дўконингизга ул-бул олгани келувдик, сотиладими?

— И... ҳа... ҳалиги...— Ҳожини дудуқланиб, одамлардан кўзини олиб қочди.

Милиционер фонарини унинг бетига тўғриладию: «Вой-бў!» деб юборди. Бошқалар ҳам чўчиб тушишди. Ҳожининг афт-ангорини таниб бўлмас даражада соқол босиб кетганди. Фақат чағир кўзлари ҳуркович бузоқникига ўхшаб олайиб турарди.

Қоп, халталарни титкилаб кўраётган милиционер:

— Дон-дунни бозордан қидириб юрмасдан, шу ерга келаверсак бўларкан,— деди-да, гуручдан бир қисм олиб ёруққа тутди.— Э, эссизгина-я, мита тушиб кетибди-ку!..

— Бу ёқда каллақандлар ҳам мўл экан,— деди бир эшикни очиб кўрган терговчи йигит. У муштумдайини қўлига олиб, ёруққа тутди: қанд захда узоқ турганидан новвот рангига кирганди.

Боядан бери гижиниб турган Акрам бува заҳарханда қилди:

— Ҳоживой, дейман, гафлатда қолибсан-ку, сен бечора. Буларини вақт ганиматда пуллаб олсанг бўлмасмиди, мулла жиринига ҳамёнининг тўлдириб. Ёки янаям нархи-наво кўтарилишини худодан сўраб ётганмидинг?

Ертўланинг ярмидан у ёғига қоп тутиб қўйилган эди. Милиционер пардани кўтарди-ю, ўзини тутолмай хахолаб юбор-

ди. У ерда соқолини серкиллатиб эчки мунғайиб турар, орқасида эса калласи тўрвага тиқилган эшак ётарди. Ҳовлида юрган Ўктам ичкаридагиларнинг хахолашганини эшитиб яқин борди, ертўла туйнугидан қаради: эшакнинг бойланган оғзига кўзи тушди-ю, унинг ҳам кулгиси қистади. «Ҳа, бунингчун эшакнинг қанграгани эшитилмаётган экан!»

Ҳожини ҳовлига ўтқизиб қўйиб, милиционер билан терговчи акт тузди. Актга бор гап кирди, ертўладаги нарсаларгача. Унинг остига шу ерда ҳозир бўлганларнинг барчаси имзо чекди. Битта Ҳожи бармоқ босди.

Кимсан Қурвонхожиевни олдиларига солиб чиқиб кетишаётганда, у Ўктамга ёв қараш қилиб, гўлдиради:

— Ҳаммасига сан валад сабабчи!

Бу гапи билан у газабга тўлган Акрам буванинг тилини қичитди:

— Бировдан кўрма, аввало ўзинг сабабчи! — деди бўйини эгиб кетаётган Ҳожига Акрам бува. — Ўзингни огоҳлантириш бўлса неча бор огоҳлантирдик-а? Йўқ, кўзинг очилмади. Ҳозирда олти ёшдан олтмиш ёшгача бўлган жамики инсон чумолидай ўрмалаб, уриниб заҳмат чекапти, ҳақ йўлда жон олиб-жон беряпти. Сан, кўрнамак, халқ нонини туя қилиб, юрт бошига кулфат тушганда ўзингни кавакка урдинг каламушдай. Урганган кўнгил ўртанса қўймас, дейдилар. Мана ҳаром-хариш яшашни пироварди оқибати — на оилангга вафо қилдинг, на элингга. Бу ёғини ўзингдан кўр энди, жазангни торт...

Нарироқ боришгач, Акрам бува улардан ажралди-да, мактабга шошилаётган Ўктамни тўхтатди:

— Бу ёққа қара, комсомолим, азаматим. Маслаҳат бор. У мараздан-ку қутулдик. Ушоқдан таъзирини еб, зора одам бўб келса. Кампири нима бўлади энди? Эшитишимча, келини билан неварагинасини ҳам сиғиштирмай ситиб чиқарибди. Улар қаерда, қачон қайтишаркин, хабаринг борми?

Ўктам, бувага ҳамма гапни қисқача қилиб айтиб берди.

— Ундоқ бўлса, кампири ким боқиб туради?

Ўктам елкасини қисди.

— Қани, бир хабар одайллик-чи, ўғлим. — Акрам бува Ўктамни Ҳожиникига бошлади.

Ўктам, Ҳожининг уйига қайтиб киришга ҳеч оёғи тортмаса ҳам, буванинг сўзини икки қилолмади.

Жаҳон ойн танчада ётарди. Буларни кўрди-ку, аммо қаддини кўтариб олиши қийин бўлди.

— Етаверинг, кампир, қимирламанг, — деди Акрам бува, танчанинг бир ёғига ўтираётиб. Уктам, кампир кўзидан четроққа чўнқайди. Акрам бува ўртада ҳеч гап ўтмагандай, ўзини яқин олиб сўради.— Тобингиз йўқроқми дейман, нима бўлди сизга?

— Нима бўларди, оқсоқол, — деди кампир, кап-катта одам атайин йўқлаб келганидан кўнгли эриб. Кўзига ёш олиб, ҳасратини тўкди.— Ҳаммасидан хабардорсиз, мени адоийтамом қилди ўғлимнинг ташвиши. Доғда қолдирди онасини. Баттолга айтган эдим: «Ҳой, бола, сувнинг оқиши бошқача. Замон санга боқмаса, сан замонга боқ. Камроқ еб, камроқ ичсак ҳам майли, бирон ишнинг бошини ушлаб тур. Шамолга қарши тупуриб бўлмайди, кети пушаймонлик бўлмасин» дедим. Ана-мана деб сўзимга юради баттол...

Акрам бува унинг сўзларини энсаси қотиб тинглади: «Демак, эл кўзи учун вақтинча тўнингни ўзгартиб тургин, у ёғи бир гап бўлар, дебсиз-да. Сиздан чиққан ташвиқот шунақа чучмал бўлгандан кейин ўғлингиздан нима каромат кутиш мумкин!»— дегиси келди-ю, касал кампирни аяди. «Нима бўлсаям, ўғлиннинг гуноҳини сезяпти-ку», деб унга қўшилишган бўлди:

— Бир каттанинг гапига кир, бир кичикнинг гапига, дейдилар. Нима қилайлик, бизнинг ҳам маслаҳатларимизга юради ўғлингиз...

— Қариган чоғимда мани маломатга қолдириб кетди баттол. Бетим қора бўлиб эл-юрт олдида қандай бош кўтариб юраман энди,— деб кампир кўз ёши тўка бошлади.— Бу исноддан кўра, урушга бориб «қора хат»и келгани тузукмасмиди. Тиригига куйгандан ўлигига куя қолардим...

— Қўйинг, ўлим тиламанг, кампир!— деди, Жаҳон ойнинг бу сўзларни ачиқ устида айтаётганини сезиб турган Акрам бува.— Энди бу ёғидан келайлик. Елғиз қолибсиз. Иссиқ-совуғингизга ким қарайди сизни?..

— Ким қарарди. Ғариб бўб қолдим. Омборда дон-дуним туриб, бир қошиқ иссиққа зорман. Тагин ҳам Раҳбархон, худо хайрини берсин, хабар олиб турибди унча-мунча. Ахир у ҳам токайгача қарарди. Пешанам шўр бўлмаса қўш дастеримдан ажралиб ўтирармидим. Эрта-кеч кутиб ётибман келишим билан неварамни, худодан инсофини сўраб...

Акрам бува айни шу гапни кутган эди. Оғир хўрсиниб, ичини бўшатди-да, деди:

— Кўриб турибман, сизга қийин бўпти. Майли, кўп куй-

манг. Келинингиз билан неварангизни олиб келишга ҳаракат қиламиз. Бу ёғни мана Уктамжондан, ойиларидан сўраймиз. Оҳи-зорингизни уларга етгазишсин, ўртада ўтган пасти-баланд гаплар учун кампир уэр сўраяптилар дейишсин, хўпми, онам?..

Акрам буванинг сўнгги сўзлари сал ҳазм бўлмадими, Жаҳон ойи юзини буриштириб, ютиниб олди. Сўнг жавоб кутиб қаттиқ тикилиб турган оқсоқолга «хўп» деди-ю, овози томоғидан аранг чиқди...

Акрам бува кампир билан хайрлашиб, Уктамларникига ўтди.

Уйда Тўти бувининг бир ўзи бўлиб, Умрига пахтали нимча тикиб ўтирган экан. Қуюқ омонлашгач, Акрам бува Жаҳон ойидан гап очди, унинг уйида бўлганлиги учун гапни қисқа қилди, фақат Адолат билан Умрини тездан чақиртириш лозимлигини уқтирди.

Тўти буви Умрининг шу ердалигини, унга кўп насихат қи-лишсаям, уйига чиқишга асло рози бўлмаётганини айтди.

— Урта ичида Раҳбархон қизимга қийин бўб кетди. Мактабдаги, уйдаги ишлари етмагандай, Жаҳон ойидан хабар олиб туриш ҳам унинг зиммасида. Илгари эшон бувини йўқлаб турувчи ихлосмандлари бўларди. Ҳозир ҳеч қайсиси ўзидан ортмаяпти. Раҳбархон бир кун чиқолмай қолса, эшон буви дод-фарёд кўтариб, қўни-қўшниларнинг жонига тегади.

— Майли, ҳозирча қараб туринглар,— деди Акрам бува илтимос тариқасида.— Аҳволи мушкул. Ҳеч кимнинг бошига тушмасин бу савдо. Тагин кампир бир нарса бўб қолса ён қўшниларга, қолаверса маҳалламизга иснод бўлади. Келинини, иложи бўлса, эртагаёқ чақиртириш керак.

— Адолатни Уктамжондан неча марта чақиртирдим, келгиси йўқ: «Уша уйни елкамнинг чуқури кўрсин» дермиш. Қўнглини муздай совтиб юборишган. Жаҳон ойининг феъли қуриб кетсин.

— Биламан, биламан. Сут билан кирган жон билан чиқади,— деди бува ўрнидан қўзғаларкан. Кейин Уктамга тайинлади.— Адолатга ўзинг борасан-а, азамат? Ҳа, баракалла. Тезроқ жўнай қол. Ҳаммамиз номимиздан салом айтиб, илтимос қил. Уйида бугун бўлган воқеаларни айт. Иннайкейин, «қайнанангиз Акрам бувам олдиларида сиздан уэр сўрадилар» дегин, хўпми азамат? Уктамнинг кулгиси қистади. Эшон бувининг очиқ уэр сўрашга кошки тили келган бўлса!..

Уктам билан Умри пешиндан кейин поездда жўнашиб, кун ботарда қишлоққа етиб боришди. Бостирмада сигир соғиб ўтирган Роҳат амма уларни одатдагича очилиб-сочилиб кутиб олди. Умрининг бош-кўзини силаб:

— Кунига кўзим йўлингда эди, дўндиқчам, ажаб келибсан-да айтганимни қилиб. Ойинг: «Қизимни нега жўнатиб юбордингиз», деб нақ мани балога қўйиб ўтирувди-я! — деди.

Гулнор бўлса уларни кўриб ажабланди:

— Сизларни эртага кечқурун келасизлар деб ўйловдим. Бошқа ҳашарчилар келишмадимми?

— Келишади эртага. Биз олдинроқ келавердик, — деди Уктам уни севинтириб. Кейин дарҳол Эргаш акасини сўради.

— Улар далага чиқиб кетувдила.

— Ия, инвалид одам далада нима қилади?

— Э, иним, Эргашвой акангни билмайсан. Худо урган ўзбошимча, тутганини кесади у, — деб Роҳат амма нолий кетди. — Мен у қулоқсизга: «Беш-олти кун ўтириб обдон тузалвол, далага чиқиш бўлса қочмас» десам, нима эмиш, «уй келини бўлиб ўтиравериш жонга тегди» эмиш, тракторни соғинган эмиш...

Уктам, унинг қаердалигини аниқлаб олди-да:

— Бўпти, ҳозир ўзим қақриб келаман, — деб йўлга тушган ҳам эдики, Гулнор:

— Ўзим бошлаб бораман, — деб қолди. Уларга, епамни кўраман, деб Умри эргашди.

Колхоз устахонаси томон кетишаётиб, Кўпайсинларнинг уйи олдидан чиқишди. Уктам қизларни Кўпайсинларникида қолдириб кетаркан, томорқада Кўпайсин билан Зокир ишлаётганини кўрди. Уларнинг ҳаракати Уктамни қизиқтириб қўйди: кичкина омом, унга хўтик билан буқача қўшилган. Кўпайсин олдинда, Зокир кетинда. Бири: «Хиҳ, ҳаром ўлгур!» деса, бири: «Хўк, ҳаром ўлгур!» дейди. Хўтик ҳам, буқача ҳам тошбақадай ўз жойидан зўрға-зўрға силжийди.

— Нима қияпсизлар ўзларинг? — деди ажабланиб Уктам.

— Кўриб турибсиз-ку. Шудгор, яъни кузги ер ҳайдаш дейди буни. Эшитганмисиз: «Ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдасанг юз ҳайда» деганини, деди Зокир билағонлик қилиб ва ишни дўндириб қўйган деҳқондай, исқирт тўнининг енги билан пешана терини сидириб ташлади.

— Шуюм шудгор қилиш бўлдимиз? — деди менсимай Уктам, аслида бунақа ишни биринчи марта кўраётган бўлса ҳам.

— Узимиз кеч бошладик-да. Уқишдан кейин сабзавот йиғишда бўлдик, — деди Зокир, Уктамнинг гапини «ишларинг пачава» маъносида англаб. Чиндан шудгор қилинган ер ҳали уч-тўрт бўйрача ҳам келмасди. — Бунинг устига ер қаттиқлик қияпти.

— Кўшимиз ёшлик қияпти деявермайсанми, — деди Кўпайсин.

Бу ичидан пишган, одамовининг тўғри сўзлиги Зокирга ёқмай ўшайиб олди.

— Мени буқачам яхши тортяпти. Хўтигингни мазаси йўқ ўзи. Бугун томоқ бермаганмисан, нима балол!

Кўпайсин, асосий айбни хўтикка ҳам, ерга ҳам қўймаслик учун, омонинг тиши ўтмаслигидан шикоят қилди.

Бу икки деҳқон боласининг ўз ҳайвонларини камситгилари келмаётганини тушунган Уктам, деди:

— Нима қиласанлар ўзларингни ўзларинг алдаб, ёш ҳайвонларни ҳам қийнаб. Ундан кўра отми, хўкизми сўрасаларинг бўмайдимиз колхоздан?

Негадир икки шерик бирдан хахолаб юборишди. Уктам ҳайрон бўлиб қолди. Зокир масхараомуз деди:

— Хўп маслаҳат бердиз-да, огайни. Худди ўзимиз билмагандай. От, хўкиз колхозга етишмай қолди-ку, томорқамизга берармиди!

Унинг айтишича, болалар навбатма-навбат уй ҳайвонларини қўшиб, томорқаларини ҳайдаб олишга аҳдлашишибди.

Ўз ишини обдан билган бу пишиқ-пухта болалар билан гап айтишиб обрў топиб бўлмаслигини сезган Уктам: «Майли, билганларининг қилинглари», деб жўнаб қолди.

У кўҳна саройда ўрнашган устахонага етганда, қош қорая бошлаган эди. Эргаш билан Жўра эскигина бир трактор тепасига чиқиб олиб, унинг у ёқ-бу ёғини қовлаштираётган эди. Уктамни кўриб ажабланишди.

— Ия, нечук сен олдин келдинг, ҳашарчиларни отдихга чақирувдик-ку, — деди юз-қўллари қора мойга беланган Жўра.

— Эргаш акамда зарур гап чиқиб қолди, — деди, гапни айлантириб ўтирмай Уктам.

— Ҳа, нима гап ўзи, тоғаваччам? — деди, гайка бураш билан банд бўлган Эргаш, Уктамга қарамасдан. Бор кучини

ишга солганидан, унинг ялпоққина юзлари қизариб кетган эди.

Уктам, тўғриси, Жўра олдида ҳамма гапни очгиси йўқ эди. Умуман Жўра билан тузук муомала қилишни истамай қўйганди. Лекин кўнглига унча-мунча гапни олмайдиган Жўра, тунов кунги гиналарни дарров унутиб, яна ўзи суйкалди:

— Айта қол энди, мендан бекитиб нима қиласан. Барибир билиб оламан...

Қоронғи тушиб, деталларга кўзи ўтмай қолган. Эргаш ишни тўхтатди. Қўлининг мойини латгага артиб, ёнидаги челақда ювиб олди. Уктам, бир оёғи тўпигидан йўқ одам қандай қилиб трактор устига чиқди-ю, энди қандай тушади, деб ҳайратланиб турарди. Эргаш укасининг елкасига қўлини қўйган ҳолда, тушиб олди. Жўра акасига трактор орқасида тирорлиқ турган қўлтиқтаёқни узатди. Уктамнинг назарида Эргашбой ўтган галдагидан сал-тетиклашган, бир қўлтиқтаёқда чаққон юрадиган бўлиб қолган эди. Кетаётиб Эргаш: «Хўш, нима гап?» деб Уктамга қараб-қараб қўйди. Уктам эса гапни бошқа ёққа чалғитди:

— Аммам роса хавотир олиб ўтирибдилар сиздан.

— Ҳа, амманга қолса мен уйдан қимирламасам. Жуда юрак олдириб қўйибди ойим. Қўявер, кўндириб оламиз. Мана, ўзим олдайман. Бир оёғим чўлоқ бўлса нима бўпти. Чўлоқлар жим ётсин деб ким айтибди шундоқ бетинч замонда. И-йўқ, тоғаваччам, агар тушунсанг, бизнинг жойимиз фронтда!

— Яна фронтга борасизми, Эргаш ака? — деди Уктам бошқача қизиқиш билан.

— Юборса-ку бораман. У ёқдан келишимда командирим: «Энди, сержант, сен озодсан» деди. Бу менга жудаям қаттиқ ботди-да. «Армияданми?» десам, «ҳа» деди. «Нима учун!» десам, «урушолмайсан» деди. «Урушолмасам машина ҳайдаш қўлимдан келади-ку» десам, «машина ҳайдашгаям ҳамма ёғинг бутун бўлиши керак» деди. Хуллас, у десам — бу деди, бу десам — у деди. Келишолмадик. Охирида: «Агар менга армияга ярамайди» деб қоғоз берсангиз олмайман» деб туриб олувдим, у сал инсофга келди, «ҳа, майли, узоқ отпускаи берамиз» деди. Энди нима қилмоқчисиз, дегин? Ҳозирча тракторимни мишиб, қор ёғиб қолмасдан колхоз ерини шудгорлаб бермоқчиман. Қўлтиқтаёқсиз юрадиган бўлиб олсам, фронтга жўнайман тагин.

— Трактор ҳайдашни менга ўргатиб бўлганингиздан кейин-а, ака?

— Тезда ўрганиб ололасанми, йўқми — бу ёғи ўзингга боғлиқ.

— Бўпти, — деди Жўра бесабрлик билан қўлларини бири-бирига ишқаб. — Узимга боғлиқ бўлса, ёнингиздан ажралмаганим бўлсин.

Қўрғончага етиб келганларидан кейин ҳам Жўра уларнинг ёнларидан ажралмади. Уктамнинг қандайдир махфийроқ сўзи борлигини сезган Эргаш:

— Сен, Жўра, Гулнорни айтиб кел. Бизга яхшилаб чой дамлаб берсин, — деб укасини чиқариб юборди.

Жўра чиққач, Уктам акасидан сўз очди: ўтган ҳафта Эргашдан эшитиб кетган хабар ёнига фронтдан келган хат қўшилгани, دادасининг аҳволи ёмонлигини айтди. Сўнг асосий мақсадга кўчди:

— Адамни олдиларига бормоқчиман. Бунинг учун йўлга ҳужжат керак экан. Ўйлаб-ўйлаб, сиздан олгани келдим...

— А-а? Қанақа ҳужжат?

— Ўзингизники... Отпусकाга келганингиз тўғрисидаги...

— Тўхта, тўхта, ўзимникини-я, сенга-я? Жудаям қалтис иш-ку бу! Ўйлаб гапиряпсанми ўзинг? Билиб қолса нима бўлади, тоғаваччам? Ҳарбий интизом-тартиб деган нарса бор-а?

— Сизни нима қиларди! Улуғ Ватан урушининг инвалиди-сиз-ку.

— Хўп, мени ҳеч нарса қилмаганда, сени-чи? Бировнинг ҳужжатини ўғирлаб олибсан деб чатоғингни чиқаради-ку!..

— Жуда билиб қолса, укасиман дерман.

— Ҳужжатдаги фамилияни ўқувчилик шаҳодатномангга солиштириб кўраман деса-чи? Йўқ, тоғаваччам, бу фикринг чала. Маниям, ўзингизга ёмон аҳволда қолдирасан. Адагниям. Қаҳрамоннинг ўғлига ярашмайди бу қилиқ.

Эргаш ортиқча ваҳима қилиб юборди, буни ўзи ҳам сезиб турарди. Бироқ, Уктамга бу гаплар жиддий бўлиб туюлди. Пешанаси тиришиб, бароқ қошлари чимирилиб, туси ўзгарди. Эргашдан тамом умиди узилди. Келганига пушаймонлар еб, дик этиб ўрнидан турди. Эргашбой чўчиб тушди.

— Ия, ҳа, тоғаваччам, қаёққа! Ўтир-е, ўтир! — Уни тортқилаб ўтиришга мажбур қилди. — Анча тез экансан-ку аданга ўхшаб. Мундоқ ўйлашайлик, маслаҳатлашайлик...

— Нимани маслаҳатлашади? Мен адамни олдиларига боришим зарур. Эртагаёқ жўнайман, поездга осилиб бўлса ҳам! — деди Уктам йиғламоқдан бери бўлиб.

Унга қараб туриб, Эргашнинг раҳми келди: «Ўз дадасидан хавотир олаётганида жон бор. Рустам ака қай аҳволда экан. Ўғли олдига тезроқ етиб борса-ку, яхши-я. Йўл топиб боролармикин? Барибир энди қайтарган билан фойда йўқ. Астойдил чоғланибди...» Эргаш гимнастёркасининг кўкрак чўнтагидан тўрт буклоғлик қоғозни олиб, унга узатди-да, тайинлади:

— Мана, таваккал. Бунда «Сержант Эргаш Йўлдошев» ёзилган. Бу қоғозни эҳтиёт қил, ҳеч кимга кўрсатма. Борди-ю, йўлда қаттиқ текшириб қолса, ҳалиги айтганиндай, «укаси-ман, адамнинг олдига кетяпман» дегин, дадангнинг кимлигини яхшилаб тушунтиргин...

Ўқтам, қоғозни чўнтагига солар экан, худди мақсади сари йўл очилгандай, енгил тин олди...

Оила аъзолари бирин-сирин дастурхон атрофига тўпланишди. Гулнор билан кетма-кет Умри опасини бошлаб келди. Адолатхон каттагина бўғча кўтариб олган эди. «Умри молодес, опасини кетишга кўндирибди» деб ичида хурсанд бўлиб қўйди Ўқтам. Аммо Роҳат амма Адолатнинг йўлга отланганини билгач, норози бўлди:

— Вой, бу нима қилганингиз, ўргулай. Сизларга жуда ўрганишиб қолган эдик. Анча оғиримизни енгил қилиб юривдингиз. Қишгача тура турсангиз бўлмасмиди-а, ўргулай? Е кишлоқ юмушлари чарчатиб қўйдими?

— Унақа деманг, аммажон. Менга қолса-ку, тураверардим жон деб. Энди бормасам бўлмайдиганга ўхшаб қолди,— деди узр оҳангида Адолат.

— Хўш, ўзи нима гап? — деганча эшикдан Йўлдошбой ака кириб келди. У ҳам Адолатнинг кетишини эшитиб, ачинди.— Э, аттанг. Бош ошпазимиздан ажрайдиган бўпмиз-да. Сиз пиширган таомга колхозчиларимиз жуда мазахўрак бўп қолишувди, синглим. Хумориси тутадиган бўпти, аттанг...

Кейин у, Ўқтам билан ҳол-аҳвол сўрашди. Мактаб директорига ёзган илтимосномасининг натижасига қизиқди. Ўқтам, директорга хат маъқул тушгани, эртага юқори синф болаларидан йигирматачаси келишмоқчи эканини айтди. Йўлдошбой ака бундан жуда мамнун бўлди.

— Ў, баракалла, раҳмат. Анчагина ишимизни битиришиб берадиган бўлишибди-да. Аргамчига қил қувват, дейдилар. Баримиз пахтага оғиб кетиб, сабзавотга қўлимиз тегмай қолувди. Энди ёппа киришсак, шаҳарликлар кўмаклашиб юбо-

ришса, совуқ тушмасдан сабзавотларни саранжомлаб оламиз. Биз шаҳарликларнинг яхшилигини унутмаймиз.

Ҳозир колхоз идорасида фронтга ёрдам масаласида мажлис бўларкан, шунга шошиб Йўлдошбой ака овқатга турмай кўзгалди. Кетидан Жўра чиқди.

— Меҳмонлар эрталаб жўнашмоқчи. Уларни бричкада олиб бориб қўйсаммикин, дейман?

— Ҳа, ҳа,— деди Йўлдошбой ака ўйланиб.— Тойингни катта аравага қўша қолсанг-чи?

— Нега? — тушунолмади Жўра.

— Мактабга сабзавот ортиб юборардик. Қайтишда болаларни тушириб кела қолардинг.

— Бўпти, — деди таваккалига Жўра.

Бу таваккали билан Жўра ўз тулпори бошига янги ташвиш сотиб олганини эрталаб йўлга чиққанда билди.

Четанли қўқон аравага тирбанд қилиб карам, пиёз, лавлаги ортилган, уларнинг устида эса Адолатхон, Умри, Уктамлар ўтиришарди. Эрталаб кун совуқ бўлганидан она-бола пахтали камзул кийиб, Уктам шинелга ўралиб олган эди (у битта костюмда бўлгани учун, «Жўрадан қайтишда бериб юборарсан» деб, амма Эргашнинг шинелини елкасига ташлаб қўйган эди).

Араванинг юки вазмин бўлгани устига кечаси шаррос ёмғир қуйиб чиққан, дала йўлида юриш оғирлашиб кетганди. Хийла шўхлиги босилиб, бирмунча юввош тортиб ишга кўниккан тойнинг елкасига биринчи марта шундай оғир юк тушиши эди. У бор кучи билан олға интилар, ҳар қадам ташлаганда оёғи лойга ярим газ ботиб кетар, икки катта гилдиракнинг тўғунларига ҳам ширачадай лой ёпишавериб оғирлашган эди. Жўра, ҳадеб жилвони силтайвериб қўли толди шекилли, қамчини ишга солишга мажбур бўлди. Шунда ҳам юришни тезлатолмади. Қалтак еб ўрганмаган той жонивор қамчи тушганда бир чўчиб оёғи тойилар, мункиб кетишига оз қоларди. Арава қаттиқроқ силтаниб кетганда, тепадагилар оғиб кетишмадими, деб Жўра бир орқасига қараб олар, бироқ хижолат чекиб, даммини чиқаролмасди. Унинг аҳволини сезиб бораётган Уктам, юкни сал бўлса-да енгиллатиш учун паства тушишни истар, лекин Жўрани баттар ўсал қилгиси келмасди. Тўғриси, Уктам шу тобда Жўрага ачиниб кетди, бир сўз айтиб кўнглини кўтариб қўйгиси келди.

— Қўй, урма жониворни. Тулпорингда айб йўқ сира. Даданг уни катта аравага қўшиб, шунча юк ортганда индамаб-

сан-да ўзинг. Тойимга жавр бўлади, тортолмайди, от беринг демайсанми. Тойни секин-секин ўргатиш керак, зада қилиб қўймасдан...

— Тортишга-ку тортади ҳар қанча юкни,— деди Жўра ҳамон тойини камситгиси келмай,— фақат кўчамиз чатоқ.

— Тўхтат,— деди ниҳоят сабри чидамай Уктам, пастга тушмоқчи бўлиб. Жўра ор қилиб тўхтавермагач, Уктам четандан ошиб шотига ўтди, жиловга қўл чўзди.— Сен пастга туш. Мен бир ҳайдаб боқай.

Жўра мажбуран пастга сакради. Қўлидаги қамчинни узатган эди, Уктам олмади. Тойни урмай-сўкмай, яхши сўзлар билан ҳайдашга тушди:

— Чув, жонивор, юра қол-е чаққонроқ! Қанча чаққон юрсанг, шунча тез азобдан қутуласан. Чув, тулпорим!..

Уктамнинг бахтига ботқоқ дала йўли тугаб, тош йўл кўрииб қолди. Тулпорнинг оёғи енгиллашди. Катта йўлга чиқиб олгач эса, азобдан хийла қутулиб, бир маромда қадам ташлай бошлади. Уктамнинг тили узун бўлиб, Жўрага деди:

— Тулпоринг ҳам катта аравага қўшганинг учун хафадир сендан. Энди бунақа қилма. Катта аравага катта от қўшиш керак.

— Айтганим билан фойдаси йўқ. Дадамнинг ўзлари ҳам Тулпорни яхши кўрадилар, фақат, иш кўплигидан аяб ўтирмайдилар. Иннайкейин, ҳозирча бизга катта отни ишонимайдиам «боласан» деб.

— «Боласан» деб туриб тагин ҳар қанақа ишни буюришаверади, дегин?

— Ҳа, ишда барибир-у, оғизда бола...

— Тўғрисиям, бола бўлмай нимамиз? — деди Уктам Жўранинг тилини баттар қичитиб.

— Бола эмиш. Уни қара, шинелда туришингни кўрган одам, ёш аскар дейди. Чиппа-чин,— деди Жўра, кейин ҳазиллашди. — Ҳа, ана мўйловинг ҳам чиқиб қолибди-ку, қизларга хушторлик қилсанг бўладиган бўлиб...

— Жим! — Уктам, аравадагилар эшитиб қолишдими, деб хавотирланиб, орқасига қараб олди. Она-бола арава «алла-лаш»да бир-бирига суюниб, мудраб кетишаётган эди. Бунни кўриб хотиржам бўлган Уктам, билинар-билинимас сабза урган мийиқларига беихтиёр қўл югуртирди.— Қани менда мўйлов! Узингни ўйла. Овозинг ҳам қизитилмаган дўмбирадай дўриллаб қолибди...

— Бир ҳисобда, Уктам, бизани бола ҳисоблашиб туриш-

ганиям тузук эди. Катта бўлиш, очигини айтсам, осон эмас экан...

— Сенгами, менгами! — деди Уктам Жўранинг гапини кўпроқ ўзига олиб.— Сенга яхши, даданг олдингда...

— Барибир, ҳамма ишни дадамга ташлаб қўёлмайман, қариб қоляпти. Акамни кўрдинг, яримта бўб келган. Ҳаммадан ойимга қийин бўб кетяпти. Энди хотинлар ҳам қўшга чиқишадиган бўлди. Ҳўкиз, от етишмаган ерда эшак, қисир сигирларни қўшишмоқчи. Қандоқ қараб туроласан. Қаратиб қўйишмайдиам-да. Хоҳласанг-хоҳламасанг, шошсанг-шошмасанг одамни ўзлари катта қилиб қўйишяпти... Очиги, оғайни, шунисиям тузук. Тезроқ бир-икки йил ўта қолса, тулпоримни миниб отлиқ аскарга борардим, бунённийчилар қаторига ўтволиб, фашистнинг калласини шартта-шартта узардим...

Уктамнинг ҳам юрагидаги орзуси қайнаб кетди:

— Сен бир-икки йил дейсан. Унда уруш қоладими? Менчи, мен ҳозироқ учувчи бўлсам-у, қирувчи самолётга миниб Ленинград тепасига борсам, фашистнинг «Юнкер»и борми, «Мессершмитт»и борми кунпаякун қилиб ташласам, дейман...

— Учувчиликка ўқиётганинг ростми ўзи? — деди Жўра, неча марта эшитган бўлсаям ишоналмай.

— Ишонмасанг, Москвага кетганимда биласан...

— Йўқ, жон оғайним, айтиб бергин, қанақа бўларкан учувчилик?

— Нимасини айтаман? Жуда қизиқ-да! Ҳозир ердасан, бир зумда қарабсанки, лочин қуш бўлиб осмонда учиб юрибсан. Ўзим уч-тўрт марта пилот ёнида ўтириб учдим. Икки марта парашют билан сакрадим, юз эллик метр баландликдан... Хуллас, ўртоқ, яқин вақтда ёш пилот Уктам Рустамович Бөтировни осмону фалакда кўраверасан...

Жўра нақ ичи куйиб ҳаваси келган бўлса ҳам сир бой бермади.

34

Турғун, ҳар танаффусда мактаб билан Уктамнинг эшиги ўртасида танда қўйиб, пешингача кўзи тўрт бўлди. Энди Уктамнинг келишидан умид узиб ўз уйига кетаётганда, мактаб дарвозаси ёнига четанли арава келиб тўхтади.

— Келдингизми! — деди Турғун, тойдан тушаётган Уктамнинг олдига ҳовлиққанча келиб.— Адам сизни: «тез менга учрашсин» девдила.

— Шунақами, қани, юр!

Улар чопганларича Турғуннинг уйига боришганида Салим полвон ишга кетиб қолган эди.

— Амакингла сани кута-кута вокзалга кетдила, — деди Турғуннинг ойсис. «Агар Уктам Москвага борадиган бўлса, соат тўртгача вокзалга етиб чиқсин» дедила.

Уктамда бугун кетишига умид туғилди-ю, аммо орада қолган бир ярим соатча вақтда улгуриб чиқа оламанми-йўқми, деб таҳликага тушди. Уйда Умри билан Адолатни кўриб севишиб ўтирган бувиси, Уктамнинг жўнашини эшитиб, тагин юраги увишиб кетди. Неварасини аҳдидан қайтаришга қанча уринмасин, фойдасиз эди. Уктам ҳеч кимга қулоқ солмай, ҳужрадан дадасининг иш кийимларини олиб чиқиб апил-тапил кия бошлади: сукно галифе шимни кийиб, энлик қайишини сиқиб бойлади, хром этикни қалин пайтава ўраб кийди: шунда ҳам бу кийимлар ўзиники эмаслиги билиниб турарди. Устига пахталик камзил, бошига кул ранг мўйнали кўй териси қопланган қулоқчинни кийгандан сўнг, Уктам таниб бўлмас ҳолга қелди. Энди уни кўрганлар, ўн еттига қадам қўйган ўспирин деб эмас, аллақачон армия ёшига етган бўлалик йигит деб ўйларди. У шинелни юмалоқлаб қўлтиғига тиқиб, бувиси шоша-пиша тайёрлаган халтани кўлига олди-ю, Раҳбархон билан Муяссарнинг мактабдан келишини ҳам кутмай жўнади. Бувиси бўлса кетидан оқ йўл тилаб фотиҳага қўл очганча қолаверди.

Уктам трамвайда вокзалга етиб борганда, Москва поездининг жўнашига чорак соат қолганди. Фужғон ўйнаб, нафаслари оғизларига тиқилганча перронда югуришиб юрган одамлар ичига шўнғиди Уктам. Салим полвонни поезд составининг охиридан топди. Кўк вагон эшигида турган темирўлчи формасидаги полвон унга бошдан-оёқ разм солар экан, мийиғида кулиб:

— Уҳў, армиябоп бўпсан-ку, ўғлон. Келавермаганингга, энди бормайдиган бўлдиёв, деб ўйлагандим, — деди ва Уктамни вагон бошидаги проводник хонасига бошлаб кирди.

Уктам вагон деразасидан тақарига қаради; пассажирларни кузатишга чиққан кишилар ойналарга қараб имлашар, шовқинлашишарди. Бирдан унинг кўзи: «Ака! Ака!» деб бақираётган Муяссарга тушди. Муяссарнинг ёнида эса Раҳбархон, Мария, Сашалар Уктамга қараб қўл силкитишарди. Мариянинг қўлида туморча қоғоз, алланималар деганча қоғозни Уктамга узатиб юборди.

Уктам, қўл силкиб хайрлашаркан, бирдан Сашанинг

бошидаги шапкасини сўраб қолди. Саша ҳам сабабини суриштириб ўтирмасдан, шапкасини отди. Ўктам шоша-пиша шапкадан қизил юлдузини ажратиб олишга тутинди. Шу пайт охирги сигнал эшитилиб, вагон эшиги тақа-тақа ёпилди. Ўктам шапкани ярим очиқ ойнадан итқитиб юборди.

Поезд ўрнидан жилгач, Салим полвон ўз хонасига кирди.

— Хўш, энди сени... ким деб атасам экан?.. Пассажирами, қизил аскарми?.. Ҳа, майли, бошқалар учун «қизил аскар»сан, мен учун «пассажир»,— деди у ва ўзини бегоналардек жиддий тутиб, сўроқ қилди.— Хўш, ўртоқ «пассажир», йўллари бўлсин?

— Москвага,— деди Ўктам ҳам ясама жиддий тус олиб.

— Билетларини бир кўриб қўяйлик-чи.

— Мен ҳарбийман,— деди Ўктам, ҳозиргина пешанасига «қизил юлдуз» қадалган қулоқчинини кийиб, кўкрагини керганча.— Отпускадан қайтапман.

— Шунақами? — полвон Ўктамнинг артистча хатти-ҳаракатидан кулиб юборай деди.— Қани, ҳужжатларини бир кўрсак мумкинми?

— Мумкин,— Ўктам ички чўнтагидан Эргаш берган қоғозни чиқарди.

Полвон ғижимланиб кетган қоғозни кенг кафтларида текислаб, хирароқ ёзувларига тикилди, кўзи яхши ўтмади шекилли, ёлғондака пўписсага ўтди:

— Ҳарбий ҳужжатни эҳтиётлаб тутмабсиз-ку, ўртоқ қизил аскар. Яхшимас, яхшимас... Бундан кейин...— у яна қандайдир танбех бермоқчи бўлган ерида ўзини тутолмай кулиб юборди.— Ҳар ҳолда пишиқсан, ўғлон, тегирмонга тушсанг бутун чиқасан...

Улар чой ичишга ҳозирланишаётганда, вагоннинг нариги бошида ғала-ғовур кўтарилди. Салим полвон коридорга қараб олди-да:

— Назоратчи билет текширяпти. Ҳадемай бу ерга келади. Устингдан қулфлаб қўя қолай,— деди ва эшикни маҳкамлаб чиқиб кетди.

Кўп ўтмай вагон тинчигач, у эшикни очди. Ўктам Мария берган очиқ хатни берилиб ўқиётган эди.

— Буниси қанақа қоғоз? — сўради қизиқиб Салим полвон.

— Адамга бериб юборишган хат.

— Ҳа, дарвоқе, ўғлон,— деди полвон, жуда зарур гап эсига тушгандай,— даданг Москвадаги қайси госпиталда экан, адресини билиб олганмисан?

Ўктам уйқудан чўчиб уйғонгандай Салим полвонга бўз-райди. Хаёли қочди. Мияси гангиб, қулоғи гувиллаб кетди. Лекин ўз саросималигини полвонга сездирмасликка тиришиб, туморча хат устидаги адресга кўз қирини ташлади. Кейин:

— Албатта, — деб қўйди.

— Ҳа, дуруст. Бу ёғиниям пишиқ қилган экансан, ўғлон!

Пўлат изларда «така-тум, така-тум» қилганча поезд поёнсиз қозоқ саҳросидан шимол томон тобора юқори ўрмаларди. Ойна орқасидан кетма-кет ўтиб турган сим ёғочлар кўринмай қолди. Вагон ичига оқшом қоронғилиги кетидан совуқ ҳаво кириб, этни жунжиқтирди.

— Кечаси қаерда ётаман? — деди полвонга Ўктам, шинели елкасига ташлар экан.

— Сенми? — деди полвон, қуш думидай мўйловини бураган ҳолда ўйланиб. — Ҳозир жой топамиз. Сени шундай жойга ётқизайки, кечаси ҳеч ким чироқ ёқиб ҳам тополмайдиган бўлсин.

Полвон Ўктамни вагоннинг нариги бурчига бошлади ва «эҳтиёт шарт» деб, чироқ нури яқин йўламайдиган энг тепа тахтага чиқариб қўйди. Қайси бир станцияда поезд туриб қолди. Ярим кеча бўлишига қарамай назоратчилар чиқиб, қўл фонари ёрдамида, паст-баланд тахталарда ағанашиб ётганларни туртишиб, билет суриштиришди. Пассажирлардан бир-иккитаси ҳужжатсиз экан, назоратчиларнинг қўлига тушиб, шу станцияда қолиб кетишди. Энг тепа тахтанинг қоронғи бурчагида, шундоққина тунука том остида дийдираб ётган Ўктам қўлга тушмагани учун ич-ичидан хурсанд эди.

Икки кечаю икки кундуз шундай кўнгил алағдалик билан ўтди. Ўктам у бурчакдан-бу бурчакка биқина бериб таъзири-ни еди.

Манзилга етиш учун яна икки ярим кун бор эди. Катта бир разъездда узоқ тўхташди. Салим полвон билан Ўктам разъездни айланиб юришган эди. Дафъатан радиокарнайдан қулоқларига таниш ном эшитилди. Москва радиоси Рустам Ботиров ҳақида сўзламоқда — СССР Олий Советининг Фармонини эшиттирмоқда эди. Олдинига Ўктам билан полвон ўз қулоқларига ишонмай, бир-бирларига ағрайишди. Фармон иккинчи марта такрорланганда, улар аниқ-аниқ эшитиб олишди. Полвон нақ кўзлари косадай-косадай бўлиб, гурзидай қўллари билан Ўктамнинг елкасига қаттиқ урди-да, ён-веригагилар эштадиган даражада дўриллади:

— Эшитдингми, ўғлон! Дадангга Совет Иттифоқи Қаҳра-

мони унвони берилибди! Менинг қўшним, мактабдош дўстим қахрамон бўпти-я. Табриклайман сани, қахрамон ўғли!

Ўктам ҳамон ҳаяжондан ўзига келолмас, бу янгиликнинг сабаби ва маъносини тўла англаб етолмасди.

Полвоннинг кўнгли равшан тортиб кетганди: у энди билетсиз ва бировнинг ҳужжати билан бораётган ўз пассажири ҳақида ташвишланмас, уни навбатдаги назоратчилар кўзидан қаерга яшираман, деб жонсарак бўлавермасди. Аксинча, тилини узун қилиб ким кўринса, ғурур билан Ўктамни таништиради, унинг дадаси Совет Иттифоқи Қахрамони Рустам Ботировни «мактабдош дўстим» деб узундан-узоқ таърифлайди.

Шундай қилиб, Москвага етиб боргунча ўтган охири кунларда Ўктам йўл ташвишидан қутулди, адасига берилган юксак унвон учун қалби фахрга тўлди. Бироқ, адасининг саломатлигини ўйлаганда дилининг туб-туби ғаш тортиб, аллақасери хавфдан дир-дир титрарди. Қозон вокзалига бориб тушганда Ўктамдаги ҳаяжон-янада кучайди. Қўлидаги адрес бўйича Салим полвон билан бирга сўроғлаб кетишди: Москванинг қор аралаш ёмғир қуйиб турган серизғирин, сершовқин кўчаларидан гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга юришди. Гоҳ трамвайга, гоҳ метрога туришди. Ўктам ўз хаёлига гарқ бўлганидан йўлларида учраган ғуж-ғуж одамлар, машиналарни кўзи илғаб ололмас, эса сақлаб қололмасди.

Мана, атрофи чўян панжаралар билан ўралган бир боғнинг темир дарвозаси ёнида тўхтадилар. Будкада эски шинелга бурканганча, совуқдан увишган қўлларини бир-бирига ишқаб ўтирган чолга учрадилар. Чол касаллар рўйхатини узоқ варақлаб, Рустам Ботировнинг шу госпиталда ётганлигини аниқлади. Сўнг, кириш қондасини тушунтирди: касал кўргани келганларни киритиладиган кун — эртага. Агар ҳозир кираман десалар, пропусқа лозим. Ўктам, ўз ҳужжатларини бу ерда кўрсатиш бефойда эканлигини сезиб, Салим полвонга тикилди. Полвон эса, ҳали вокзалдаги киоскадан олган «Правда» газетасида босилган Рустам Ботиров ҳақидаги фармонни чолга кўрсатди-да, вагонда назоратчиларга ишлатган дўқидан қилди:

— Ўқиб кўргин бу фармонни. Калининнинг ўзи қўл қўйган-а! Пропуска ўрнига ўтмайдим бу. Сенга мундан ортиқ қанақа ҳужжат керак, бобой!..

— Аввало мен сизга бобой эмас, ўртоқ гражданин! — деди интендант хизматидаги кекса ҳарбий, иззат-нафси қо-

йиб.— Иккинчидан, мен госпиталь бошлиғи имзә чеккан пропускадан бўлак ҳужжатни тан олмайман!..

Чол, бошқа сўзга ўрин йўқ дегандай, будка эшикчасини тақ этиб ёпди.

Салим полвон энди будка эшигини аста-аста чертиб:

— Ўртоқ ҳарбий, ўртоқ навбатчи!.. Бир минутга илтимос! — деб ёлворишга ўтди. Узининг темир йўл проводниги эканлиги, узоқ Тошкентдан келганлиги, бугун кечасиёқ яна қайтиб кетажagini, дўсти ва қўшниси Рустам Ботиловни кўриши зарурлиги, Ўктамни эса касал отаси зориқиб кутаётганлигини айтди.

Чол сал бўшаши ва девордаги телефон трубкасини қулоғига тутиб, ичкарига қўнғироқ қоқди. Узоқ сўзлашди. Орадан сал вақт ўтгач, бир кўзи боғлиқ, ўсиқ сарғиш соқолли, қадди баланд ва тетик қария чиқиб келди. Узини Игнат Иванович Громов деб танитгач:

— Ботилов Ўктам сенми? Омон-эсон етиб келдингми? — деб Ўктамни қучоқлаб пешанасидан ўпди. Кўнгилни кўтаридан очик, энгил кайфият билан деди: — Дадангни табриклагани келибсан-да. Балли. Сени ҳам табриклайман...

Қария Салим полвон билан ҳам кўришгач, икковларини ичкарига бошлади. Йўлакай Ўктам Игнат бобога Мариянинг салом хатини топширди. Бобо хатга тез кўз югуртиб чиқди-да:

— Молодец, молодец! — деб қўйди дилдан чиқариб.

Йўлаклардан-йўлакларга ўтиб, қаватдан-қаватга кўтарилиб, Рустам Ботилов ётган палата эшигига етишганда, ичкаридан тиббий ҳамшира чиқди ва Игнат бободан буларнинг кимлигини билиб олгач, Ўктамга иложи борича чўчимайдиган қилиб деди:

— Дадангиз кеча операциядан чиқдилар. Сал чарчаган эканлар, ҳозир уйқуга кетдилар. Бирпас туринглар, ором олсинлар,— деб йўлакдаги курсига таклиф этди, ўзи Игнат бобо билан ичкарига йўл олди.

Ўктам «шилқ» этиб тушди. Шунча йўл босиб ўзини ҳозиргидай ҳорғин сезмаган эди. Аъзойи баданида лоҳаслик билан бирга қандайдир сирқираш ва дилдираш сезди. Ёнида ўтирган полвон, курсининг худди ер қимирлагандагидай зириллаганини пайқаб Ўктамнинг башарасига разм солди унинг ранги девор бўлиб, кўзлари қинидан чиқаёзган, гезариб кетган лаблари титраётганди. Аввалига полвон ўзини гўлликка солиб, юпатувчи бир тарзда деди:

— Москва совуғи қиттай ўтдими дейман-а, Уктамжон. Мусофирчилик кўрмагунча мусулмон бўлмайсан, деганлар. Улмаган бизни жонимиз. Қишин-ёзин тентираганимиз-тентираган. Юраверсанг пишиб кетасан, парво қилма!

Бироқ Уктам юпанмади. Палата эшиги очилавермаганидан хавотири ошиб, авзойи багтар бузилди, вужудидаги билинар-билимас титраш иситма хуружидай дағ-дағ қалтирашга айланди. Энди полвон очиқ далда беришга ўтди:

— Дадангдан хавотирланяпсан-а? Ишқилиб шифосини берсин. Даданг ҳар қанақа мушкулду дардни мардлик билан енгиб келган одам. Ажаб эмаски, бу дардни ҳам енгиб чиқса. Ўзингни бардам тут.

Ҳамшира чиқаркан, Уктам ўзини тетик-бардам кўрсатишга уринди.

— Палатага марҳамат,— деди ҳамшира ва касални безовта қилмаслик, кўп ҳамда қаттиқ гапирмасликни илтимос қилди.

Улар оёқ учиди кириб, ҳамшира кўрсатган стулларга ўтиришди. Бемор ётган баланд каравотнинг ёнгинасида Игнат бобо ўтирарди. У беморнинг қулоғига бир нима деб шивирлади. Боши бойланган, бурнига кислород ёстиғи ичагининг учи тиқиб қўйилган Рустамжон чалқанча ётарди — у таниб бўлмас даражада ориқлаб чакак-чакак бўлиб кетганди. У кўз қирини Уктамга, Салим полвонга ташлади. Буларнинг саломларига шивирлаб алик олди.

— Тузукмисиз, адажон? Унвон муборак! — деди беихтиёр адаси олдига сурилган Уктам ва уйдагиларнинг саломларини топширди.

— Шукур, раҳмат... Шукур, раҳмат...— дея олди Рустамжон.

Адасини бунчалик оғир аҳволда кўрган Уктам айтадиган сўзларини йўқотиб қўйди.

Шу найт ҳамшира у билан полвонни йўлакка имлади. Кетларидан Игнат бобо чиқди.

— Хўш, болам, энди қаёққа борасан? — сўради у Уктамдан.

— Ўзингиз-чи?

— Мен шу ерда, даданг ёнида қоламан.

— Мен ҳам...

— А-а? Ўндоқ бўлса, доктордан рухсат сўрашим керак:— Бобо салмоқли қадам ташлаб йўлак бўйлаб кетди.

— Амаки,— деди ўзинча ўйланиб олган Уктам Салим пол-

волга,— мен бу ерда кўп қолиб кетсам, уйдагилар қаттиқ хавотир олишади. Адамни уйга олиб кетсак яхши бўлмасмикин?

Тўсатдан берилган бу савол полвонни ўйлатиб қўйди.

— Рухсат беришармикин? Игнат бобога айттайлик-чи...

Улар бобони йўлак охиридаги врачлар хонасига киряётганда тўхтатишди. Уктам ўз фикрини айтди. Игнат бобо сал оғрингандай елкасини қисди, бунга врачлар рухсат беришларига кўзи етинқирамай кириб кетди. У кўп ўтмасдан қайтиб чиқди:

— Илтимосингни инобатга олишди, болам. Дадангни эртага санитария поездидан олиб кетадиган бўлдик. Енимизда врач билан ҳамшира бўлади...

35

Мария ётиб чиққан госпиталь эшиги серқатнов бўлиб қолди. Бу ерга келувчиларнинг аксари Стахановчилар маҳалласидан эди. Катталар қатори болаларнинг ҳам кети узилмасди. Ҳамма ўз қадрдонни, меҳрибони, устозини бир зиёрат қилгиси келарди. Улим ердан ўз элининг шон-шуҳратини кўтариб қайтган қаҳрамонни кўриб дийдорига тўйиш, икки огиз сўзини эшитишни каттаю-кичик ўзи учун шараф ҳисобларди. Аммо Рустам Ботиров олдига ҳеч кимни киритишмасди. Қандайдир йўл билан ўша таниш новча мухбир госпиталга кириб олди. Хирургия бўлимини топиб, Уктамни чақиртирди. Ранг-рўйини олдирган, уйқусизликдан кўзлари қизарган Уктам мухбир билан суҳбатлашгудай аҳволда эмасди. Мухбир қўймасдан уни гапга солди: дадасининг фронтда кўрсатган қаҳрамонлигини сўзлаб беришни илтимос қилди. Уктам дадасининг қаҳрамонлигини Игнат бобогина тузук билишлигини айтди, уни чақириб берди. Бобо радио мухбирнинг муҳим сўровини қайтаролмади. Холироқ жой топиб ўтиришди. Бобо чўнтагидан сарғайиб кетган халтачасини олиб, газета қоғозга маҳорка ўраётиб жавобга ҳозирланди.

— Кечирасиз, Игнат Иванович, аввал мумкин бўлса, Рустам Ботирович билан орангизда туғилган дўстлик ҳақида икки огиз айтсангиз.

— Нимаям дейман бунга... Қисқаси бизни дўстандани кўра... ота-болага ўхшатса бўлади... У билан топишиб қолишимизга сабаб, аввало унинг одамшавандалиги бўлди. Рустам Ботирович ҳаёт ошиғи, кишиларни, ўз элини жон-жонидан севади-

ган мард ўғлон. Буни амалда синадик. Ленинградни душман-дан сақлаш учун курашда қатнашаркан уни ҳар қадамида хавф-хатар кутарди. У қайси участкада хизмат этмасин, зўр жасорат кўрсатиб, ҳарбий қисмларимизга, машиналар ва танкларимизга йўл очарди. Қанчалаб одамларнинг жонини ёв зарбасидан сақлаб... қолаверса менинг ўзимни ҳам...— деб қўшиб қўйди,— ғалабага замин яратарди... Мана охириги кўрсатган жасоратини олинг,— деб бобо энди «жонли кўприк» воқеасини ҳикоя қила бошлаган ҳам эдики, шошиб келган Уктам уни чақириб кетди.

Дадасининг аҳволи оғирлашиб қолганди. Олдинига у она-си ва Раҳбархон билан аста-аста сўзлашаётган бўлса, ҳозир кўзини очишга мажоли йўқ эди. Ҳамшира укол қилиб кетгач, сал кўзини очиб ўғлига боқди:

— Уктам... сенга ишонаман, ўғилчам... Бувингдан, опангдан хизматингни аяма...— Игнат бобога кўз ташлади.— Бу азиз одамини ўз бобонгдай кўр... Ҳеч қаёққа кетишмасин...— Ҳозиргина эшикдан йиғлаб кириб келган Муяссар билан Умрини ўз олдига имлади, мадорсиз бармоқлари билан қизларининг жамалак сочларини силади.— Нега йиғлаяпсизлар, она қизларим... Уят бўлади-ку... Ғам еманглар, мен соғайиб кетаман... Уруш ҳам тугайди... Шунда ўзим сизларни... узоқ-узоқ жойларга обораман...

Қизлар ҳадеб йиғлайверишгач, ҳамшира уларни йўлакка чиқариб қўйди. Рустамжон Уктамга қараб давом этди:

— Қизларни ўкситманглар, ўғлим... Ҳамиша бирга бўлинглар... Умрларинг узоқ бўлсин... Сизлар менинг қанотларим-сиз. Ўзим сафдан чиққан бўлсам ҳам, қанотларим бақувват... узоққа учишади...

Рустамжон шу сўзларни айтгандан сўнг, кўп ўтмай ёруғ дунёдан абадий кўз юмди.

Совет Иттифоқи Қаҳрамони Рустам Ботировнинг вафотидан унинг оиласи, ёр-дўстларигина эмас, бутун юрт қайғурди. Бир кечаю бир кундуз радиодан мотам куйлари янгради. Унинг тобути солинган арава шаҳар бўйлаб бораётганда кўчаларга одам тупроқдай ёғилган эди. Энг олдинда музиканинг қайгули садоси остида пионерлар саф тортиб боришарди. Улар: «Қадрдон муаллимимиз, меҳрибон мураббийимиз Совет Иттифоқи Қаҳрамони Рустам Ботировга» деган сўзлар ёзиғлиқ қора лентали катта гулчамбар кўтариб олишганди.

Қабристон. Дафн маросими. Мотам митингини очган ҳарбий йигит биринчи сўзни Акрам бувага берди.

— Азиз биродарлар! — деди бува, вазмин, ҳўнгроқ овозда.— Сизлар билан биз бугун энг сеvimли кишимизнинг тобути устига бош эгиб турибмиз. Афсуслар бўлсинки, лашкар бехатар бўлмас экан, шундоқ асил йигитимиз беомон урушнинг қурбони бўлди. Рустамжоннинг оиласи, яқинлари бошига тушган мусибат тоғдай оғир. Буни кўтариш учун пўлат ирода, метиндай бардош керак. Булар бор Рустамжон оиласида. Қолаверса, шу оиланинг мусибатига шерик, қайғусига ҳамдард бўларлик шогирдлар авлоди бор. Мана улар...— Акрам бува, марҳўм устозларига таъзимда турган юзлаб пионерларга ишора қилди.— Ёш авлод бизга машаққатли меҳнат юкини кўтаришда ҳамдам бўлганидек, оғир жудолик аламини тортишда ҳам шерик... Рустамжон ўғлим, қабрингда тинч ёт. Сенинг ҳўрматли номинг содиқ дўстларинг дилида, шогирдларинг тилида абадий яшайди!..

— Азиз дўстим, ҳамкасбим Рустамжон! — деди Ортиқ Ашуров, Акрам буванинг сўзини давом эттириб.— Энди биз сени, минг афсуски, ўз даврамизда кўролмаймиз, ғамхўр, илиқ, дилкаш муомалаларингдан баҳра ололмаймиз. Аммо сенинг кишилар қалбини нур билан ёритувчи ёқимли чеҳранг хотирамиздан ўчмайди, доно сўзларинг дилимиздан кетмайди. Сенинг халқ, ватан манфаати учун қилган хизматларинг садоқат, муҳаббат, вафодорлик тимсоли бўлиб қолади. Сен ёққан чироқлар ёш наслнинг йўлларини ёритиб туради.

Ортиқ Ашуров ички чўнтагидан бир қоғоз чиқарди-да, пионерларга қаради:

— Мана Рустам Ботировичнинг яқинда ўз қадрдон мактаби коллективига йўллаган мактуби. Юрак қони билан битилган бу мактуб сўзлари кўпроқ сизларга қаратилган. Мана эшитинглар. «Мен,—деб ёзади у,—сизлар учун яшаб келдим, ўзимни сиз, бахтиёр фарзандлар йўлига тикдим. Деҳқон ер ҳайдаб уруғ сочгач, унинг униб чиқишини кўзи тўрт бўлиб кутади. Уруғ ўз вақти-соатида соғлом бўлиб униб чиқса, деҳқоннинг бутун чарчоги ёзилади, хумордан чиқади. Мен ҳам сизларни ўйласам шундай бўламан, қалбимда умид ўти алангаланади. Чинданам бу ўтни сизлар ёқдингиз, сизлар менга куч ато қилдингиз, қанот бердингиз. Биз, жангчилар, сизларни ўзимизнинг энг ишончли таянчимиз деб билияпмиз, фронт орқасида туриб ғалабамизга муносиб ҳисса қўшаётганингизни сезиб турибмиз. Мен доимо сизларнинг бахт-иқболлингизни ўйлаяпман, ёруғ келажагингиз учун ўзимни кўпроқ бағишласам деб олисроқни кўзлаяпман. Агарда унга етолмай

қурбон бўлсам рози бўлинглар, мен кўзлаган манзилга ўзларингиз етиб боринглар, азиз фарзандларим!»

— Алвидо ватандошимиз, алвидо меҳрибон дўстимиз!..— деган мотамсаро овозлар такрорланди...

...Аёзли кеч. Қабр тепасида Уктам бошини эгганча қолди. У ўзини гўё ҳамма нарасдан ажраб якка-ёлғиз қолгандай, ишонган тоғи қулаб, тубсиз бўшлиқ қаърига чўкиб кетаётгандай ҳис этди. Лекин кўп ўтмай орқадан шип-шип қадам товушлари келди. Яқингинасида кимлардир ҳаяжонли нафас олаётганини пайқади. Қайрилиб қараб, шундоққина ён-веридида қад кўтарган пионерларни кўрди. Уктам уларга орқа ўгириб турмаслик учун четроққа чиқди. Пионерлар эса Зафарнинг ишораси билан қабрнинг тўрт тарафини қуршаб, тантанали салют беришди.

Бу маҳал қиш изгирини қорни бошлаб келган: увишиб қалтираган дов-дарахтлар шохи ва мунғайган эски қабрлар усти ун сепгандай оқара бошлаган, янги қабр тупроғи ҳали жилла совиб етмаганидан қор учқунларини ўзига сингдириб юбораётган, гулчамбардаги лола ранг жонли гуллар ёнига эса оқ гуллар қўшилаётгандай эди. Пионерлар изгиринни писанд қилмай туришар, яланғоч бошларига қўнаётган қорлар пешма-пеш эриб, кўз ёшидай юзларини ювиб тушаётгани билан ишлари йўқ эди. Кун оғиб бормоқда эди. Уктам ўзи кетмагунча ҳеч ким жилмаслигига кўзи етгач, Зафарга «кетдик» деб имо қилди. У пионерлар билан бирга чиқиб кетди-да, сал вақт ўтказиб ёлғиз ўзи яна қабр тепасига қайтди...

— Ўғлим! — деди Уктамни олиб кетгани Умри билан келган Игнат бобо. Унинг йўғон овози мунгли қабристон сукунатида салобатли янгради.— Қаддингни букма, дадангни руҳи койимасин. Даданг ҳеч қачон қаддини букмади. Мардона яшади. Ҳали жанг тамом бўлгани йўқ. Ўзингни бардам тут. Балки Ватан сени ҳам чақириб қолар. Доим тайёр тур. Қария бобонгни сўзларини қулоғингга қуйиб ол. Сени ҳам неварам қатори кўриб, ҳаддим сиққанидан гапиряпман... Қани, юр бирга!..

Улар чиқиб келишаётса, қабристон дарвозаси яқинидаги чойхона олди болалар, катталар билан гавжум. Бировлар ўтирган, бировлар турганича қулоқларини динг қилиб радиотинглашмоқда: «Бизнинг қаҳрамонларимиз» деган мавзудаги эшиттириш бошланган бўлиб, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Рустам Ботировнинг Ватан уруши фронтидаги қаҳрамон-

ликлари ҳақидаги, «жонли кўприк» тўғрисидаги лавҳа ўқиб эшиттириляётган эди:

«...Бу воқеа Ленинград фронтининг бир участкасида юз берган эди. Капитан Рустам Ботировнинг сапёр отделениеси турган ерда оғир жанглар бўлди. Бир взвод қизил аскар ҳужум қилиб келиб, Ботиров сапёрлари йўл қураётган жойдан ўтади. Нарироқ борганда, взвод ерга ётиб олишга мажбур бўлади. Чунки йўлда тиканли сим тўсиққа дуч келганди. Пайтдан фойдаланган душман пулемётдан ўқ ёғдиради. Взвод командири яраланиб, сафдан чиқади. Энди взводни олдинга ким бошлайди? Яна сал кечкилса, душман ўзини ўнглаб олади-ю, бостириб келади. Шу таҳликали манзарани кузатиб турган Рустам Ботиров сабрига чидолмайди, ер бағирлаб ётган взвод яқинига судралиб бориб, ғоз ўрнидан туради-да:

— Взводга мен командирлик қиламан! Кетимдан келаверинглар! — деб ҳайқиради, взводни эргаштириб кетади.

Тиканли симга яқинлашишади. Тўхташ сира мумкинмас. Сал суетлик қилишса, паққос душманнинг зарбаси остида қолишади. Вазиятнинг жиддийлигини англаган Рустам Ботир шартта югуриб бориб, снарядлар зарбида бир-бирига маташиб-чалишиб кетган тиконли сим устига ўзини ташлади. Фақат гимнастёркадаги капитаннинг баданига сим тиканлар ботган, устига ўқлар ёғилиб турган бўлса-да, у ботирларча чидаш бериб, ўзини жонли кўприк қилди, орқасидан келаётган жангчиларига дадиллик билан:

— Устимдан босиб ўтаверинглар! — деб команда берди.

Ўз командирининг бу мислсиз жасоратидан руҳланган аскарларимиз фурсатни қўлдан бермай ўринларидан турдилар-да, кетма-кет, «жонли кўприк»дан ўтиб олдилар. Ботиров эса бир неча еридан яраланиб қонга беланган ва ҳолдан тойган эди. Шунга қарамасдан, жон аччиғида у взводни олға бошлайди, взвод душманнинг ўн беш солдатини қириб ташлаб, қулай маррани эгаллаб олади...»

Диктор шу ерга келганда, тингловчилар, ўз ҳаяжонларини босолмай қолишди, қалб сўзлари тошиб чиқди:

— Вой раҳматлик-эй, бошқаларга ўз жонини аямай тикибди-да!

— Чинакам лочинлигини кўрсатибди!

— Тўғри! Лочин бекордан бекорга ўлиб кетмайди, рақибини йўқотиб, бошқаларга йўл очиб кетади!..

— Бахт улашиб кетади денг!..

ХОТИМА УРНИДА

...Эрта тонгдан қабр тепасида яна пионерлар фахрий қоровулликка туришди...

Пионерлар дам олиш кунлари, байрам ва улуғ саналарда саф-саф бўлиб зиёратга келишар, октябрятларни пионерга қабул маросимлари ва бошқа тантанали сборлар шу қабр тепасида ўтказиларди. Ёш ленинчилар астойдил ихлос, муҳаббат қўйган устозлари — Рустам Ботировни шодлик ва қайғули дамларида ҳам тилларию дилларидан қўймас, уни ҳеч қачон ёлғиз қолдирмасдилар: табиат ва одамларни ўз комига тортмоқчи бўлиб ўшқирган қаҳратон қиш кунлари ҳам, борлиқни яшил чечаклар қоплаб, муқаддас қабрни пионер галстугидай алвон лолалар безаган кўклам кунларида ҳам...

Ана шундай кўклам кунларидан бирида Ўктам гул кўтариб қабр тепасида пайдо бўлди. Бу гал у, узоқ сафарга жўнаш олдидан ўз дадаси билан хайрлашиш учун келган эди. Дилидаги муддаосини айтиб, ундан рухсат сўрагандай қабр

устида узоқ турди: дадажони ҳаёт вақтида Уктамнинг учувчи бўлиш орзусини ҳар томонлама қўллаганидай, шу орзу йўлида Москвага жўнаш истагини ҳам албатта қўллаган бўларди. Назаридā дадаси ҳозир: «Сира иккиланма, ўғлим, сенга оқ йўл тилайман!» деяётгандай бўлди. «Хайр, дадажон!..»

Уктам зудлик билан аэропортга етиб борганда, уни у билан бирга авиация мактабига жўновчи Сергей ва бошқа шериклари кутиб туришарди. Улар орасидаги Зафар, Холдор, Ҳасан, Турғун ва бошқаларга кўзи тушиб, Уктам ажабланди. Унинг Ҳарбий комиссариатдаги таниш майордан ялина ялина йўлланма олганини, узоқ тортишув сўнгида уйдагилардан ҳам рухсат бўлганини болалар билишарди. Аммо жўнаб кетиш куни, соатини болалардан, ҳатто Умридан ҳам яширган эди. Умри кейинги вақтларда Уктамга яна ҳам қаттиқроқ суяниб қолган, ниманки дарди бўлса у билан бўлишарди. Уктамнинг Москвага кетишини эшитгандан бу ёғига эса, кўнгли алағда бўлиб, «мен ҳам бирга кетаман»га тушганди. Уктам Умрининг бирга кетишига ич-чидан жон дерди-ю, лекин мактабдаги ўқишининг чала қолишини истамасди. Бунинг устига Адолат опа қишлоққа кетиб, касал ётган Жаҳон ойини боқиш Умрининг зиммасига тушганди. Уктам Умрининг «бирга кетаман» деган талабини қайтариш учун баҳона ахтарди. «Мен авиация мактабини битириб бир йилда қайтаман» деб кўрди. Умри ишонмади. Сўнг: «Балки ўшанақаси фронтга кетарман. Сени кимга қолдираман?» деса, Умри ҳам ўзини фронтга тиббий ҳамшира бўлиб боришга чоғлади. (Кейинги ойларда у бир группа юқори синф қизлари билан поликлиника қошида очилган тиббий ҳамширалар тайёрлаш курсида ўқиб чиққанди).

Уктам шериклари билан аэропорт майдони ўртасидаги самолёт томон бораётганда, орқадан қизларнинг чувур-чувурини эшитди. Майдонга тугун кўтарган Умри билан Муясар югуриб келишарди. Уктам аграйиб қолди: тугун топширгани келишдими деб ўйласа, йўқ Умри бирга кетаман деб келган экан.

— Ахир бу сира мумкин эмас! Қайт орқангга, қайт! — деди Уктам. Умри эса эргашишдан қолмади. Шундан сўнг, Уктам яхшиликча гапириб қайтаришга ҳаракат қилди, ялиниб-ёлборди. Умри қулоқ солмади. Шу алфозда улар тортишиб туришаркан, аэропорт майдонига кираверишдаги темир панжара орқасидан Раҳбархоннинг: «Уктамжон!»— деб чақирганини эшитишди. Уктам жон ҳолатда Умрини панжара тарафга судради. Кўнглида, опам Умрини қойиб олиб қолади, деб ўйлаган эди: Раҳбархон бўлса юмшоққина қилиб:

— Бу қилиғингиз нимаси, Умри! Индамай-синдамай кетаверишми. На ойингиз, на бувингиз, на мен билмасак, яхшими шу? — деди. Унинг сўзида қойишдан кўра гина, ялиниш оҳанги очикроқ сезиларди.

Демак, опаси Умрининг бирга кетишига кўп қаршимас, фақат рухсат сўраса бас.

Бу пайт пассажирлар самолётга чиқиб бўлишганди. Шоти тепасидан туриб Сергей:

— Ҳов, Ботиров, тез кел, қолиб кетма!— дея бақирди.

Эшик ёпилиб, самолёт парраги айлана бошлади...

Шу куни бутун оила Умрини ўртага олиб, уйда олиб қолишга уринишди. Умри кўнмади. Шундан сўнг Тўти буви деди:

— Майли, сафарларинг бехатар бўлсин, бўталарим. Шунчалик балоғатга етиб, қаторга қўшилганларингга шукур. Қаерда юрсаларинг ҳам соғ бўлларинг. Ҳар ҳолда бетинч ерларга кетаётибсизлар. Башарти пешаналарингда ёзилган бўлиб, ёвга рўпара келсанглар, дадажонингни арвоҳи ёр бўлиб, қўлларинг баланд келсин!..

Тўти бувининг бу оқ фотиҳасига Раҳбархон ҳам қўшилишиди ва Рустамжоннинг охири васиятини айтди. Рустамжон: Уктам билан Умрининг ҳамиша бирга бўлишини тилаган, «тузалиб кетсам, икки фарзандимиз тақдирини бир-бирига қўшсак, гулни гулга пайванд қилгандай!» деб орзу билдирган экан...

Икки кундан сўнг бутун оила ва ўртоқлари уларни аэропортга кузатиб чиқишди.

Уктам билан Умри тушган пўлат лочин қанотларини кериб осмону фодакка парвоз этди...

1969—1972.

Ленинград—Москва—Тошкент.